

T.C.

İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**KISLEÇUKURU MANASTIRI,
ANTALYA’NIN DOYRAN BELDESİ’NDE
BİR ORTAÇAĞ YAPI TOPLULUĞU**

Ayça TİRYAKİ
2502000010

Danışman
Doç. Dr. Engin AKYÜREK

İstanbul 2007

ÖZ

Antalya'nın yaklaşık 35 km batısında yer alan Doyran beldesi'nin ormanlık arazisinde, Anadolu'daki iyi korunmuş Bizans manastırlarından biri yer almaktadır. Bizans manastırlarının genel planına uygun olarak, kompleksi oluşturan binalar duvarla çevrili bir iç avlu etrafında düzenlenmiş, bu avlunun merkezinde kilise bulunmaktadır. Yemekhane, geniş hücreleri, tuvaletler, erzak deposu, sarnıç, mezar şapeli gibi binalar avlunun etrafında, çevre duvarına bitişik olarak dizilmişlerdir. Manastır kompleksini çevreleyen duvar, üzerinde olduğu tepenin topografyasına göre şekillenmiştir. Kompleksin kuzey ve kuzeydoğu tarafları dışında çevre duvarı tamamen ayaktadır. Manastırın giriş kapısı da kuzey tarafındandır. Girişin karşısındaki beşik tonozlu, dikdörtgen planlı, penceresiz yapının erzak deposu olduğunu düşünmekteyiz. Kompleksin merkezini oluşturan kilise, oldukça iyi korunmuş durumdadır. Duvarları yer yer çatı hizasına kadar ayakta kalabilmiştir. Kilisenin dışa taşkın apsisi, dıştan süs nişleri ile hareketlendirilmiştir. Planı mevcut verilerle tam olarak anlaşılmayan kilisenin güney ve kuzey duvarlarında görülen kemer başlangıç izleri yapının kare içi haç planının bir varyasyonu olabileceğini göstermektedir. Kilisenin kuzeydoğu tarafına bitişik, girişi sadece naostan olan bir oda, liturjik amaçlar için kullanılmış pastaphorion olabilir. Manastır kompleksinin güneydoğu ucunda, duvarlardaki kat izlerinden iki katlı olduğu anlaşılan dikdörtgen yapının yemekhane olabileceğini düşünmekteyiz. Çatı hizasına kadar ayakta olan yapının girişi batı cephesinden sağlanır. Manastırın güney çevre duvarı ile kilise arasında, geniş hücresi olduğunu tahmin ettiğimiz yaklaşık 10-11 mekan yer alır. Bunların bir bölümü manastırın güney çevre duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Geri kalan kısmı ise bu bölümün hemen önündeki taraçalanmış kısımda birbirine bitişik şekilde inşa edilmiş mekânlar dizisi olarak karşımıza çıkar. Güney çevre duvarının batı ucunda manastırın tuvaletleri oldukları anlaşılan iki niş yer alır. Kompleksin kuzeydoğu ucunda ise manastırın su ihtiyacını sağlayan bir sarnıç ve bu sarnıca bağlanan su kemeri kalıntıları da dikkati çekmektedir. Yapılarda kullanılan duvar tekniği, bölge tarihi, cam ve seramik yüzey buluntuları bir arada değerlendirildiğinde manastır kompleksinin 12. yy, Komnenoslar dönemine ait olabileceğini söyleyebiliriz.

ABSTRACT

In the forest area of the Doyran district, 35 km west of Antalya, stands one of the best preserved Byzantine monasteries of Anatolia. In accordance with the general layout of Byzantine monasteries, the structures constituting the complex are arranged around a courtyard in the middle of which stands the church and the entire complex is surrounded with a wall. All the auxiliary buildings such as refectory, monks' cells, cistern, latrines, larder and funerary chapel adjoin the encircling wall around the courtyard. The encircling wall takes the topographic form of the hill on which the complex is located. All but the north and northeast parts of the encircling wall still stand. The entrance to the complex is on the north. We are of the opinion that the rectangular barrel-vaulted structure with no windows opposite the entrance is the larder. The church, the focus of the complex, is quite well preserved. Its walls still stand to the roof level here and there. The protruding apse is articulated with blind niches on the outside. The plan type of the church cannot be identified with evidence available; however, the springing of arches observed on the north and south walls may suggest that the interior was designed on a variation of the cross-in-square layout. A room adjoining on the northeast connects only to the naos and might have been used as a pastophorion. We are of the opinion that the rectangular structure in the southeast corner, which is understood to be two-storied, should be the refectory. Standing to the level of the roof, the structure is accessed on the west. Between the southern portion of the encircling wall and the church are 10–11 rooms, which should be the monks' cells, some of which adjoin the encircling wall. The remaining ones adjoining each other stand on the terrace above. At the western end of the southern portion of the encircling wall are two niches, which served as the latrines. On the northeast corner of the complex are a cistern and remains of an aqueduct that supplied this cistern. Based on the masonry technique, regional history and surface finds of glass and ceramic, it is possible to date the complex to the 12th century during the Comnenian period.

ÖNSÖZ

Öncelikle danışmanım Doç. Dr. Engin Akyürek'e bana bu konuda çalışma olanağını verdiği ve çalışmamın başından itibaren her türlü desteği ve yönlendirmeyi sağladığı için minnet borçluyum. Tezin, arazi çalışması sırasında çok yardımlarını gördüğüm Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi ve Beydağları Arkeolojik Yüzey Araştırması başkanı Prof. Dr. Nevzat Çevik'e, Prof. Dr. Burhan Varkıvanç'a ve tüm ekip üyelerine teşekkür ederim. Tezin yazılması esnasında bilgileriyle bana destek olan Prof. Dr. Ara Altun, Prof. Dr. Vedat Çelgin, Prof. Dr. Metin Tuncel ve Prof. Dr. Baha Tanman'a teşekkür borçluyum.

Çalışmam esnasında bütünleştirilmiş yurtiçi-yurtdışı doktora bursu olarak 1 yıl süreyle Johns Hopkins Üniversitesi'ne (JHU) gitme olanağı sağlayan Türkiye Bilimler Akademisi'ne teşekkür ederim. Beni JHU Sanat Tarihi Bölümü'ne kabul eden Prof. Dr. Herbert Kessler'e ve Dumbarton Oaks Araştırma Enstitüsü'nde çalışma olanağı tanıyan Bizans Araştırmaları Direktörü Prof. Dr. Alice Mary Talbot ile bilgi ve yönlendirmeleri için Prof. Dr. Henry Maguire ve Dr. Svetlana Popovic'e teşekkür borçluyum. Sunulan çalışma, İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu ve Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Enstitüsü tarafından maddi olarak desteklenmiştir, kendilerine teşekkür ederim.

En zor anlarımda yanımda olan sevgili aileme, her zaman gösterdikleri anlayış, sabır ve sevgileri için minnet borçluyum. Ayrıca çalışma sırasında bilgi ve becerileriyle çalışmama katkıda bulunan Özgü Çömezoğlu, Şebnem İkişık, desteklerini esirgemeyen Seda Yavuz, Ekin Öyken, Tarkan Okçuoğlu ve Melda Ermiş'e teşekkür ederim. Arazi çalışmalarım boyunca benimle çalışan Görkem Kızılkayak, Erkan Bora, Özgen Kurt ve mimari çizimler için profesyonel destek aldığım Yük. Mim. Fulya Okatan ve Şeyda Güvenç Duran'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Öz.....	i
Abstract.....	ii
Önsöz.....	iii
İçindekiler.....	iv
Resim Listesi.....	vii
Harita ve Plan Listesi.....	xvi
Giriş.....	1
1- Pamphylia Tarihi ve Coğrafyası.....	6
1.1. Bölge Coğrafyası.....	6
1.2. Bölgenin Bizans Dönemi Tarihi.....	7
2- Manastırcılığın Tarihsel Gelişimi.....	12
2.1. Erken Hristiyanlık Dönemi	12
2.1.1. İlk Münzevi Hareketler.....	12
2.1.2. Manastır Hareketinin Oluşumu.....	17
2.1.2.1. Lavra tipi örgütlenme.....	20
2.1.2.2. Koinobitik örgütlenme.....	23
2.2. Erken Bizans Dönemi.....	29
2.2.1. Basileios ve Kuralları.....	29
2.2.2. İmparatorluk Kanunları.....	37
2.3. İkonoklast Dönem.....	42
2.3.1. İkonoklast Dönemde Manastırcılık	42
2.3.2. Theodoros Studites (759-842) ve Stoudios Manastırı.....	45
2.4. Orta ve Son Bizans Dönemi.....	52
2.4.1. Hibrid (Lavra-Koinobion) Manastır Sistemi.....	54
2.4.2. Kharistike Sistemi.....	61
2.4.3. Manastır Reformu.....	62
3- Kisleçukuru Manastırı.....	67
3.1. Konumu ve Genel Durumu.....	67
3.2. Mimarisi.....	68

3.2.1. Çevre Duvarı.....	68
3.2.1.1. Manastır Girişi.....	69
3.2.1.2. Kuzey Duvarı.....	69
3.2.1.3. Batı Duvarı.....	71
3.2.1.4. Güney Duvarı.....	72
3.2.1.5. Doğu Duvarı.....	75
3.2.2. Kilise.....	76
3.2.2.1. Narteks.....	76
3.2.2.2. Naos.....	78
3.2.2.2.1. Kuzey Duvarı.....	79
3.2.2.2.2. Güney Duvarı.....	82
3.2.2.2.3. Doğu Duvarı.....	85
3.2.2.2.4. Batı Duvarı.....	89
3.2.2.3. Kuzeydeki Bitişik Mekan.....	89
3.2.2.4. Duvar Tekniği.....	90
3.2.3. Yemekhane.....	91
3.2.3.1. Batı Duvarı.....	92
3.2.3.2. Güney Duvarı.....	93
3.2.3.3. Kuzey Duvarı.....	95
3.2.3.4. Doğu Duvarı.....	96
3.2.3.5. Duvar Tekniği.....	97
3.2.3.6. Örtü Sistemi.....	98
3.2.4. Mutfak.....	98
3.2.5. Erzak deposu	100
3.2.6. Altı ve Yedi No.lu Yapılar.....	103
3.2.6.1. Altı No.lu Yapı.....	103
3.2.6.2. Yedi No.lu Yapı.....	104
3.2.7. Beş No.lu Yapı.....	105
3.2.8. Keşiş Hücreleri.....	106
3.2.8.1. Sekiz No.lu Yapı	106
3.2.8.2. Dokuz No.lu Yapı.....	107

3.2.8.4. Hücreler Dizisi (No.10).....	109
3.2.8.5. Onbir No.lu Yapı.....	111
3.2.8.6. Oniki ve Onüç No.lu Yapılar.....	112
3.2.8.6.1. Oniki No.lu Yapı.....	113
3.2.8.6.2. Onüç No.lu Yapı.....	115
3.2.8.6.3. Örtü Sistemi.....	117
3.2.9. Tuvaletler.....	118
3.2.10. Su Sistemi.....	120
3.2.10.1. Su Kulesi.....	120
3.2.10.2. Su Haznesi.....	122
3.2.10.3. Sarnıç.....	123
3.2.10.4. Su Kemer Kalıntıları.....	124
3.2.11. Mezar Şapeli.....	125
3.3. Küçük Buluntular	129
4- Değerlendirme	132
4.1. Manastırın Mimari Değerlendirmesi.....	132
4.1.1. Çevre Duvarı.....	134
4.1.2. Kilise.....	140
4.1.3. Yemekhane.....	155
4.1.4. Erzak Deposu.....	163
4.1.5. Keşiş hücreleri ve tuvaletler.....	165
4.1.6. Su Sistemi.....	175
4.1.7. Mezar Şapeli	179
Sonuç.....	181
Kaynakça.....	185
Ekler 1- Resimler	207
2- Harita ve Planlar	344
Özgeçmiş.....	381

RESİM LİSTESİ

Resim 1-	Manastır kompleksi, batıdan genel görünüm
Resim 2-	Manastır ana girişi
Resim 3-	Manastır ana girişi, yakından görünümü
Resim 4-	Manastır kompleksi, kuzeybatı çevre duvarı
Resim 5-	Kuzeybatı çevre duvarı, kuzeyden görünüm
Resim 6-	Kuzeybatı çevre duvarı, doğu ucundaki mazgal pencereler
Resim 7-	Kuzeybatı çevre duvarı, mazgal pencerelerin kuzeyden görünümü
Resim 8-	Kuzeybatı çevre duvarı, kuzeybatı ucundaki mazgal pencere
Resim 9-	Kuzeybatı çevre duvarının alt yapısı
Resim 10-	Çevre duvarı, kuzeybatı bölümü
Resim 11-	Ana girişin güneyindeki duvar kalıntısı
Resim 12-	Ana girişin güneyindeki duvar kalıntısı, künk parçası
Resim 13-	Ana girişin güneyindeki duvar kalıntısının güneyden görünümü
Resim 14-	Manastır kompleksi, batı çevre duvarı
Resim 15-	Batı çevre duvarı, güney bölümü
Resim 16-	Batı çevre duvarının güney ucu
Resim 17-	8 no.lu yapı kalıntısı
Resim 18-	8 no.lu yapı kalıntısı, doğu duvarının güney kısmı
Resim 19-	Manastır kompleksi, güneybatı çevre duvarı
Resim 20-	Güneybatı çevre duvarı, batı ucundaki tuvaletler
Resim 21-	Güneybatı çevre duvarı, batı ucundaki tuvaletlere ait atık delikleri
Resim 22-	Güneybatı çevre duvarı, doğu kısmındaki tuvalete ait atık deliği
Resim 23-	Güneybatı çevre duvarı, doğu bölümünün alt kısmı
Resim 24-	Güneybatı çevre duvarı, batı bölümünün alt kısmı
Resim 25-	Güneybatı çevre duvarı, payandanın doğudan genel görünümü
Resim 26-	Güneybatı çevre duvarının yıkılan doğu kısmı
Resim 27-	12 no.lu hücrenin güney cephesi
Resim 28-	13. no.lu hücrenin güney cephesi

Resim 29-	13 no.lu hücre, doğu bölümündeki pencere
Resim 30-	Mutfak, güney cephesi
Resim 31-	Yemekhane, güney cephesi
Resim 32-	Yemekhane, güneydoğudan görünüm
Resim 33-	Yemekhane, doğu cephesi
Resim 34-	Yemekhane, doğu cephesindeki kademeli duvar yapısı
Resim 35-	11 no.lu hücre, doğu duvarı
Resim 36-	Kilise, batıdan görünüm
Resim 37-	Kilise, nartekse giriş
Resim 38-	Narteks, güney duvarı, içten görünümü
Resim 39-	Narteks, güney duvarına ait duvar parçası
Resim 40-	Narteks, kuzey cephesi
Resim 41-	Narteks, kuzey duvarı, içten görünümü
Resim 42-	Narteks, batı duvarı, güneybatı köşesi
Resim 43-	Narteks, batı duvarı, kuzeybatı köşesi
Resim 44-	Narteks, batı duvarı, tonoz bingisi
Resim 45-	Narteks, doğu duvarı, güney tarafındaki tonoz bingisi
Resim 46-	Narteks, doğu duvarı, kuzey tarafındaki tonoz bingisi
Resim 47-	Narteksten naosa giriş
Resim 48-	Kilise, mermer blok
Resim 49-	Naos, kuzey duvarı
Resim 50-	Naos, kuzey duvarı, mazgal pencereler
Resim 51-	Naos, kuzey duvarı, mazgal pencere
Resim 52-	Naos, kuzey duvarı, pencere kalıntısı
Resim 53-	Kilise, kuzey duvarı, pencerelerin cepheden görünümü
Resim 54-	Naos, kuzey duvarı, batıya yakın birinci kemer bingisi
Resim 55-	Naos, kuzey duvarı, ikinci kemer bingisi
Resim 56-	Naos, kuzey duvarı, üst pencere
Resim 57-	Naos, kuzey duvarı, doğudaki üçüncü kemer bingisi
Resim 58-	Naos, kuzey duvarı, kapı ve üst pencere
Resim 59-	Naos, kuzey duvarı, hatıl boşluğu
Resim 60-	Naos, kuzey duvarı, ikinci hatıl boşluğu

Resim 61-	Kilise, kuzey cephesi
Resim 62-	Kilise, güney duvarı
Resim 63-	Naos, güney duvarı, batı bölümü
Resim 64-	Naos, güney duvarı, batıya yakın birinci kemer bingisi
Resim 65-	Naos, güney duvarı, ikinci kemer bingisi
Resim 66-	Naos, güney duvarı, doğuya yakın kapı ve üst pencere
Resim 67-	Naos, güney duvarı, üst pencerenin içten görünümü
Resim 68-	Naos, güney duvarı, üst pencerenin cepheden görünümü
Resim 69-	Naos, güney duvarı, üst pencerenin cepheden görünümü
Resim 70-	Naos, güney duvarı, in-situ ahşap hatıl
Resim 71-	Naos, güney duvarı, hatıl boşluğu
Resim 72-	Naos, güney duvarı, nişler
Resim 73-	Naos, güney duvarı, nişler ve mazgal pencere
Resim 74-	Kilise, güney duvarı, pencerenin cepheden görünümü
Resim 75-	Naos, güney duvarı, fresko kalıntıları
Resim 76-	Kilise, güney cephesi
Resim 77-	Kilise, güney cephesindeki sıva izleri
Resim 78-	Kilise, güneyindeki alt yapı kalıntısı
Resim 79-	Alt yapı kalıntısı, doğusundaki kapı açıklığı
Resim 80-	Kilise, doğu duvarı
Resim 81-	Kilise, apsis
Resim 82-	Apsis duvarı, hatıl boşluğu
Resim 83-	Kilisenin apsis yuvarlağı
Resim 84-	Apsis, güney duvarı, alt bölümlerindeki sıva izleri
Resim 85-	Naos, doğu duvarı, güneyindeki niş
Resim 86-	Naos, doğu duvarı, kuzeyindeki niş
Resim 87-	Naos doğu duvarı, kuzeyindeki apsis yuvarlağı
Resim 88-	Naos, doğu duvarı, kemer bingisi
Resim 89-	Kilise, doğu cephesi
Resim 90-	Apsis cephesi, güneyden görünümü
Resim 91-	Apsis cephesi,süs nişi
Resim 92-	Apsis cephesindeki süs nişi ve yanındaki pencere kalıntısı

- Resim 93- Apsis cephesi, güneyindeki pencere kalıntısı
- Resim 94- Apsis cephesi, kuzeyindeki pencere kalıntısı
- Resim 95- Apsis cephesi, kuzeyindeki süs nişi
- Resim 96- Apsis cephesi, kuzeyindeki süs nişinden detay
- Resim 97- Kilise, doğu cephesi, güneydeki mazgal pencere
- Resim 98- Kilise, doğu cephesi, kuzeydeki mazgal pencere
- Resim 99- Kilise, batı duvarı
- Resim 100- Naos, batı duvarındaki pencere
- Resim 101- Naos, batı duvarı, güney tarafındaki kemer bingisi
- Resim 102- Naos batı duvarı, kuzey tarafındaki kemer bingisi
- Resim 103- Naos, batı duvarı, hatıl boşlukları
- Resim 104- Kilise, kuzeyindeki bitişik mekân, batıdan görünüm
- Resim 105- Kilise, kuzeyindeki bitişik mekân, doğu duvarı
- Resim 106- Kilise, kuzeyindeki bitişik mekân, kuzey duvarı
- Resim 107- Kilise, kuzeyindeki bitişik mekân, güney duvarındaki mazgal pencereler
- Resim 108- Yemekhane, içten görünüm
- Resim 109- Yemekhane, batı duvarı
- Resim 110- Yemekhane, batı cephesi
- Resim 111- Yemekhane, batı duvarındaki kapı açıklığı
- Resim 112- Yemekhane, batı duvarın güneydoğudan görünümü
- Resim 113- Yemekhane, batı duvarı kuzey batı kısmı
- Resim 114- Yemekhane, batı duvarı güneybatı kısmı
- Resim 115- Yemekhane, batı duvarı kuzeybatı köşesindeki kayalık zemin
- Resim 116- Yemekhane, batı duvarı güneybatı kısmındaki kemerli açıklık
- Resim 117- Yemekhane, batı duvarı kuzeybatı köşesindeki giriş yuvaları
- Resim 118- Yemekhane, batı duvarı birinci kat seviyesindeki niş
- Resim 119- Yemekhane, güney duvarı
- Resim 120- Yemekhane, güney duvarı, pencere
- Resim 121- Yemekhane, kuzey duvarı
- Resim 122- Yemekhane, kuzey duvarı, hatıl boşluğu
- Resim 123- Yemekhane, kuzey duvarı giriş katı seviyesindeki pencere

- Resim 124- Yemekhane, kuzey duvarı, birinci kat seviyesindeki pencere
- Resim 125- Yemekhane, kuzey cephesi
- Resim 126- Yemekhane, kuzey cephesindeki hatıl boşluğu
- Resim 127- Yemekhane, doğu cephesi
- Resim 128- Yemekhane, doğu duvarı
- Resim 129- Yemekhane, doğu duvarı, giriş delikleri
- Resim 130- Yemekhane, doğu duvarı kuzeydoğu kısmı
- Resim 131- Yemekhane, doğu duvarı, giriş katı seviyesindeki pencere açıklığı
- Resim 132- Mutfak (No.14)
- Resim 133- Mutfak, güneyine bitişik duvar kalıntısı
- Resim 134- Mutfak, güneyine bitişik duvar kalıntısının batıdan görünümü
- Resim 135- Mutfak, tromplu duvar kalıntısı
- Resim 136- Erzak deposu, batıdan genel görünümü
- Resim 137- Manastır girişi ve karşısında erzak deposu
- Resim 138- Erzak deposu, doğudan görünüm
- Resim 139- Erzak deposu, doğu duvarı
- Resim 140- Erzak deposu, doğu duvarı, kemerli açıklık
- Resim 141- Erzak deposu, içeriden görünüm
- Resim 142- Erzak deposu, güneydoğudan görünüm
- Resim 143- Erzak deposu, güney duvarı, tonoz izleri
- Resim 144- Erzak deposu, güney duvarı, gergi delikleri
- Resim 145- Erzak deposu, güney duvarı, doğu kısım
- Resim 146- Erzak deposu, çevre duvarı ile bitişik kuzey duvarı
- Resim 147- Erzak deposu, kuzey duvarı, güneyden görünüm
- Resim 148- Erzak deposu, güney duvarı, mazgal pencere
- Resim 149- 6 no.lu yapı, güneyden görünüm
- Resim 150- 6 no.lu yapı, kuzey duvarı, tonoz izi
- Resim 151- 6 no.lu yapı, doğu duvarı
- Resim 152- 6 no.lu yapı, doğu duvarındaki niş
- Resim 153- 6 no.lu yapı, kuzey duvarı
- Resim 154- 6 no.lu yapı, batı duvarı
- Resim 155- 6 no.lu yapı, Selçuklu duvar çini parçaları

- Resim 156- 7 no.lu yapı
- Resim 157- 7 no.lu yapı, batıdan görünüm
- Resim 158- 7 no.lu yapı, güney duvarı, kemer
- Resim 159- 7 no.lu yapı, kuzey duvarı
- Resim 160- 7 no.lu yapı, kuzey duvarı, destek kemerine ait kalıntılar
- Resim 161- 7 no.lu yapı, tonoz örtüsü
- Resim 162- 7 no.lu yapı, tonozu taşıyan destek kemeri
- Resim 163- 5 no.lu yapı, batıdan görünüm
- Resim 164- 5 no.lu yapı, kuzey duvarı
- Resim 165- 5 no.lu yapı, doğu duvarı
- Resim 166- 5 no.lu yapı, güney duvarı
- Resim 167- 8 no.lu yapı, kuzey duvarı
- Resim 168- 8 no.lu yapı, doğu duvarı
- Resim 169- 8 no.lu yapı, doğu duvarı, niş
- Resim 170- 8 no.lu yapı, doğu duvarı, tonoz izleri
- Resim 171- 9 no.lu yapının bitişik olduğu çevre duvarı
- Resim 172- 9 no.lu yapı, kuzeydoğudan görünüm
- Resim 173- 9 no.lu yapı, güney duvarı
- Resim 174- 9 no.lu yapı, doğu duvarı
- Resim 175- 9 no.lu yapı, mekânın ortasında duvar kalıntısı
- Resim 176- 9 no.lu yapı, batıdan görünüm
- Resim 177- 9 no.lu yapı, batı duvar kalıntısı
- Resim 178- 10. no.lu hücreler dizisi, batıdan görünümü
- Resim 179- 10 no.lu hücreler dizisi, güney duvarı
- Resim 180- 10 no.lu hücreler dizisi, batıdaki ilk mekân
- Resim 181- 10 no.lu hücreler dizisi, ikinci mekân
- Resim 182- 10 no.lu hücreler dizisi, ikinci mekân, kuzey duvarı
- Resim 183- 10 no.lu hücreler dizisi, üçüncü mekân, batı duvarı
- Resim 184- 10 no.lu hücreler dizisi, üçüncü mekân, kuzey duvarı
- Resim 185- 11 no.lu yapı, güney cephesi
- Resim 186- 11 no.lu yapı, kuzeybatıdan genel görünüm
- Resim 187- 11 no.lu yapı, doğudan görünüm

Resim 188-	11 no.lu yapı, batı cephesi
Resim 189-	11 no.lu yapı, batı duvarındaki kapı açıklığı
Resim 190-	11 no.lu yapı, giriş katı
Resim 191-	11 no.lu yapı, giriş katı, güney duvarı
Resim 192-	11 no.lu yapı, giriş katı, kuzey duvarı
Resim 193-	11 no.lu yapı, giriş katı, tonoz örtüsü
Resim 194-	11 no.lu yapı, birinci kat, güney duvarındaki pencere kalıntısı
Resim 195-	11 no.lu yapı, kuzey cephesi
Resim 196-	12 ve 13 no.lu yapılar, kuzeyden genel görünüm
Resim 197-	12 no.lu yapı, kuzeyden genel görünüm
Resim 198-	12 no.lu yapı, doğu duvarı
Resim 199-	12 no.lu yapı, doğu duvarı, niş
Resim 200-	12 no.lu yapı, güney duvarı
Resim 201-	12 no.lu yapı, güney duvarı, çatı izi
Resim 202-	12 no.lu yapı, batı duvarı
Resim 203-	12 no.lu yapı, batı cephesi
Resim 204-	13 no.lu yapı, kuzeyden genel görünüm
Resim 205-	13 no.lu yapı, kuzey duvarı, mazgal pencere
Resim 206-	13 no.lu yapı, güney duvarı, pencere
Resim 207-	13 no.lu yapı, güney duvarı, pencerenin cepheden görünümü
Resim 208-	13 no.lu yapı, güney duvarı
Resim 209-	13 no.lu yapı, güney duvarı, paye
Resim 210-	13 no.lu yapı, batı duvarı, kemer kalıntısı
Resim 211-	13 no.lu yapı, doğu duvarı
Resim 212-	13 no.lu yapı, batı duvarı
Resim 213-	13 no.lu yapı, batı duvarı, kemer kalıntısı
Resim 214-	9 no.lu yapı ve batısındaki tuvalet nişleri
Resim 215-	Tuvalet nişleri (No.9a-b)
Resim 216-	Tuvalet nişi (9b)
Resim 217-	Tuvalet nişi (9a)
Resim 218-	Tuvalet nişi (9c)
Resim 219-	Tuvalet nişi (9c), yakından görünüm

- Resim 220- Su kulesi, kuzeybatıdan görünüm
- Resim 221- Su kulesinin doğudan genel görünümü
- Resim 222- Su kulesinin kuzey cephesi
- Resim 224- Su kulesi, tonoz kalıntısı
- Resim 225- Su kulesi, tonozlu alt bölümü
- Resim 226- Su kulesi, güney duvarı
- Resim 227- Su kulesi, batı cephesi
- Resim 228- Su haznesi
- Resim 229- Su haznesi, kuzey duvarı
- Resim 230- Su haznesi, güney duvarı
- Resim 231- Su haznesi, batı duvarı
- Resim 232- Su haznesi, batı duvarı, toprak künk
- Resim 233- Sarnıç
- Resim 234- Sarnıç, kuzey duvarı
- Resim 235- Sarnıç, doğu duvarı
- Resim 236- Sarnıç, güney duvarı
- Resim 237- Su kemeri kalıntısı (No. 19a)
- Resim 238- Su kemeri kalıntısı (No. 19b)
- Resim 239- Su kemeri kalıntısı (No.19b)
- Resim 240- Su kemeri kalıntısı (No.19c)
- Resim 241- Su kemeri kalıntısı (19d),
- Resim 242- Su kemeri kalıntısı (19d), in-situ künk parçası
- Resim 243- Su kemeri kalıntısı (19e)
- Resim 244- Su kemerinin dayandığı yamaç
- Resim 245- İn-situ künk parçası
- Resim 246- İn-situ künk parçası
- Resim 247- Mezar şapeli, güneydoğu cephesi
- Resim 248- Mezar şapeli, güneybatı girişi
- Resim 249- Mezar şapeli, kuzeybatı girişi
- Resim 250- Mezar şapeli, giriş mekânı, batı köşesi
- Resim 251- Mezar şapeli, giriş mekânı, kuzey köşesi
- Resim 252- Mezar şapeli, giriş mekânı, doğu köşesi

- Resim 253- Mezar şapeli, giriş mekânı, güney köşesi
- Resim 254- Mezar şapeli, şapel bölümüne giriş
- Resim 255- Mezar şapeli, şapel bölümü, apsis
- Resim 256- Mezar şapeli, şapel bölümü, doğu duvarı
- Resim 257- Mezar şapeli, şapel bölümü, kuzeybatı duvarı
- Resim 258- Mezar şapeli, şapel bölümü, güneydoğu duvarı
- Resim 259- Mezar şapeli, mezar odasına giriş
- Resim 260- Mezar odası, kuzeydoğu duvarı
- Resim 261- Mezar odası, kuzeydoğu duvarı, arkosolium nişi
- Resim 262- Mezar odası, güneybatı duvarı
- Resim 263- Mezar odası, tonozlu alt yapı,
- Resim 264- Mezar odası, tonozlu alt yapı, destek kemeri
- Resim 265- Mezar odası, tonozlu alt yapı, güneybatı duvarı
- Resim 266- Mezar odası, tonozlu alt yapı, kuzeydoğu duvarı
- Resim 267- Bizans seramikleri (ön yüz)
- Resim 268- Bizans seramikleri (arka yüz)
- Resim 269- Bizans cam parçaları
- Resim 270- Korkuluk levhası parçası
- Resim 271- Silme parçası
- Resim 272- Rodos, Hagios Ioannes Kilisesi, doğu cephesi (Krautheimer, 1986)
- Resim 273- Rodos, Hagios Ioannes Kilisesi, plan (Orlandos, 1948)
- Resim 274- Manastırın batıdan görünümü

HARİTA ve PLAN LİSTESİ

Harita 1	Antalya ve çevresi
Plan 1	Manastır kompleksi, plan rölövesi
Plan 2	Manastır kompleksi, doğu-batı kesiti, kuzeye bakış
Plan 3	Manastır kompleksi, kuzey-güney kesiti, doğuya bakış
Plan 4	Kilise, plan
Plan 5	Kilise, doğu-batı kesiti, kuzeye bakış
Plan 6	Kilise, güney duvarın içten görünümü
Plan 7	Kilise, güney cephesi
Plan 8	Kilise, kuzey-güney kesiti, doğuya bakış
Plan 9	Kilise, doğu cephesi
Plan 10	Yemekhane, giriş kat planı
Plan 11	Yemekhane, birinci kat planı
Plan 12	Yemekhane, doğu-batı kesiti, kuzeye bakış
Plan 13	Yemekhane, kuzey-güney kesiti, doğuya bakış
Plan 14	Mutfak, plan
Plan 15	Mutfak, doğu-batı kesiti, güneye bakış
Plan 16	Erzak deposu, plan
Plan 17	Erzak deposu, doğu-batı kesiti, güneye bakış
Plan 18	Erzak deposu, kuzey-güney kesiti, doğuya bakış
Plan 19	9 no.lu hücre, plan
Plan 20	9 no.lu hücre, güneydoğu-kuzeybatı kesiti, güneybatıya bakış
Plan 21	12 no.lu hücre, plan
Plan 22	12 no.lu hücre, doğu-batı kesiti, güneye bakış
Plan 23	9a no.lu tuvalet, plan, kesit, cephe görünümü
Plan 24	Su kulesi, kuzey-güney kesiti, doğu cephe görünümü, doğu-batı kesiti, plan
Plan 25	Mezar şapeli, plan

Plan 26	Mezar şapeli, güneydoğu-kuzeybatı kesiti, kuzeydoğuya bakış
Plan 27	Mezar şapeli, kuzeydoğu - güneybatı kesiti, güneydoğuya bakış
Plan 28	Kilise, plan restitüsyonu
Plan 29	Kilise, doğu-batı kesiti restitüsyonu
Plan 30	Mezar şapeli, plan restitüsyonu
Plan 31	Manastır, restitüsyon çizimi, kuzeydoğudan bakış
Plan 32	Manastır, restitüsyon çizimleri, güneybatıdan bakış
Plan 33	Manastır, restitüsyon çizimleri, güneybatıdan bakış
Plan 34	Manastır, restitüsyon çizimleri, güneydoğudan bakış
Plan 35	Manastır, restitüsyon çizimleri, kuzeybatıdan bakış
Plan 36	Manastır, restitüsyon çizimleri, kuzeydoğudan bakış

GİRİŞ

Sunulan tez çalışmasının konusunu, Antalya'nın Doyran beldesi sınırları içersindeki dağlık kesiminde yer alan Orta Bizans Dönemine ait Kisleçukuru manastır kompleksi oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, oldukça iyi durumda günümüze kadar gelen bu yapılar topluluğunu ayrıntılı biçimde tanımlayıp belgelemek, yapıların tek tek işlevlerini belirleyerek manastır kompleksini bir bütün olarak ayağa kaldırmak ve oldukça kısıtlı bir bilgiye sahip olduğumuz Anadolu'nun Ortaçağ Bizans manastırcılığı konusuna katkıda bulunmaktır. Kisleçukuru manastırı, bütün mimari unsurlarıyla Anadolu'daki en iyi korunmuş Ortaçağ manastırı olmasına karşın, kapsamlı bir çalışmaya konu olmamış, bilim dünyası tarafından pek tanınmayan bir yapıdır. Öte yandan, bölgede gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında yapının kaçak kazıcılar ve defîneciler tarafından her geçen yıl biraz daha tahrip edildiğini de tesbit ettik. Bu nedenle yerleşimin detaylı olarak incelenmesi ve tanımlanarak belgelenmesi acil bir zorunluluk haline gelmiştir.

Anadolu, erken dönemlerden itibaren, özellikle Orta Bizans döneminde Bizans manastırcılığının merkezi konumundadır. Fakat ne yazık ki, bu manastırların çoğu halen araştırılmayı beklemektedir; tanımlanmış olan manastırlar da mimari düzenlemeleri hakkında bilgi verecek kadar iyi durumda değildirler. Bu yönden baktığımızda, bu çalışma Anadolu'da bir manastırın mimari programının ne olduğu ve nasıl şekillenmiş olduğu hakkında bize fikir verecektir. Ayrıca manastır kompleksini meydana getiren yapıların neredeyse hepsinin ayakta olduğu, mimari düzenlemesi kolaylıkla tanımlanabilen, diğer bir deyişle manastırın mimari programı belirli olan başka bir Bizans koinobitik manastır örneği Anadolu'da halen bulunmamaktadır. Diğer bir deyişle, Kisleçukuru Manastırı, hem üzerinde çalışılmamış bir konu olduğundan hem de az çalışılan bir alan olan Anadolu manastırcılığının bir parçasını oluşturduğundan büyük önem taşımaktadır.

Bu manastırın detaylı incelenmemiş olması, çalışmanın ilk safhası için oldukça avantajlı bir durum teşkil eder. Fakat çalışmanın ileri safhalarında bu durum,

dezavantajlı bir hale dönüşmektedir. Manastırın mimari programını tanımlayıp genel Bizans manastır şemasına oturtmaya çalıştığımızda bazı güçlükler yaşanmaktadır. Bu da Kisleçukuru'nun içinde bulunduğu bölgede ve hatta daha genellersek Anadolu'da, analogi yapacak manastırın bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Tanımlanıp araştırılmış olan bazı manastır örnekleri, Latmos¹ ve Kapadokya'daki² manastır topluluklarıdır. Latmos'daki örneklerin çoğu Kisleçukuru ile aynı manastır sistemine ait değildir. Bunlar düzensiz şekilde kurulmuş manastır topluluklarıdır. Dolayısıyla mimari düzenlemeleri de farklıdır. Kapadokya'da ise durum daha farklıdır. Kisleçukuru ile aynı sistemde kurulmuş olan – koinobitik – örnekler vardır, fakat bunlar da taştan duvarlarla şekillenmiş olmadıkları, kayaya oyulmuş örnekler oldukları için koinobitik bir mekân düzenlemesi gerçekleştirmiş olmaları bölgenin topografyasından dolayı pek mümkün olmamıştır. Diğer bölgelerde de örneğin, İstanbul'da, manastırların sadece kiliseleri günümüze gelebilmiş, diğer yapıları yıkılmıştır. Anadolu'daki Bizans manastırlarının çoğu yıkılıp yok olmuş, ya da halen bulunamamışlardır. Bu nedenle karşılaştırmalar daha çok Anadolu dışı bölgelerdeki manastırlarla yapılmıştır. Örneğin, Yunanistan'daki Aynaroz veya Filistin'deki manastırlar gibi. Aynaroz manastırlarının çoğu, yıllar içinde çeşitli felaketlere maruz kaldıkça değişikliklere uğramış ve orijinal özelliklerini kaybetmişlerdir. Bu nedenle analogi, kısıtlı uygulanabilmiştir.

Tezin konusunu oluşturan manastır kompleksi, Kisleçukuru mevkiinde yer almış olduğundan bu adla anılmaktadır. Buradaki yapı grubu, ilk olarak 1922 yılında,

¹ Latmos'da lavra olarak adlandırılan manastır kompleksleri, yüzyılın başında ayrıntılı olarak T. Wiegand tarafından çalışılmıştır. Fakat yine de manastırların mimari programları hakkında veya yapıların manastırın örgütleniş biçimine göre nasıl şekillenmiş olabileceği hakkında bir fikir vermez. Hatta trapeza olma olasılığı olan yapılar da kilise olarak tanımlanmışlardır. Daha sonra bu bölgede yapılan araştırmalar ayrı ayrı Antony Kirby, Zeynep Mercangöz ve Urs Peschlow tarafından gerçekleştirilmiştir. Fakat burada da manastırların detaylı olarak çalışılması ve yapıların ayrıntılı olarak tanımlanması beklenmektedir.

² Kapadokya'daki manastır toplulukları detaylı olarak L. Rodley tarafından incelenmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bazı araştırmacılarca Rodley'in kitabında bazı yapı topluluklarının manastır olmadığı vurgulanmaktadır. Kisle ile aynı manastır sisteminde yapılmış olan örnekler de malzemenin zorunluluğu ile koinobionun gerektirdiği mimari şema burada görülemez. Topografya elverdiğince bir mimari düzenleme oluşturulmuştur. Kayaya oyulmuş bu örneklerde koinobionun gelenekselleşmiş şemasını (örn. çevre duvarı ile çevrili bir yapılar topluluğu olması, merkezde kilise ve genellikle batısında da yemekhanenin yer alması) görmek mümkün olmaz.

Antalya Bölgesi'nde incelemelerde bulunan Viale tarafından ziyaret edilmiştir³. “Relazione sull’attività della missione archeologica di Adalia nell’anno 1922” adlı makalesinde bu yapılar topluluğundan “Doyran Dağı’ndaki manastır” olarak bahseden Viale, yerleşimle ilgili genel izlenimlerini anlatmıştır. Makalede manastırın kuzeybatıdan genel bir görünümü ve kilisenin de basit bir planına yer vermiştir. Manastırın 1920’li yıllardaki bir fotoğrafının bulunması, yıkık olan bazı kısımlar hakkında bize fikir vermiş, bu nedenle bazı belirsiz ayrıntılar kesinlik kazanmıştır. Daha sonra, 1990’lı yılların sonunda, Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü’nden Prof. Dr. Nevzat Çevik başkanlığındaki ekip tarafından “Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırma Projesi” kapsamında ziyaret edilmiştir. 1999 yılında, bölgede epigrafi çalışmaları yürüten Prof. Dr. Vedat Çelgin’in önerisi ile danışmanım Doç. Dr. Engin Akyürek başkanlığındaki bir ekiple Kisleçukuru mevkiine gidilmiş ve o yıldan beri de bu manastır kompleksinde ekibimiz tarafından yapılan araştırmalar devam etmiştir. Bu yerleşim, 19-20 Nisan 2001 tarihinde Hacettepe Üniversitesi’nde yapılmış olan Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumunda⁴ ve 9-11 Kasım 2001 tarihleri arasında gerçekleşen Indiana, Notre Dame Üniversitesi’ndeki Bizans Kongresinde⁵ Doç. Dr. Engin Akyürek tarafından kısaca tanıtılmıştır. Ekip üyelerinin yazmış olduğu bir makalede Doyran ve Aşağıkaraman Beldeleri’nde bulunan Bizans yapıları içerisinde Kisleçukuru manastırı da ele alınmıştır⁶. Son olarak, Likya ve Pamphylia Bölgesi ile ilgili önemli bir yayın olan Tabula Imperii Bizantini’de de bu yapılar topluluğundan kısaca söz edilmiş, ancak mimari bir tanımlama yapılmamıştır⁷. Görüldüğü gibi, Kisleçukuru manastır yerleşimi, başlı başına kapsamlı bir araştırmanın konusu olmamıştır.

³ V. Viale, “Relazione sull’attività della missione archeologica di Adalia nell’anno 1922”, *Annuario*, Vol. 8-9, 1925-1926, 357-392.

⁴ E. Akyürek, “Antalya’nın Doyran Beldesi’nde Bir Bizans Manastırı”, **V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu**, H. Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 19-20 Nisan 2001, Ankara, 2001a, 13-27.

⁵ E. Akyürek, “A Middle Byzantine Monastery Near Doyran Village (Antalya, Turkey)”, **Twenty-Seventh Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers**, November 9-11, University of Notre Dame, Indiana, U.S.A., 2001b, s. 37.

⁶ E. Akyürek, A. Tiriyaki, G. Kızılkayak, “Antalya’nın Doyran ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı”, **Arkeoloji ve Sanat**, C. 112, Ocak-Şubat 2003, s. 13-26.

⁷ H. Hellenkemper, F. Hild, **Tabula Imperii Byzantini, Lykien und Pamphylien**, Teil I, Wien 2004.

Sunulan tez çalışması dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, manastırın içinde bulunduğu Beydağları'nın coğrafyası ele alınmış, manastır yerleşiminin yer aldığı bölgenin Bizans dönemi tarihi anlatılmıştır. Manastırın tarihi ile ilgili herhangi bir kaynak bulunmamaktadır.

İkinci bölümde, Bizans dönemindeki manastırcılığın gelişimi incelenmiş, manastır hareketleri ve manastır kuralları anlatılmıştır. Bizans manastırcılığı ilk ortaya çıkışından itibaren ele alınmış, manastır hareketinin oluşumu, nedenleri ve bunun çerçevesinde şekillenen erken manastır topluluklarının meydana getirdikleri mimari üzerinde durulmuştur. Ardından sırasıyla, ortaya çıkan iki manastır sistemi – lavra ve koinobion – ele alınmış ve bu çerçevede bu manastır sistemlerinde uygulanan mimari program ve bu programın neye göre biçimlendiği belirtilmiştir. Koinobitik sistemin gelişiminin bir ürünü olan Kisleçukuru Manastır kompleksinin iyi anlaşılabilmesi için erken Hristiyanlık döneminden itibaren manastırların kuruluş koşulları, mimarilerinin neye göre biçimlendiği ve belirleyici noktaların neler olduğu açıklanmıştır. Bizans Dönemi içinde manastır yaşamıyla ilgili kurallara – özellikle Kaisareialı Basileios ve Stoudioslu Theodoros'un manastır kurallarına – ve zaman zaman imparatorların çıkarmış oldukları manastırlarla ilgili imparatorluk kurallarına da değinilmiştir. Gerek manastır kuralları⁸ ve gerekse imparatorluk kuralları, manastır yaşamını yönlendiren etmenler oldukları için manastırın mimari şemasını şekillendirici ve kuruluşlarında belirleyici olabilecek yaptırımlar uygulamışlardır. Bu bölümde manastırcılığın gelişim çizgisi Bizans döneminin sonuna kadar ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, bu çalışmanın ana konusu, Kisleçukuru manastırının mimarisi ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır. Bu amaçla kompleksin ve tek tek yapıların ayrıntılı rölöveleri çizilmiştir. Çok sayıda dijital ve analog fotoğraf çekilerek yapılar ayrıntılı bir biçimde görsel olarak da belgelenmiştir. Manastırın mimari özelliklerine

⁸ Manastır kuralları, manastırların doğrudan mimari ve yapı programlarına dair bir bilgi içermemektedir.

göre belirlenen restitüsyon önerisi yapılmış, yapılara ait çizimler ve fotoğraflar tezin sonuna eklenmiştir.

Dördüncü bölümde manastır yerleşiminin değerlendirmesi yapılmıştır. Burada yapılar topluluğunun işlevlerine ve mimari özelliklerine dair sorunlar çözümlenmeye çalışılmıştır. Kilisenin planı ve tahmini yapılış dönemi üzerinde tartışılmış, yerleşimdeki diğer yapılar tek tek ele alınarak karşılaştırmalarla işlevleri belirlenmeye çalışılmıştır. Manastırın tarihini kesin bir biçimde belirleyebileceğimiz herhangi bir veri veya buluntu yoktur. Manastır, yapım tekniği, bölgenin tarihsel koşulları, küçük buluntular ve kilise cephe bezemesinden yola çıkılarak tarihlendirilmiştir..

Sunulan tezin literatür çalışması, esas olarak Johns Hopkins Üniversitesi, Dumbarton Oaks Araştırma Enstitüsü'nün kütüphanelerinde yapılmış, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve İstanbul Üniversitesi kütüphanelerinden de yararlanılmıştır.

1. PAMPHYLIA TARİHİ VE COĞRAFYASI

1.1. Bölge Coğrafyası:

Tezin konusunu oluşturan Kisleçukuru Manastırı, Teke Yarımadası'nın doğu kesiminde Antalya Körfezi'nin batı kenarına paralel olarak uzanan sıra dağların ikincisini oluşturan Bey Dağları'nın kuzey kesimindedir (**Harita 1**).

Toros Dağları'nın Batı Toroslar sistemine ait olan ve kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanan Bey Dağları, kuzey kesimlerinde tam olarak kuzey- güney doğrultusu gösterirlerse de, güneye doğru ilerledikçe kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu alarak, en güney kesiminde batıya doğru daha da bükülürler. Dağ sırası batıda Elmalı ovası, doğuda ise kuzey-güney doğrultusunda akarak Finike körfezinde Akdeniz'e ulaşan Alakır Çayı Vadisi ile sınırlanır. Jeolojinin ikinci zamanına (mezozoyik) ait kalkerlerden oluşan Bey Dağları'nın¹ yüksekliği çok yerde 2500 m'yi aşar. En yüksek noktası ise Elmalı Ovası'nın güneydoğusunda bulunan Akdağ üzerindeki Kızlarsivrisi doruğudur (3070 m). Akdağ 3000 m'yi aşan bu yükseltisiyle aynı zamanda Batı Toroslar'ın da en yüksek noktasını oluşturur. Bu en yüksek doruğun Akdağ adını taşıması sebepsiz değildir. Bu adlandırma yaz aylarına kadar erimeyen kar örtüsüyle ilgili olduğu gibi, dağların yapısında kalkerin (kireç taşı) önemli yer tutmasından da kaynaklanır. Başka bir deyişle, Akdağ'ın adı yörenin iki coğrafya özelliğini (uzun süre erimeyen karlar ve yapısında beyaz renkli kalkerin egemen oluşu) yansıtır.

Beydağları'nda yükselti, güneyden kuzeye doğru gidildikçe azalır. Akdağ'ın Kızlarsivrisi'nde 3070 m olan yükselti, Erentepe'de 2774 m'ye Hamaylı Dağı'nda ise 2614 m'ye düşer. Beydağları'nın yüksek kesimlerindeki kalker kütlelerinin kolay erimesi sonucunda oluşan çukur şekiller (karstik şekiller) arasında dikkati çeken dolinler ve küçük polyeler vardır². Bunların bazılarının tabanları kuru, bazıları ise

¹ İ. Ketin, **Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış**, İstanbul 1983, s.170.

² İ. Kayan, "Tarih Öncesi Yerleşme Yerleri Olarak Antalya Mağaralarının Jeomorfolojik Özellikleri", **Ege Coğrafya Dergisi**, C.V, İzmir, 1990, s. 13.

sularla kaplanmış ve “karstik göl” denen göl tiplerini meydana getirmişlerdir. Beydağları üzerindeki Pozan Gölü (Kızlar Sivrisi’nin 25 km kadar kuzeyinde), karstik göllerin en tipik örneklerindendir³. Beydağları’nın yüksek kesimlerinde karstik göller dışında başka bir göl tipi daha vardır. Bunlar da eski buzulların aşındırması sonucunda oluşan çukurlarda suların toplanması sonucunda meydana gelmiş, genellikle küçük boyutlu olan çok sayıdaki buzul sirki (buzul yalağı) gölleridir.

Beydağları’nı yaran, çok yerde kanyon biçiminde olan vadilerde akan derelerin çoğu Alakır Çayı’na sularını boşaltırlar. Dağların kuzey kesimindeki, yani araştırma alanımızdaki sular ise Doyran Suyu ile Karaman Çayı’nın birleşmesiyle oluşan ve Boğa Çayı adını alan akarsu aracılığı ile doğrudan doğruya Antalya Körfezi’nin kuzeybatısına ulaşır⁴.

Beydağlarının doğal bitki örtüsü eteklerde tipik Akdeniz bitki topluluğu olan makilerle başlar. Çoğu yerde 700 m yükseltiye kadar çıkabilen bu maki kuşağından sonra kızılçam ormanları başlar. Bunlar da 1200-1250 m yüksekliklere kadar devam eder⁵.

1. 2. Bölgenin Bizans Dönemi Tarihi:

Pamphylia Bölgesi, Roma döneminde Lykia ile birlikte tek bir eyalet oluşturmaktaydı. I. Constantinus (324–337) döneminde ise Lykia’dan ayrılarak bir *praeses* (vali) tarafından yönetilen ayrı bir eyalet haline dönüşmüştür. Pamphylia’nın ilk valisi Phlabios Areianos Alypos’dur. Eyaletin başkenti Perge’ydi. Bu yeni eyaletler (Pamphylia ve Lykia), 293 tarihinde kurulmuş olan Asya Piskoposluğu’na bağlandı. Daha sonra yine 4.yy’da, Pamphylia eyaletinin valisi *consularis* rütbesine

³ M. Tuncel, **Göllerimiz**, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1975, s. 41.

⁴ 1/500.000 ölçekli Türkiye haritası, Konya Paftası, Harita Genel Müdürlüğü 1946.

⁵ N. Günel, *Türkiye’de Başlıca Ağaç Türlerinin Coğrafi Yayılışları, Ekolojik ve Floristik Özellikleri*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1997, s. 46.

yükseltildi. Bir *konsularis* tarafından yönetilen eyaletin sınırlarına Güney Pisidia'nın dağlık bölgesi de dâhil edilmiştir⁶.

Başkent konumunda olan Perge ile kendisi gibi büyük bir kent olan Side arasındaki çekişmeden dolayı, eyalet 535 yılında ikiye ayrılmıştır. İmparator Iustinianus zamanında (527–565) gerçekleşen bu kararla eyalet, *Pamphyliae Primae* ve *Pamphyliae Secundae* olmak üzere iki ayrı bölgeye ayrılmıştır. *Pamphyliae Primae*, Side kentinin metropolisliği altında doğu kısmındaki kentleri, *Pamphyliae Secundae* ise Perge ve kendisine bağlı 14 piskoposlukla birlikte batı kısmındaki kentlerden oluşmaktaydı. *Pamphyliae Secundae*'nin ruhani liderliğini Perge-Sillyon ortak metropolitliği oluşturmaktaydı⁷. Bu sadece kilise örgütlenmesini etkilemiş, bölgenin sivil idaresinde değişen bir şey olmamıştır. Dolayısıyla Pamphylia'nın iki piskoposluğu (Side ve Perge) ve sivil yönetici olarak tek bir valisi bulunmaktaydı⁸.

Yedinci yüzyılda Anadolu'yu etkisi altına alan Arap akınları, Pamphylia kentleri için de yıkıcı olmuş, bazı kentler terkedilmiş, bazıları da kentin akropolüne çekilerek koruma surları ile çevrelenmiştir. Perge, 8 veya 9.yy'larda terkedilmiş, bu karanlık dönemde küçük kiliselerin inşa edildiği görülen Side ise yavaş yavaş üstünlüğünü kaybetmiştir. Antik çağın bu önemli şehirleri yavaş yavaş unutulurken Attaleia şehri, bölgenin en büyük şehri ve Bizans'ın Akdeniz'deki en önemli donanma üssü ve ticaret merkezi haline geldi. Attaleia, aynı zamanda Başkent ile Anadolu'nun batısı arasında ulaşımı sağlayan önemli bir kavşak durumundaydı. İdari yapılanması da artan, güçlü surlara sahip olan kent, 8.yy'da Batı Toroslar ile Karya sahillerini kapsayan Kibyraioton Theması'nın merkezi oldu⁹.

⁶ H. Hellenkemper, F. Hild, **Tabula Imperii Byzantini, Lykien und Pamphylien**, Teil I, Wien 2004, s. 109-110. Ayrıca bkz., C. Foss, "The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age", **Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor**, Variorum, 1996, s. 3; C. Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 48, 1994, s. 2.

⁷ E. Akyürek, "Bizans Dönemi", **Trebenna Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası**, Ed., N. Çevik, B. Varkıvaç, E. Akyürek, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2005a, s. 23.

⁸ Foss, **a.g.e.**, 1996, s. 3.

⁹ **A.e.**, s. 3

Kibyraioton Theması'nın merkezi olarak sahip olduğu askeri işlevinin yanısıra önemli bir liman olan Attaleia'nın bir ticaret metropolü olarak da Bizans imparatorluğu açısından anlamı büyüktü. Arap filosunun başarısızlığından ve Kilikya'nın geri alınmasından sonra, Doğu Akdeniz bölgesi yeniden ulaşılabilir hale geldi ve özellikle de Kıbrıs, imparatorluğun doğu kalesi olarak daha fazla önem kazanmaya başladı. Attalia kentinin önemi buna paralel olarak daha da artmıştır¹⁰.

Pamphylia Bölgesi, Komnenoslar Dönemi'nde (1081-1185) Antik çağdan bu yana en parlak dönemini yaşamış, bu dönem Bizans otoritesinin sağlandığı dönem olmuştur. Aleksios Komnenos'un iktidarının ilk dönemlerinde Anadolu'da kontrol tamamen elden kaçırılmış olsa da 1097'deki I. Haçlı Seferi'nin askeri başarılarından sonra durum tersine dönmeye başlamıştır, Anadolu'nın içerilerine kadar gelen Türkler, Sakarya-Antalya hattının doğusuna itilmiştir¹¹.

Aleksios Komnenos, 37 yıllık hükümdarlığından sonra ölünce yerine oğlu II. Ioannes Komnenos (1118-1143) geçmiştir. Yeni imparatorun da ilk işi Türkler'e karşı sefere çıkmak olmuştur. II. Ioannes dikkatini bölgenin önemli limanı olan Attaleia'ya çevirmiştir. Attaleia, sadece Akdeniz'in en önemli limanı değil, aynı zamanda imparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için yaşamsal bir rol oynayan Haçlı ordularının deniz yollarının açık tutulması bakımından da vazgeçilemez bir askeri üs niteliğindeydi¹². İmparator bölgede önemli bir kent olan Laodikea'yı 1119 yılında ele geçirdi. Buradan sonra 1120 yılındaki seferinin hedefi de Sozopolis idi. Konstantinopolis-Attaleia ulaşım yollarını kontrol eden ana kavşaklardan biri olan kent her iki taraf için de büyük önem taşıyordu. Burası da Bizanslılar tarafından alındıktan sonra Konstantinopolis-Attaleia ulaşımı karadan rahatlarak Attaleia da Bizans hâkimiyetinde kaldı¹³. Bu başarılı askeri seferden söz eden Niketas Khoniates, imparatorun Attalos'un harika kenti Attaleia'ya Phrygia kenarından geçerek geldiğini, kentin çevresindeki bölge ve şehirlerde düzeni kurmak için bir

¹⁰ Hild, Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 126.

¹¹ Akyürek, **a.g.e.**, 2005a, s. 25.

¹² **A.e.**, s. 25.

¹³ Hild, Hellenkemper, **a.g.e.**, 2004, s. 128; Foss, **a.g.e.**, 1996, s. 10.

süre Attaleia'da kaldığını belirtmiştir¹⁴. Böylelikle kentin çevresi temizlenmiş ve kentin hinterlandı da kontrol altına alınmıştır.

Ioannes Komnenos bütün Akdeniz kıyısındaki önemli Bizans yerleşmelerini tek merkez altında toplamak niyetindeydi. Kilikia ve Antiokheia, Bizanslılar için pek güvenli değildi. Bu kentler hem merkeze uzak, hem de genellikle Ermeniler ve Latinler'in yönetimi altındaydı. Kıbrıs ve Attaleia, Grek çoğunluğu ile imparatora bağlı ve güvenilir bir nüfusa sahipti. Bunun sonucunda, Komnenoslar devri boyunca, Attaleia ve çevresinde yoğun bir inşa faaliyeti görülmektedir¹⁵. Kaynaklarda geçmeyen 12.yy'ın bu inşa faaliyeti, özellikle Attaleia Bölgesi çevresindeki arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Örneğin, Demre ve 7.yy'dan sonra tekrar Bizanslıların eline geçen Gemiler Adası'nda, 12.yy'da gözle görünür şekilde etkin bir yapım evresi dikkati çekmektedir¹⁶.

İmparatorun gerçek başarısı, 1137 yılında Kilikya Ovası'nın kontrolünü ele geçirmesidir. Tamamen olmasa da Antakya üzerinde de hâkimiyetini kabul ettirmişti. 1142 yılında Antiokheia'yı Kilikia, Pamphylia ve Kıbrıs ile birlikte özel birleşik bir bölgeye dönüştürmek ve en küçük oğlu Manuel'e miras olarak bırakmak niyetindeydi. Fakat 1143 yılında Kilikia'ya yaptığı seferde ölmesiyle bu hiçbir zaman gerçekleşemedi. II. Ioannes, arkasında çok güçlü ve geniş bir Anadolu bırakmıştır. Hiç toprak kaybı olmamış, hatta önemli stratejik noktalar imparatorluk topraklarına katılmış ve Ege'nin kıyı bölgeleri, Antalya ve çevresi güvence altına alınmıştır¹⁷.

Babasının ölümüyle tahta geçen Manuel Komnenos (1143-1180), 1176 yılında Myrioakephalon savaşında, Türkler tarafından yenilgiye uğratıldı ve Anadolu'da stratejik önemi olan yerler kaybedildi. Buna karşın Attaleia, Türklerin uzun işgaline

¹⁴ Khoniates, **Niketas Khoniates Historia**, Çev., F. Işıltan, 1995, s. 24.

¹⁵ Akyürek, **a.g.e.**, 2005a, s. 25; Komnenoslar döneminde gerçekleştirilen inşa faaliyeti için bkz., C. Foss, "The Defences of Asia Minor against the Turks", **The Greek Orthodox Theological Review**, Vol.27, 1982, s. 145-206.

¹⁶ S. Redford, **Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya, Turkey**, BAR international Series, Oxford, 2000, s. 15.

¹⁷ Foss, **a.g.e.**, 1982, s. 150-151.

karşı direnmeye devam etti. 1180 yılındaki imparatorun ölümünden sonra da Türkler ilerlemeye devam etti. 1191 yılında, III. Haçlı seferleri sırasında Attaleia şehri, halen Bizans'ın elinde *castellium optimum* olarak tanımlanmıştır. Eski Kibyraioton Themasi'nın büyük kısmını kaybeden Bizans, Attaleia kentini ayrı bir eyalet olarak düzenlemiştir. 1199 tarihli bir dokümanda Attaleia, yeni bir eyalet görülmektedir¹⁸.

Attaleia kenti, 1182 yılında Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın kenti ele geçirme girişimini atlatabilmişse de, 1207 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından fethedilmiştir. Böylece Pamphylia 'daki Bizans egemenliği de sona ermiş oldu¹⁹. Attaleia'nın düşmesinden sonra bölgede etkin bir Bizans varlığını gösteren bir bilgiye sahip değiliz.

¹⁸ Foss, **a.g.e.**, 1996, s. 12.

¹⁹ Hild, Hellenkemper, **a.g.e.**, s.133.

2. MANASTIRCILIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. ERKEN HİRİSTİYANLIK DÖNEMİ:

Bizans manastırcılığı, özellikle Mısır’da ortaya çıkan Hıristiyan manastır hareketine dayanmaktadır. Bu manastır hareketini başlatanlar da ibadetlerini rahatsız edilmeden yapabilmek için toplumdaki uzaklaşarak çölde inzivaya çekilen münzevilerdir. Asketizm (zahitlik) olarak adlandırılan bu yaşam tarzındaki temel tavır, gereksinim duygularının mutlak köreltilmesi, servetten, cinsellikten kesin feragat, kişisel ihtiras ve yarışma duygularının yok edilmesidir¹.

2.1.1. İlk Münzevi Hareketler:

Hıristiyan manastırcılığının çıkış noktası olarak kabul edilen *anachoresis* (münzevilik), Mısır’da genellikle “çöle çekilmek” anlamına gelmekteydi. Bu terim Hıristiyanlık öncesi zamanlarda “emeğini bırakıp giden, terkeden” anlamına gelirdi. Daha sonra ise yüksek vergi ve haksız muameleden kaçarak çöle sığınan insanlar için kullanılmaya başlanmıştı².

Manastırcılık, erken Hıristiyanlık döneminde daha çok bireysel bir girişim olduğundan, çöle çekilme kararının arkasındaki nedenler de çeşitliydi. Birçok Mısırlı 3. yy’da yukarıda belirtilen nedenlerden veya İmparator Decius (249–251) dönemi zulmünden³ kaçmak için münzevi olmuştu. Yaklaşık 250 yılındaki Decius zulmü sırasında çoğu Hıristiyanın çöle ve dağlara kaçtığını ve orada yalnızlık içerisinde

¹ M. Ahunbay, “Manastır”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.2, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1159.

² B. Watterson, *Coptic Egypt*, Scottish Academic Press, Edinburgh, 1988, s. 55.

³ A. S. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, Milwood, N.Y., Kraus Reprint, 1980, s. 29.

yaşadıkları anlatılmaktadır⁴. Çölde mağaralara ve Firavunlar zamanında inşa edilmiş artık kullanılmayan mezarlara yerleşmişlerdi. Doğu çölü onların amaçlarına çok uygundu. Yerleşim merkezlerinden uzak olmalarına rağmen Nil'den Kızıldeniz'e geçen kervan yolu üzerinde olmaları onlara yaşamlarını sürdürmeleri için gerekli erzağın verilmesini sağlıyordu⁵. Yazılı kaynaklar çöldeki münzevi mekanlarının inşasında kullanılan teknikler ve malzemeler hakkında çok az bilgi vermelerine rağmen, oldukça basit oldukları tahmin edilebilir. Mağaraya veya yerleştikleri kalıntılara ek bir bina yapmak istedikleri zaman su olmadığından harçsız yapıyor olmalıydılar. Çölün sınırlarında bulunan palmiye ağaçlarından elde ettikleri ahşap malzemeyle de küçük kulübeler yapıldı. Yapı şekilleri yüzyıllardır Mısır çölünde kullanılan biçimler olmalıydı. Malzeme olarak kerpiğin kullanılmış olması mümkündür. Sadece kolay yapıldığından ve çöl koşulları için daha dayanıklı olduğundan değil, ama özellikle gözenekli dokusu güneşe karşı mükemmel bir izolasyon sağladığından kerpiç kullanılmış olabilir. Münzevilerin bu mekânları çölün her yanına dağılmış olarak, genellikle birbirine çok uzak mesafede yer alırlardı⁶.

Tehlike geçtiğinde, yani Hristiyanlık hoş görülmeye başlandıktan sonra bile çoğu münzevi geri dönmemiştir⁷. Çölün kendilerine dini ibadetleri için uygun bir çevre sağladığını farkettiler⁸. Çöle çekilen keşişlerin sayısı daha da arttı. Birçok Hristiyan artık inançlarının yeterince sınanmadığı hissine kapılarak kendi çetin sınavını kendi yaratmak üzere çöle çekilmeye başladı⁹.

Çöl kelimesi, Yunan edebiyatında “ıssız veya boş” anlamlarına gelen bir sıfat olarak kullanılmıştır. Hristiyanlığın erken dönemlerinde ise, bu terim “şeytanların ikamet ettiği yer” anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı İsa'nın Şeytan tarafından günaha

⁴ H.G.E., White, **The Monasteries of The Wadi'n Natrun. The History of Nitria and of Scetis**, Vol. II, New York 1932a, s. 12.

⁵ Watterson, **a.g.e.**, s. 55.

⁶ J. Roilidis, “Eastern Monasticism: From Desert to the Ultimate North. An Architectural Appraisal”, **Acta Byzantina Fennica**, Vol. 9, 1997-1998, s. 153-191.

⁷ A. M. Talbot, “Bizans Manastır Sistemine Giriş”, **Cogito**, C. 17, 1999, s.164; C.C. Walters, **Monastic Archaeology in Egypt**, Warminster 1974, s. 3; White, **a.g.e.**, s. 12.

⁸ Walters, **a.g.e.**, s. 3.

⁹ Talbot, **a.g.e.**, 164.

teşvik edilmesi çölde gerçekleşir. Birçok Hristiyan, Vaftizci Yahya ve İsa'yı taklit etmek için çöle çekilmiştir. Çöl, artık vahşi ve yerleşilmemiş bölge anlamına gelmeye başlamıştı, çünkü burası onlara medeniyetten uzak bir yaşam, şeytan ve vahşi hayvanlarla savaşıma imkânı sağlayacaktı¹⁰. Goehring, çöldeki münzevi yaşamın şeytanla mücadeleyi kolaylaştırdığını, çöldeki mücadelede münzevinin dikkatini dağıtacak az şeyin olduğunu ve karşısındaki düşmanı için de (şeytan) onun aklını çecek daha az yol olduğunu belirtmektedir¹¹. Görüldüğü gibi çöl, ibadetlerini rahatça yapabilecekleri ıssız bir yerin ötesinde münzeviler için kutsal ve özel bir anlam içeriyordu.

Manastırcılığın doğuşu ve hızlı gelişimi, bazı uzmanlarca şüpheyile karşılanmıştır. Bu nedenle bu hareketi Hristiyanlık öncesi prototiplerine bağlamaya çalışmışlardır¹². Ondokuzuncu yüzyıl öncesine kadar, Hristiyan manastırcılığının orijinalinde bağımsız olduğu yaygın bir görüştü. Fakat daha sonra bu görüşe karşı çıkılmış ve Ptoleimoslar devrinde (MÖ II. yy) ortaya çıkan Memphis'deki Serapis tapınağına bağlı münzeviler ilk örnek gösterilmişlerdir¹³. Bunlara ek olarak, Heliopolis'teki rahiplerden oluşan yarı-münzevi bir topluluk¹⁴ ve Yukarı Mısır'da Nil'e tapan *Gymnosophistler* olarak adlandırılan münzeviler de¹⁵, manastır hareketini

¹⁰ J.A. Timbie, A. Cutler, "Desert", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, New York – Oxford, 1991, s. 613.

¹¹ J.E. Goehring, *Ascetics, Society and the Desert. Studies in Early Egyptian Monasticism*, Trinity Press International, Harrisburg, 1999, s. 75.

¹² Walters, *a.g.e.*, s. 3.

¹³ White, *a.g.e.*, s. 5. *Katokhos* olarak bilinen bu münzevi topluluk, kutsal Apis boğalarının gömülü oldukları lahitlerin yer aldığı katakombların içinde yaşıyorlardı. Mallarından vazgeçmişler, çevre köylerden insanların getirdikleri ekmekle yaşıyorlardı. Hücrelerine kapatılmışlar ve sadece dar bir pencereden konuşabiliyorlardı. Bunlara ek olarak, Hristiyan keşişler gibi, "kardeş" terimini kullanmışlardı. Fakat bulunmuş olan papirüslerdeki örnekler göstermektedir ki, bunlar münzevi değildi ve hiçbir şekilde dünyadan soyutlanmamışlardı. Papirüslerde bulunan bilgilere göre, Serapium münzevileri hiçbir şekilde yemin etmemişler, dünyadan kendilerini soyutlamamışlar, tam aksine sürekli iletişim halinde olmuşlardır. Mallarından vazgeçmeyip üzerlerinde tutmayı da normal bir hak olarak görüyorlardı. Serapium'da geçirdikleri birkaç yıldan sonra da normal hayatlarına dönüyorlardı. Bu nedenle Serapium münzevileri ile 4. yy Hristiyan keşişleri arasında bir bağlantı kurmak pek mümkün değildir. Bkz., Watterson, *a.g.e.*, s. 54; White, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁴ Bu kardeşliğin amacı, kutsal düşünceyle kendini sına (irade) ve sabırdı. Çok basit bir diet uyguluyorlardı. Heliopolis'te uygulanan bu münzevilik pek taraftar bulamadı, hiçbir yerde de müritleri olmadı. MS 1.yy'da da ortadan kalktı. Bkz., Watterson, *a.g.e.*, s. 54; Ayrıca bkz. White, *a.g.e.*, s. 5-6.

¹⁵ Bu topluluk, açık havada yaşar ve minimum kıyafet giyerlerdi. Topluluğun bir başı vardı. Özellikle en yaşlı olanları başkan seçilirdi. Vejeteryandılar ve her türlü zevk ve şehvetten kaçınırlardı.

etkileyebilecek olan hristiyanlık öncesi topluluklar olarak ele alınmıştır. Bu topluluklar münzeviliğin bir biçimini uygulamış olduklarından erken dönem keşişlerine ilham kaynağı oluşturdukları zannedilmektedir. Fakat hristiyan münzeviler ile olan benzerlikleri çok azdır. Ayrıca yaklaşık MÖ II. yy'dan itibaren ortaya çıkan bu paganist münzevi topluluklar, manastır hareketi ortaya çıkmadan önce ortadan kalkmıştır. Bu nedenle bu münzevi toplulukların, MS 3. ve 4. yy'larda gelişen hristiyan münzeviliğini etkilediklerine dair kanıt yoktur.

Hristiyan münzeviliğine en yakın olan hareket, İskenderiye'de ortaya çıkan *Therapeutae* (şifa veren) olarak bilinen topluluktur. Bu mezhebin üyeleri, dünyadan elini eteğini çekmişler, mallarından ve akrabalarından vazgeçmişlerdi. Kimsesiz yerlerde yaşarlar, zamanlarının çoğunu dua ve meditasyon ile geçirirler ve minimum yemek yerlerdi. Amaçları, ruhu bütün arzu, acı ve isteklerden temizleyerek iyileştirmektir. Mariut Gölü'nün kıyılarında, hücrelerde yaşıyorlardı. "Kanun" üzerine meditasyon yaparlar, ibadet etmek ve beraber ekmek kırmak için belli aralıklarla bir araya gelirlerdi. Erken dönem Hristiyan keşişlerinin yaşam tarzlarına olan benzerlikleri nedeniyle bazı kilise tarihçileri, *Therapeutae*leri en erken Hristiyan dönmeleri olarak tanımlamışlardır¹⁶.

*Therapeutae*ler ve yukarıda belirtilen diğer paganist hareketler, Hellenleşmiş bireylerden oluşuyordu ve felsefeleri entellektüel düzeydeydi, okuma-yazma bilmeyen Mısırlılardan oluşan münzevilere oldukça uzaktı. Mısırlıların nefret ettikleri insanlara ait bu idealleri ve gelenekleri bilerek taklit etmeleri biraz olanakdışı gözükmektedir¹⁷.

Gymnosophism, karakter olarak entellektüel ve hellenistiktir. Bunlar da büyük olasılıkla Heliopolis'teki topluluk gibi kısa ömürlü olmuş, manastırcılık ortaya çıkmadan Yukarı Mısır'da ortadan kalkmıştır. Bu nedenle Hristiyan manastırcılığına doğrudan bir etkisi olamaz. Bkz., Watterson, **a.g.e.**, s. 54-55; Ayrıca bkz., White, **a.g.e.**, s. 6-7.

¹⁶ Watterson, **a.g.e.**, s. 55. Ayrıca bkz., White, **a.g.e.**, 7-9.

¹⁷ Walters, **a.g.e.**, s. 3.

Geleneksel anlatıya göre, ilk Hristiyan münzevi Tebli Paulos veya Münzevi Paulos'tur. Paulos'un yaşamının ne kadar gerçeğe dayandığı ve yaşamını kaleme alan Jerome¹⁸,un bu eseriyle ne kadar kendi ideal münzevi portresini çizmeye çalıştığı kesin değildir¹⁹. Paulos, 234 yılında İskenderiye'de doğmuştur²⁰. Genç yaşında Decius dönemindeki baskılardan uzaklaşmak için önce Batı Çölü'ne, daha sonra da Doğu Çölü'ne kaçar. Burada sonra kendi ismini taşıyacak bir manastır kurulmuştur. Doğu Çölü'nde 86 yıl boyunca tamamen inzivaya çekilmiş ve bu süre boyunca hiçbir insan görmemiştir²¹. Paulos, tarihi bir kişilik olarak varlığı şüpheyeye açıktır²².

Manastır toplulukları kurulmaya başlamadan önce, kentlerde de münzevi yaşamı bir bakıma benimsemiş ve *apotaktikos* olarak adlandırılan hristiyan münzeviler yaşamaktaydı. Goehring ve Judge, iki ayrı manastır sistemine (*lavra* ve *koinobion*) ek olarak manastır yaşamının bir üçüncü biçiminin daha olduğunu ve “apotaktik hareket” olarak adlandırılan bu biçimin *lavra* ve *koinobion*'dan da önce var olmuş olabileceğini belirtmektedirler²³.

Apotaktikos olarak adlandırılmış olan kent münzevileri, çöle çekilmeyip kent topluluğu içerisinde kalmışlar, içinde yaşadıkları dünya ile etkileşimde bulunmayı tercih etmişlerdir. Bu tarz bir keşiş hayatı, topluluktan fiziksel olarak ayrılmayı değil, insan varoluşunun belli sosyal yönlerini – aile ve seks gibi – bırakmayı kapsıyordu²⁴. Günümüze gelebilmiş yazılı kaynaklarda kent münzevilerin varlığından bahsedilmemektedir. Bulunan papirüs örneklerinde *apotaktikos*ların varlığı doğrulanmaktadır. Mısır'da bulunmuş olan 324 tarihli bir papirüsde *monakos* olarak

¹⁸ B. Baldwin , “Jerome”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. II, New York – Oxford, 1991a, s. 1033.

¹⁹ Watterson, **a.g.e.**, s. 56.

²⁰ **A.e.**, s. 56. Farag, doğum tarihi olarak 228 yılını vermektedir. Bkz., F. Farag, **Sociological and Moral Studies in the Field of Coptic Monasticism**, Leiden, 1964, s. 3.

²¹ **A.e.**, s. 3.

²² Walters, **a.g.e.**, s. 3.

²³ *Apotaktik* hareket üzerine bkz., Goehring, **a.g.e.**, s. 20-26; E. A. Judge, “The Earliest Use of Monachos for ‘Monk’ and the Origins of Monasticism”, **Jahrbuch für Antike und Christentum**, Vol. 20, 1977, s. 72-89.

²⁴ Goehring, **a.g.e.**, s. 20-26.

adlandırılmış bir kent münzevisinden bahsedilmekte, 400 yıllarına ait kanuni bir dokümanda da *apotaktikos* olarak adlandırılan iki hristiyan münzeviden bahsedilmektedir²⁵.

*Apotaktikos*ların varlığını destekleyen bu önemli dokümanlarda, *apotaktik* hareketin bir kent ortamında ortaya çıktığı ve bu hareketin Mısır manastırcılığının *anachoretik* ve *koinobitik* gelişimlerinden de önce var olduğu anlaşılmaktadır. Judge'ın görüşüne göre, *apotaktikos*lar Mısır'da bir münzevi sınıfını temsil etmeye başlamışlardı. Fakat *anachoretik* ve *koinobitik* manastırcılık, hızlı bir şekilde 4.yy'ın ikinci yarısından itibaren apotaktik harekete gölge düşürmüştür. *Apotaktik* hareketin yerini sonraki gelişmeler (Pakhomios'un koinobitik yeniliği ve Antonios'un münzevi ideali) almış ve bu hareket unutulmuştur²⁶.

2.1.2. Manastır Hareketinin Oluşumu:

Paulos, yaşamı hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk Hristiyan münzevi olmasına rağmen, kendisi yalnız yaşamış ve kimseye kendisini mürit olarak izleme fırsatı vermemiştir. Halbuki Antonios (251-356) çölün olanaklarını ortaya çıkaran, gösteren ilk kişi olmuş, kendisini birçok mürit izlemiştir. Bu nedenle de manastırcılığın kurucusu olarak kabul edilir²⁷.

Athanasios'a göre Antonios, 251 yılında Kahire'nin 75 km güneyinde yer alan Koma'da (şimdiki Qiman al-Arus) doğmuştur. Ailesi mal-mülk sahibi zengin bir Hristiyan aileydi. Ailesinin ölümünün ardından Antonios evini terkeder. Hemen köyünün dışında kendini münzevi bir yaşama adar. Fakat daha sonra köyünden uzaklaşarak eski bir mezar bulup onun içine yerleşir. 35 yaşında burayı terkederek

²⁵ Bunlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz., Goehring, **a.g.e.**, s. 21-24; Judge, **a.g.e.**, s. 72-89.

²⁶ Judge, **a.g.e.**, s. 72-89; Goehring, **a.g.e.**, s. 20-26, 54-55.

²⁷ Talbot, **a.g.e.**, s. 163; White, **a.g.e.**, s. 12. Ayrıca bkz., J. A. Timbie, A. Kazhdan, "Antony the Great", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. I, New York – Oxford, 1991, s. 125-126.

Doğu ölü'ne doğru yola çıkar ve Pispir denen yerde Nilin doğu kıyısında terkedilmiş bir kaleye yerleşir. Burada inzivaya çekilir ve kendisine senede iki defa ekmek getiren adam dışında kimseyle görüşmez. Antonios yaklaşık 20 yıl Pispir'de münzevi olarak yaşar. Bu zaman boyunca ünü yayılmaya başlar ve birçoğu onun yaşam biçimini taklit etmek amacıyla buraya akın edip Antonios'un kaldığı kalenin etrafına yerleşirler²⁸. Yavaş yavaş etrafında münzevi toplulukları oluşmaya başlamıştır. Müritlerin Antonios'un ruhani rehberliğini aramasının yanı sıra onları bir araya gelmeye iten başka nedenler de vardı. Tehlikeli hayvanlardan ve yağmacılardan kaçınmak, yardım ve bakım gerektiren hastalıklara karşı korunmak için bilinçli veya rastlantısal bir şekilde ünlü münzevinin etrafında toplanmaya başlamışlardı²⁹.

305 yılında Antonios'un müritleri onu dışarı çıkmaya zorlarlar. Antonios sonunda bu durumu kabullenir ve 20 senelik inzivasına son verir. Antonios, topluluğun merkezini oluşturmuş ve yeni bir sosyal hareket başlatmıştır. Antonios 20 senelik inzivasını sonlandırdığı ve topluluğun içine çıkıp yeni bir manastır hareketi başlattığı zaman daha önce hiç kullanılmayan *monakhos* terimi *Vita Antonii*'de ilk olarak kullanılmıştır³⁰. Buradan şu sonucu çıkartabiliriz: Antonios inzivada yalnız başına yaşarken *monakhos* yani keşiş olarak değil, *anachoretas* (münzevi) veya *eremites*³¹ olarak adlandırılmış, ancak bir topluluk içinde yaşamaya başladıktan sonra *monakhos* yani keşiş olarak adlandırılmıştır. Böylece ilk manastır topluluğu Pispir'de ortaya çıkmıştır.

Toplulukta belli bir organizasyon veya belli bir düzen yoktu. Basit bir şekilde Antonios ile aynı idealleri paylaşan bir grup adamın Antonios'un ikamet ettiği yerin etrafında kendi başlarına toplanmalarından oluşuyordu. Yavaş yavaş iki tip topluluk gelişmeye başlar, biri tamamen yalnız yaşayan münzevilerden; diğeri ise kendi

²⁸ White, **a.g.e.**, s. 13.

²⁹ Atiya, **a.g.e.**, s. 60-61.

³⁰ Judge, **a.g.e.**, s. 77. Ayrıca bkz., Goehring, **a.g.e.**, s. 25.

³¹ *Eremos*, Yunanca "öl" anlamına gelmektedir. *Eremites* de "öl ıssızlığında yalnız" anlamına gelir. Bkz., Ahunbay, **a.g.e.**, s. 1159.

hücrelerinde kendi başlarına yaşayan, fakat belli aralıklarla dua için biraraya gelen yarı-münzevi bir yaşam biçimini seçen keşişlerden oluşur³².

Antonios manastır sisteminde kesinlikle resmi kurallar ve itaat etme yoktu. Bunun yerine keşişler yalnız veya yarı-münzevi topluluk içersinde yer alarak kendi dua ve ibadetlerini kendi bildikleri yolda uyguluyor, kendi hayat tarzlarını kendileri belirliyor, dolayısıyla da kurtuluşa erme doğrultusunda kişisel manevi programlarını oluşturuyorlardı³³.

Münzeviler çoğaldıkça manastır toplulukları da yayılmaya başladı. Ünlü bir münzevi bu yeni toplulukların çıkış noktasını oluşturuyordu. Merkezde kurucu münzevinin hücresi veya mağarası; etrafında çevreye yayılmış hücreler, her biri birbirinden uzak olacak şekilde, her bir keşiş diğerinden tamamen izole halde yaşıyor ve birbirlerini ziyaretleri oldukça seyrek oluyordu. Hepsi kendi yemeğini kendisi yapıyor ve hasırdan şilte ve sepetler yapıp bunları satarak kendi geçimlerini sağlıyorlardı. Bu ünlü münzevilerden biri öldüğü zaman öğrencileri onu yaşamış olduğu yere, mağarasına veya kulübesine gömer ve topluluğu da onun ismiyle adlandırıyorlardı³⁴. Daha olgunlaşmamış olan topluluk, kurucunun mezar olmuş hücresi etrafında oluşur, biçimlenirdi.³⁵

Antonios'un yaşamını kaleme alan Büyük Athanasios³⁶, 339 yılında sürgüne gönderildi, Roma ve diğer İtalyan şehirlerinde üçer yıl kaldı ve böylece Antonios'un hayatı ve Mısırlı keşişlerin yaşamı, onun aracılığı ile Batı'ya geçti. Evagrius tarafından latinceye çevrilen *Vita Antonii*, artık 4. yüzyıl sonunda Galya'da bile

³² Watterson, **a.g.e.**, s. 60.

³³ Watterson, **a.g.e.**, s. 60; Talbot, **a.g.e.**, s. 165.

³⁴ Watterson, **a.g.e.**, s. 60. Ayrıca bkz., E. White, **The Monasteries of The Wadi'n Natrun. The Architecture and Archaeology**, Vol. III, New York, 1932b, s. 5.

³⁵ Walters, **a.g.e.**, s. 7.

³⁶ B. Baldwin, A. Kazhdan, N. P. Sevcenko, "Athanasios", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. I, New York – Oxford, 1991, s. 217–218.

okunuyordu. Güney Galya ve İrlanda’da Mısır manastırcılığını model alan manastırlar kuruldu³⁷.

2.1.2.1. Lavra Tipi Örgütlenme:

Küçük manastır topluluklarının erken safhalarında merkezi, kurucu münzevinin hücreleri oluştururken bunun yerini daha kalıcı bir çekirdek oluşturmaya başladı: Kilise. Dördüncü yüzyıl kapanmadan önce bu manastır topluluklarında kilise inşa edilmeye başladı ve her haftasonu münzeviler burada hem ayin için hem de “*agape*” olarak bilinen ortak yemeğe katılmak için toplanırlardı. Dördüncü yüzyılda yemeğin kilisenin içinde yendiğinden bahsedilmektedir. Fakat kısa bir zaman sonra manastırın merkezine yemekhane ve *agape*’de pişmiş yemek yendiğinden beri bir çeşit mutfak da eklenmiş olmalıydı³⁸. Kilise ve yemekhaneden oluşan bir çekirdeğin etrafında şekillenen ve bir başmünzevinin rehberliğinde olan bu topluluklar *lavra*³⁹ olarak adlandırılmaktadır. Bu küçük toplulukların her biri iki veya altı keşişten oluşmakta ve yaşlı bir keşişin ruhani rehberliği altında beraber yaşamaktaydılar. Bu hücre grupları birbirlerine belli uzaklıktaydılar. Gün içinde yapacakları konusunda herhangi bir kural yoktu. Herkes kendi yemeğini kendisi yapmak zorunda ve yaşamını sürdürecektir şekilde çalışmak zorundaydılar. Genellikle hasırdan şilte veya sepet yaparak geçimlerini kazanırlardı. Zamanlarının çoğunu okuyarak veya dua ederek hücrelerinde geçirirlerdi.

³⁷ Farag, a.g.e., s. 9-10; O. Meinardus, **Monk and Monasteries of the Egyptian Deserts**, Cairo, 1989, s. 1.

³⁸ White, a.g.e., 1932b, s. 6.

³⁹ *Lavra*, Yunanca “şehirde bir dar yol, bir geçit” anlamına gelmektedir. Bkz., A. M. Talbot, A. Kazhdan, “Lavra”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. II, New York – Oxford 1991, s. 1190. Büyük olasılıkla manastır hücreleri arasında bağlantı sağlayan dar yola da böyle dendiğinden bu tür topluluklar *lavra* olarak adlandırılmıştır. Bkz., J. Patrich, **Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study of Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries**, Washington D.C., 1995, s. 3. ; J. M. Hussey, “Byzantine Monasticism”, **Cambridge Medieval History: Byzantine Empire**, Vol. IV, pt. 2, Cambridge, 1967, s. 162. Chitty, *lavra* kelimesinin, dördüncü yüzyıl Mısır kayıtlarında geçmediğini ve kullanımının Filistin’de ortaya çıktığını belirtmektedir. Bkz., D. J. Chitty, **The Desert a City: An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire**, Oxford, 1966, s. 15.

Bu lavra sistemine ait büyük manastır kuruluşları, Aşağı Mısır'da yer alan Nitria Dağı, Kellia ve Wadi Natrun (Sketis)'da konumlanmıştı. Nitria Dağı, İskenderiye'nin yaklaşık 60 km güneyinde yer alır⁴⁰. Antonios'un müritlerinden biri olan Amoun, buraya yerleşen ilk keşiş olmuştur⁴¹. Amoun, Nitria Dağı'ndaki manastır yerleşiminin kurucusudur. Antonios'un yaşamında olduğu gibi, Amoun'un kaldığı yerin etrafında müritleri toplanmaya başlamıştır. Yavaş yavaş Nitria Dağı çok sayıda keşiş ile dolmuş ve bir manastır topluluğu oluşmuştur. Amoun da Nitria keşişlerinin başında gözükmektedir⁴².

Kellia⁴³ manastır yerleşimi, Nitria'nın 17 km batısındadır⁴⁴. Buradaki çok sayıdaki hücreden dolayı böyle adlandırılmıştır. Kellia, 338 yılında Antonios'un seçmiş olduğu yerde Nitrialı Amoun tarafından kurulmuştur⁴⁵. Amaç, gittikçe kalabalıklaşan Nitria'dan sonra münzeviler için daha uygun bir inziva yeri bulmaktır. Yerleşimdeki hücreler çok geniş bir alana yayılmıştır. Bazıları kiliseden 5-6 km uzaklıktaydı⁴⁶. Kellia yerleşimleri, duvarlı manastır yerleşimlerinin en erken örnekleridir, fakat bu duvarların hiçbir zaman etkili bir koruyucu duvar görevi yapmadığı vurgulanmalıdır. Her örnekte yapılarının kötü kalitesi ve incelikleri (70-80 cm) göstermektedir ki, hiçbir zaman büyük bir yüksekliğe ulaşamamışlardı. Bağımsız bina topluluklarının duvarları çok sık kapı içermez. Bu nedenle yaşayanların duvarın üzerine tırmanarak ya da bir kat merdiven aracılığıyla içeri girdikleri sanılmaktadır. Bundan dolayı topluluğun terkedilmesine kadar, duvarlar, yerleşim alanını sınırlayan bir araç olarak fonksiyon kazanmıştı⁴⁷.

⁴⁰ Watterson, **a.g.e.**, s. 71.

⁴¹ Patrich, **a.g.e.**, s. 11.

⁴² White, **a.g.e.**, 1932a, s. 47-48.

⁴³ Yunanca "hücreler" anlamına gelmektedir. Bkz., A. M. Talbot, "Kellia", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. II, New York – Oxford, 1991a, s. 1119–1120.

⁴⁴ Watterson, **a.g.e.**, s. 72.

⁴⁵ White, **a.g.e.**, 1932a, s. 49-50.

⁴⁶ Patrich, **a.g.e.**, s. 11-12.

⁴⁷ Walters, **a.g.e.**, s. 9.

Aşağı Mısır Manastırcılığının merkezi Wadi Natrun⁴⁸ (Yunanca ismiyle *Sketis*)’du ve halen de öyledir. Nitria’nın yaklaşık 75 km, Kellia’nın da 60 km güneydoğusunda yer almaktadır⁴⁹. Wadi Natrun’da manastırcılık, Büyük Makarios ya da Mısırlı Makarios⁵⁰ (300-390) tarafından başlatılmıştır. Genç yaşında sodyum karbonat taşımacılığı yaparken Wadi Natrun’a gelmiş ve buradaki münzevi yaşamından etkilenerek inzivaya çekilmiştir. Onun da etrafında kısa bir süre içersinde bir manastır topluluğu oluşmaya başlamıştır⁵¹.

Sketis yerleşimlerinin sur duvarları, 9. yüzyıla kadar yapılmışa benzemiyor. Makarios Manastırı’na koruyucu yüksek bir sur duvar yaptırıldıktan sonra diğer yerleşimler de aynı şeyi uygulamışlardı. Bundan sonra da bir süre keşişler sur duvarlı manastır merkezinin dışında yaşamışlar ve bu, 14. yüzyılda lavra sistemi terkedilene kadar devam etmiştir⁵².

Bu lavra tipi yerleşimlerde, keşişin hücrelerinde yaptığı iş, olağan şeylerdi: Sepet örme, hurma ağacı yaprağından hasır yapmak, kaligrafi ve kitapları kopyalamak. Delta’nın tarımsal arazisine yakın olan Sketis keşişleri, Nitria’dakiler gibi keten dokumazlardı. Ama Nitria ve Kellia’da olduğu gibi, keşişler civar köylere giderek hasat zamanı para karşılığı çalışırlardı. Öncelikle her bir keşiş kendi ürünlerini pazarlar ve kendi yemeğini kendi satın alır veya tuz kervanlarını aracı olarak kullanırdı⁵³.

⁴⁸ Wadi Natrun, ismini, vadinin kuzeydoğu kenarı boyunca uzanan göllerde bulunan doğal sodyum karbonat maddesinden almaktadır. Vadide bol bulunan bir madde olan doğal sodyum karbonat, eski Mısırlılar tarafından tütün, cam ve sır yapımında, ama hepsinden önce mumyalamada temizleme ve arıtma işi için kullanılıyordu. Maddenin Arapça ismi olan *natrun* vadiye ismini vermiştir. Vadi, aynı zamanda koptça ismiyle Shiet veya Shihet, Yunan ve Latin yazarlarca da Sketis, Skete veya Skitium olarak bilinmektedir. Bkz., White, **a.g.e.**, 1932b, s. 3. Ayrıca bkz., Watterson, **a.g.e.**, s. 73; Chitty, **a.g.e.**, s. 12.

⁴⁹ Watterson, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁰ J. A. Timbie, “Makarios the Great”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. II, New York –Oxford 1991, s. 1271.

⁵¹ Watterson, **a.g.e.**, s. 73.

⁵² Walters, **a.g.e.**, s. 11.

⁵³ Patrich, **a.g.e.**, s. 15-16.

2.1.2.2. Koinobitik Tipi Örgütlenme:

Yukarı Mısır'da başka bir ünlü münzevi, Pakhomios, manastır hareketine yeni bir yön vermiştir. Antonios, manastırcılığın babası olarak düşünülse de, manastırcılığı bugünkü biçimine yakın hale sokan Pakhomios'dur. Pakhomios (290-346)⁵⁴, ortaya çıkardığı yeni manastır sistemi ile manastırcılığa esas şeklini vermiştir⁵⁵.

Pakhomios, I. Constantinus ve Licinius zamanında bir süre orduda görev yaptıktan sonra münzevi hayatı tamamen benimsemeye karar verir ve çilekeş bir hayat süren yaşlı münzevi Palamon'un yanına çırak olarak girer⁵⁶. Pakhomios, bu süreçte münzevi yaşamın, çileciliğin ve açlığın cennete giden yolda mümkün olan tek kurtuluş yolu olmadığını fark eder⁵⁷. Palamon'un yanında yedi sene kalır ve yolculuğuna devam eder. Vita Pachomii'de belirtildiğine göre yolculuk ettiği günlerden birinde Nil kıyısına 10 mil güneyde yer alan terkedilmiş bir köyü, Tabennese'yi keşfeder⁵⁸.

Pakhomios, ilk manastırını 323 yılında, bu terkedilmiş köyde, Tabennesi'de kurmuştur. Münzeviliğin tehlikelerini ve dezavantajlarını gözlemleyen Pakhomios, müritlerini kapalı duvarlar arkasında ortak bir yaşama biçimine sokarak Doğu ve Batı manastır kurumunun temelini atmıştır⁵⁹. Bu manastır sistemi, adını Yunanca *koinos bios*, yani "ortak yaşam"dan alan bir tarikat manastırıydı⁶⁰. Bu nedenle bu manastır sistemine ait olan manastırlar da *koinobion* olarak adlandırılmaktadır. Roma ordusunda yapmış olduğu birkaç yıllık askerlik eğitimi, belki de manastır binalarının inşa edilmesinde ve böylesine sistemli ve organize yaşam tarzını kurmasında

⁵⁴ Pakhomios'un yaşamı için ayrıntılı olarak bkz., P. Rousseau, **Pachomius: The Making of a Community in Fourth-Century Egypt**, University of California Press, Berkeley, 1999.

⁵⁵ H. Delehaye, "Byzantine Monasticism", **Byzantium**, Ed. H. N. Baynes, H. Moss, Oxford, 1948, s. 137.

⁵⁶ Watterson, **a.g.e.**, s. 61.

⁵⁷ Atiya, **a.g.e.**, s. 62.

⁵⁸ Goehring, **a.g.e.**, s. 94.

⁵⁹ Ahunbay, **a.g.e.**, s. 1159. Ayrıca bkz., Delehaye, **a.g.e.**, s. 137.

⁶⁰ Talbot, **a.g.e.**, 1999, s. 164.

yardımcı olmuştur. Pakhomios'un 346'da vebadan ölümüne kadar ikisi kadınlar manastırı olmak üzere 11 manastır kurulmuş⁶¹, böylece "Pakhomios Koinonia" yani "Pakhomios Federasyonu" oluşmuştur. Teb Bölgesi'nde Nil nehri boyunca yaklaşık 280 kilometrelik uzun bir araziye yayılmışlardı⁶².

Pakhomios sisteminde manastır, çevre duvarının etrafını sardığı bir grup binadan oluşur. Bu manastır sisteminde, manastırı çevreleyen ve sınırlayan "duvar" önemli bir yer taşıyordu ve manastır kompleksinin inşasına öncelikle manastırın duvarıyla başlanması gerekiyordu. Duvar, keşişlerin kontrolünü kolaylaştırıyor, ailelerin veya dikkatlerini dağıtabilecek karşı cinsin içeri geçişini sınırlıyordu⁶³. Ayrıca sadece mekânları bölen fiziksel bir sınır olmanın ötesinde, o dönem insanların aklında bir bakıma "azizin evini", "kutsal suru" sembolize etmekteydi⁶⁴. Çevre duvarı, koruma gibi pratik bir işlevin yanı sıra, gerçekte manastırı mekân olarak sınırlayan, kutsal alanı günlük yaşamın evreninden fiziksel olarak ayırıp belirleyen bir duvardır⁶⁵.

Manastır, kilise, yemekhane, kütüphane, mutfak, fırın, atölyeler ve manastır girişinin yanında konumlanmış olan bir misafir evinden, kısacası toplu yaşam için gerekli olan herşeyden oluşurdu⁶⁶. Her manastır çok sayıda evden oluşurdu. Herbirinde bir yaşlı keşiş rehberliğinde yaklaşık yirmi keşiş yaşardı. Her evde toplantı odası da bulunmaktaydı. Bu evler ortak yaşam için gerekli olan en önemli binaların – kilise ve yemekhane – olduğu kare bir avlu etrafında yer alırlardı⁶⁷. Manastır kompleksi içersinde yemekhane her zaman kilisenin yakın çevresinde olmuştur. Pakhomius kurallarına göre, kilisedeki ayinden sonra, keşişler yemekhaneye giderler, bir düzen içersinde ayrılmış yerlerine otururlardı. Bu nedenle Pakhomius manastırlarında

⁶¹ Watterson, **a.g.e.**, s. 62-63.

⁶² Patrich, **a.g.e.**, s. 18.

⁶³ H. Chadwick, "Pachomios and the Idea of Sanctity", **History and Thought of the Early Church**, Variorum Reprints, London, 1982, s. 14-15.

⁶⁴ S. Popovic, "The Trapeza in the Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 52, 1998, s. 282.

⁶⁵ S. Popovic, **The Architectural Iconography of the Late Byzantine Monastery**, Canadian Institute of Balkan Studies, 1997, s. 7.

⁶⁶ Watterson, **a.g.e.**, s. 62.

⁶⁷ Roilidis, **a.g.e.**, s. 164-165.

yemekhanenin kilise yakınında olması çok yaygındı⁶⁸. Çoğu zaman kilisenin batı kenarına bitişik şekilde, kilise ve yemekhane girişleri birbirine bakacak şekilde konumlandırılırlardı⁶⁹. Atölyeler ise bu ana yerleşimin çevresinde – daha ikincil bir konumda – yer alırlardı. Bütün bu manastır kompleksi küçük bir köyü andırırdı⁷⁰.

Artık manastır bir başkeşişin yönetimi altındadır ve keşişler de ona itaat etmek zorundaydılar. Münzevinin zaten uymakta olduğu “ıffet” ve “yoksulluk” erdemlerine bir de “itaatkarlık” eklenmiştir. Düzenli olarak toplu ibadet vardı ve bütün keşişler bunlara katılmakla yükümlüydüler⁷¹.

Çalışma, bir keşişin hayatının ve manastır ekonomisinin önemli bir parçasıydı. Pakhomios Manastırcılığı ve münzevilerin hücrelerinde sadece hafif işler yaptıkları Antonios Manastırcılığı arasındaki en belirgin farklılık buydu⁷². Lavra tipi manastır sisteminde çalışma daha çok bireyseldi ve keşişlerin kendi kendilerine yetecekleri kadar üretim sözkonusuydu. Bu manastır sisteminde ise bireysel olmayan manastır yararına ortak bir üretim geçerliydi. Her keşişten el emeğine dayalı belli bir iş görmesi istenirdi. Bu manastırlar kendi kendilerine geçinmek zorundaydılar. Bu nedenle işe çok önem verilirdi, aynı zamanda keşişler için de yararlı bir disiplin olarak görülüyordu. Bu manastır toplulukları büyüdükçe de keşişler arasında profesyonelleşme ortaya çıkmaya başladı. Bir keşişe bir görev verildi mi, ondan işini değiştirmesi beklenmezdi. Yaptıkları iş süresince kesinlikle sessizlik beklenirdi. Sessizlik sadece ilahi sesleriyle bozulabilirdi. Pakhomios, çalışmanın ruhani olarak da bazı faydaları olduğuna inanıyordu. Artan veya fazla ürün, el işi olduğunda çevre köylere satılırdı, manastır hazinesinden sorumlu kişi bunları düzenlerdi. Bu manastır toplulukları kuruldukları yerde, toprağı kullanılır hale getirir ve yerel ekonomiye katkıları olurdu⁷³.

⁶⁸ Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 283.

⁶⁹ **A.e.**, s. 284-285.

⁷⁰ Roilidis, **a.g.e.**, s. 165.

⁷¹ Talbot, **a.g.e.**, 1999, s. 164-165.

⁷² Patrich, **a.g.e.**, s. 20.

⁷³ Watterson, **a.g.e.**, s. 63-64.

Keşişlerin artan ürünlerini hapishaneye yolladıkları söylene de, eğitim, ilaç ve yiyecek sağlama gibi gönüllü işler yaparak Hristiyan yoksul halkın refahını düşünen bir manastırcılık anlayışını genelde biz Pakhomios Manastırcılığında bulamıyoruz. Bu tür bir anlayış daha çok, Basileios'un koinobitik manastırcılığına aitti⁷⁴.

Günde iki defa, gün ortası ve akşam, keşişler yemekhanede bir araya gelirler, fakat münzevi bir hayat sürmek isteyen keşişlerin de hücrelerinin dışında yalnız yemelerine izin verilirdi. Hücrede yemek yasaktı. Yemek zamanı, görevli keşiş yemeği haber vermek için zili çalardı. Yemek sırasında kesin sessizlik hâkimdi. Sadece kürsüye çıkarak İncil'den pasajları okuyan görevli keşiş dışında kimse konuşmazdı⁷⁵. Taştan kürsü, yemekhanede zorunlu olması gereken mobilyalardan birisidir, çünkü yemekhane içersindeki ritüel için büyük önem taşırdı⁷⁶.

Keşişlerin yemeği çok basitti. Ekmek, tuz, yağ, sebze (özellikle soğan), çorba (genellikle mercimek), az miktarda peynir ve meyveden oluşurdu. Şarap ve et yasaktı. Fakat hasta ve yaşlı olanlar gerekli olduğunda bunun dışında tutulabilirdi. Pakhomios aşırı orucu onaylamıyordu, çünkü keşişin çalışmasını olumsuz etkiliyordu. Her manastırda hastane vardı. Hasta ve uzun yolculuğa hazırlanan keşişler, topluluğun sert kurallarını uygulamak zorunda değildiler. Şarap bile verilebiliyordu⁷⁷.

Dua, hem bireysel hem de toplu olarak manastır yaşamının önemli bir parçasıydı. Her gün şafak vakti, keşişler dua için biraraya gelirlerdi. Gün ortasında ve akşamları ortak yemekler öncesinde dua vardı. Bu yemekten sonra keşişler hücrelerine çekilir ve geceyarısı dua için tekrar biraraya gelene kadar çıkmalarına izin verilmezdi. Ayin, başkeşiş tarafından yürütülür ve ayin süresince sandallarını ve cüppelerini

⁷⁴ Patrich, **a.g.e.**, s. 20.

⁷⁵ Watterson, **a.g.e.**, s. 64.

⁷⁶ Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 285.

⁷⁷ Watterson, **a.g.e.**, s. 64-65.

giymezlerdi, sadece üzerlerinde başları açık olacak şekilde keçi derisinden giysileri olurdu. Ökarist ayini Cumartesi ve Pazar günleri kutlanırdı⁷⁸.

Keşişler uykuda pek zaman harcamazlardı. Pakhomios keşişlerinin yüzükoyun veya sırtüstü pozisyonlarda uyuması yasaktı. Eğimli bir koltuk üzerinde oturarak uyumak zorundaydılar. Koltuk taştan yapılmıştı ve bir şilte ile örtülüydü. Fakat Pakhomios'un kurallarına göre bu, taşınabilir bir mobilya parçasıydı, aynı zamanda aşırı sıcak gecelerde hücre çatısının üzerine de yerleştirilebilirdi. Tek izin verilen şey şilte idi. Keşiş hücrelerinde yastık olması yasaktı⁷⁹.

Kuralları ihlal eden keşişler cezalandırılırdı. Yedi gün ekmek ve su verilmezdi. Geçici olarak topluluktan uzaklaştırılabilirdi. Herhangi bir sinirli hareket gösteren de cezalandırılır ve yemekhanede alçak bir yerde hatta kendinden daha genç olanlardan bile daha alçak oturtulurdu. En son olarak da cezalar manastırdan kovulmaya kadar gidebilirdi. Topluluktan ihraç, çok katı bir cezaydı. Özellikle başkaldırı veya homoseksüel ilişki gibi ciddi suçlar için uygulanırdı. Homoseksüel bir tavırı engellemek için de her türlü tedbir alınmıştı⁸⁰.

Pakhomios Federasyonu, kurucusu Pakhomios tarafından ve sırasıyla ardılları tarafından yönetilmiştir. Bütün *Koinonia*'daki işlerin organizasyonu ve ekonomik yönetimi, Pakhomios'un kurmuş olduğu ikinci manastır olan Phbow'un *oikonomos*'u elindeydi. Phbow, 329'da kurulmuş ve *Koinonia*'nın en geniş ve en önemli manastırı olmuştur⁸¹. 346 yılında Pakhomios öldüğünde arkasında 11 manastır bırakmıştır.

⁷⁸ Watterson, **a.g.e.**, s. 65.

⁷⁹ Patrich, **a.g.e.**, s. 221.

⁸⁰ Watterson, **a.g.e.**, s. 67. Ayrıca bkz., Patrich, **a.g.e.**, s. 20.

⁸¹ Patrich, **a.g.e.**, s. 18-19.

Pakhomios tarzı manastır Akdeniz'in doğusunda da batısında da gelişen manastırların modeli oldu, ama özellikle Doğu Ortodoksluğuna özgü Basileios ve Batı'daki Benedikt manastırlarının gelişimini etkiledi⁸².

Manastır hareketi, doğduğu yer olan Mısır'la sınırlı kalmayarak buradan kutsal topraklar Filistin⁸³ ve Sina Bölgesi'ne⁸⁴, Suriye'ye⁸⁵ ve Anadolu'ya geçmiştir. Suriye Bölgesi, asketizmin değişik türlerini barındırmış; Filistin, münzeviliğe esnek bir ortak yaşama biçimi öngören *lavra*'yı geliştirmiştir. Anadolu ve ardından başkent Konstantinopolis, Kaisareialı Büyük Basileios'un Pakhomios'dan esinlendiği koinobion'u benimsemiştir⁸⁶.

⁸² Talbot, **a.g.e.**, 1999, s. 165.

⁸³ Filistin manastırcılığı ve manastır mimarisi için bkz., Y. Hirschfeld, "Life of Chariton in Light of Archaeological Research", **Ascetic Behavior in Greco-Roman Antiquity**, Ed., V.L. Wimbush, Minneapolis, 1990a, s. 425-447; Y. Hirschfeld, "List of the Byzantine Monasteries in the Judean Desert", **Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries. Essays in Honor of Virgilio C. Corbo**, Ed., G. C. Bottini, L. Di Segni, E. Alliata, Jerusalem, 1990b, s. 1-90; Y. Hirschfeld, **The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period**, New Haven-London 1992; Y. Hirschfeld, "Monasteries and Churches in the Judean Desert in the Byzantine Period", Ed., Y. Tsafir, **Ancient Churches Revealed**, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 149-154; O. Meinardus, "Notes on the Laurae and Monasteries of the Wilderness of Judaea", **Liber Annuus Studii Biblici Franciscani**, Vol. 15, 1964-65, s. 220-250; J. E. Binns, "The Distinctiveness of Palestinian Monasticism, 450-550 AD", **Monastic Studies: The Continuity of Tradition**, Ed. J. Loades, Bangor, 1990, s. 11-20; Patrich, **a.g.e.**

⁸⁴ Sina Bölgesi'nde manastırcılık ve manastır mimarisi için bkz., U. Dahari, "Remote Monasteries in Southern Sinai and Their Economic Base", **Ancient Churches Revealed**, Ed., Y. Tsafir, Israel Exploration Society, Jerusalem 1993, s. 341-350; U. Dahari, **Monastic Settlements in South Sinai in the Byzantine Period. The Archaeological Remains**, Israel Antiquities Authority, Jerusalem, 2000; I. Finkelstein, "Byzantine Monastic Remains in the Southern Sinai", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 39, 1985, s. 39-75; G. H. Forsyth, "The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 22, 1968, s. 3-19; P. Grossmann, "Architecture", **Sinai, Treasures of the Monastery of Saint Catherine**, Ed. K. A. Manafis, Athens, 1990, s. 29-39; Y. Tsafir, "Monk and Monasteries in Southern Sinai", **Ancient Churches Revealed**, Ed. Y. Tsafir, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 315-333.

⁸⁵ Suriye manastırcılığı ve mimarisi hakkında bkz., G. L. Bell, **The Churches and Monasteries of the Tur' Abdin**, Ed. Marlia M. Mango, London 1982.; H. C. Butler, **Early Churches in Syria, Fourth to Seventh Centuries**, Princeton 1929; R. Murray, "The Characteristics of the Earliest Syriac Christianity", **East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period**, Ed. N. G. Garsoian, T.F. Mathews, R.W. Thomson, Washington, 1982, s. 3-16; I. Pena, **Les stylites Syriens**, Jerusalem, 1975; A. Vööbus, "The Origin of Monasticism in Mesopotamia", **Church History**, Vol. 20, 1951, s. 27-37; Patrich, **a.g.e.**, s. 22-28;

⁸⁶ Ahunbay, **a.g.e.**, s. 1159.

2.2. ERKEN BİZANS DÖNEMİ:

Doğu Kilise Babaları'ndan biri olan Büyük Basileios, Anadolu'daki manastır hareketinin lideri ve manastır reformcusu olarak kabul edilir. Klasik gelenek ile Hristiyan inancı arasında bir sentez yaratarak önemli bir rol oynar. Bu sentez, sonraki Bizans teolojisinin temel dayanağı olmuştur⁸⁷. Basileios'un koymuş olduğu kurallar, Bizans manastır geleneğinin temelini oluşturmuştur. Ortaçağ'da bile Bizans manastırları Basileios'un temel ilkelerini uygulamış, fakat sadece bazı kurallarda manastırdan manastıra farklılıklar olmuştur.

Manastır binalarının planı ve bunların birbirleriyle olan mimari bağlantıları, günlük hayat ve topluluk içinde uygulanan ritüel ile çok yakından ilişkilidir. Bunun da ötesinde bunlar manastırın mimarisini biçimlendirir. Manastırdaki günlük yaşamı ve ritüeli de manastır kuralları belirler. Dolayısıyla Basileios Kuralları'nı uygulayan Bizans manastırlarının mimari biçimlenişinde bu kurallar önemli bir yer tutar.

2.2.1. Basileios ve Kuralları:

Basileios (330–379), Kapadokya'nın metropolisi Kaisareia'da, aristokrat bir ailenin oğlu olarak doğmuştur. Konstantinopolis ve Atina'da eğitim görmüştür. Kızkardeşi Makrina'nın etkisiyle manastır yaşamını benimser, fakat bundan önce manastır yaşamının sırlarını öğrenmek üzere manastırcılığın şekillendiği yerlere gitmeye karar verir. Böylece Mısır, Filistin, Suriye ve Mezopotamya'ya gider. Dönüşünün ardından sahip olduğu mallarını dağıtır ve Pontus köyü Annesi'de, Iris nehri kıyısında ailesine ait topraklarda beş yıllık bir inzivaya çekilir⁸⁸. Münzevi olarak beş yılın ardından, diğer keşişler onun etrafında toplanmaya başlayınca düzenli bir ortak yaşama ihtiyaç

⁸⁷ Talbot, **a.g.e.**, s. 165-166.

⁸⁸ Delehay, **a.g.e.**, s. 141; D. M. Nicol, **Meteor, The Rock Monasteries of Thessaly**, London, 1963, s.22; Patrich, **a.g.e.**, s. 28.

duyulduğunu anladı⁸⁹. Tamamen dünyadan izole bir yaşam, onun fikrine göre, sadece seçilmiş birkaç kişinin amacı olmalıydı. Böyle bir yaşam insan doğasına aykırıydı ve birçok insan için ciddi dezavantajları vardı⁹⁰. Nefsine olağanüstü biçimde hakim olmadıkça bir keşişin tek başına yaşamasının çok zor, hatta tehlikeli olduğu kanaatindeydi. Hem bir münzevinin kendi kendine yetmesi de zordu; gündelik ihtiyaçları için keşiş, ziyaretine gelenlerin hayırseverliğine muhtaçtı. Basileios, keşişlerin çoğunun münzevi olmaya yetecek disiplini taşımadığını, bu yüzden komünal bir manastır yaşamına ihtiyaçları olduğunu öne sürüyordu. Manastır topluluğunun her üyesi, manastırın fiziksel ihtiyaçlarının karşılanmasına katkıda bulunmalı; keşişler teşvik ve eleştiri yoluyla birbirlerinin manevi gelişimlerine yardımcı olmalıydı⁹¹.

392 yılında Jerome, Basileios'un "Asketizm" üzerine bir çalışma yaptığını belirtir. Jerome'un yol arkadaşı olan Rufinus, Doğu'dan İtalya'ya dönmüş ve bu çalışmayı Latinceye çevirmiştir. Jerome ve Rufinus'un bahsettiği bu çalışma Basileios'un Uzun ve Kısa Kurallarıdır. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Konstantinopolis Patriği Photios Basileios'un *Ascetica* adlı eserini okuduğunu, bu eserin hangi bölümlerden meydana geldiğini ve neler hakkında olduğunu söylemektedir. Buna dayanarak, Photios zamanında *Ascetica*'nın iki cilt halinde olduğunu öğreniyoruz. Birinci kitap, küçük olanı, iki dinsel öğütten oluşmakta: *De Iudicio Dei* ve *De Fide*. İkincisi ise daha yüküldür. İçinde *Moralia* ve hem Kısa hem de Uzun Kurallar yer alır. Fakat günümüzdeki *Ascetica*'nın baskılarında yukarıdakilere ek olarak üç tane açılış yazısı daha vardır. Photios bu yazılardan bahsetmemektedir. Demek ki sonradan bu bölümler eklenmiştir. Bu nedenle bu dokümanların ne kadar orijinal olduğu şüpheye açıktır⁹².

⁸⁹ Patrich, **a.g.e.**, s. 29.

⁹⁰ Delehay, **a.g.e.**, s. 141.

⁹¹ Talbot, **a.g.e.**, s. 166.

⁹² W.K.L. Clarke, **St. Basil the Great: A Study in Monasticism**, Cambridge 1913 s. 65-66.

Moralia kısmında manastırcılığa çok az değinilir. Bizi asıl ilgilendiren Basileios kuralları, “Uzun Kurallar” ve “Kısa Kurallar”dır. Daha sonraki manastır kurallarının aksine, her ikisi de öğrencilerinin sorduklarına Basileios’un verdiği cevaplardan oluşur. Uzun kurallar için kesin bir tarih yoktur. Fakat her ikisinin de Basileios’un 358’de Kayseri’den dönmesinden sonra yazılmış olması mümkündür. Bu iki kuralın da Pontos’ta Annesi yakınındaki Basileios’un ilk manastır yerleşimine rehberlik etmesi için amaçlandığı tahmin edilebilir, fakat piskoposluğu sırasında bir tarihe, 370’lerde bir zamana da tarihlenebilir⁹³.

Uzun Kurallar 55 bölümden oluşur. Çoğunlukla manastır ve manastırcılık üzerine problemler ile ilgilidir. Basileios’un verdiği cevaplar genelde Kutsal Kitap’tan desteklenmiş cevaplardır. Başlık genellikle soru biçiminde, fakat “Köleler Hakkında” veya “Kemer Hakkında” gibi konu başlıkları da bulunmaktadır. Kısa Kurallarda sorular büyük oranda keşiş yaşamıyla ilgili değil, daha çok İncil’a ait zorluklarla ilgilidir⁹⁴. Bu kuralların içeriği ve yapısı Uzun Kurallar’dan tamamen farklıydı. Sorulan soruların sayısı daha fazla ve Basileios’un cevapları daha kısadır⁹⁵.

Basileios’a göre koinobitizm, manastırcılığın mükemmel bir biçimi olup aynı zamanda manastırcılığın en son biçimidir. Manastırcılığın koinobitik biçimi, Basileios tarafından münzevilğe veya yarı koinobitik biçime tercih edilmiştir. “İnsan sosyal bir hayvandır” der ve her zaman birisine muhtaç olduğunu söyler. Komşu sevgisi doğal olarak insanın içine aşılanmıştır. Koinobitik bir keşiş bir münzeviden aşağıdaki nedenlerden dolayı daha iyidir:

i) Kendi bedeninin ihtiyaçlarını sağlamak konusunda hiç kimse kendi kendine yeterli değildir.

ii) Münzevilik sevgi kanununa karşıdır, zıttır. Çünkü münzevi kendi menfaatini düşünmek zorundadır.

⁹³ J. Thomas, A. C. Hero, (ed.), **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I-V, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington, D.C., 2000, s. 22.

⁹⁴ Ayrıntılı olarak bkz., Clarke, **a.g.e.**, s. 69-74.

⁹⁵ Thomas, Hero, **a.g.e.**, s.26.

iii) İnsanın kendi hataları için uyaracak kimsesi yoksa bu onun ruhu için zararlıdır.

iv) Bir Hristiyanın yapması gereken belli görevler vardır: aç bir insanı beslemek veya çıplağı giydirmek gibi, gerçek bir münzevi için bunlar imkânsızdır.

v) Herkes bir diğerinin kardeşidir, İsa da başımızdır. Eğer bu kardeşlikten ayrılırsak, İsa ile olan bağımızı nasıl sürdürebiliriz?

vi) Bizler farklı ruhani hünerleri olan insanlarız. Münzevi kendi hünerini gömmektedir. Ama bir koinobionda, kardeşliğin içersinde her biri hünerlerini paylaşır.

vii) Hepsinden önemlisi, münzevi zaten mükemmelliğe ulaştığını düşünür. Bundan dolayı, alçakgönüllülüğü, acıyı ve uzun süreli acıyı uygulayamaz⁹⁶.

Basileios münzevi yaşamı desteklemiyordu ama tamamen yasaklamamıştı. Münzeviliğin yumuşak, ılımlı biçimlerini öğütlemiş, keşişin oruç tutmasında ve gece uyanık kalmasında, daha doğrusu çilekeşlikte de ılımlı olmayı nasihat etmiştir. Keşiş, uygulamak isterse, münzeviliğin derecesini kendisi seçemez veya her keşişe verilen belli yemekleri kendi başına yememezlik edemezdi. Seyahatlarında edindiği deneyimlerle keşişlerinin hayatını her detayına kadar düzenledi. Dua saatleri, çalışma, yemek, uyuma, hatta giyecekleri kıyafetin detayları bile belirlenmişti⁹⁷.

Bir keşiş adayı manastıra kabul edilirken sahip olduğu mallarını yoksula vermeliydi. Manastır içersinde özel eşya da yasaktı. Bu dünyevi şeyler, kötü değillerdi, olsalardı zaten Tanrı'nın yarattığı şeyler olamazlardı. Fakat bunlar Tanrı'ya hizmet yolunda insanın dikkatini dağıtırdı. Bu nedenle iyi bir şekilde idare edilmeliydi. Bunlar Tanrı'ya adanırdı ve bunlara dikkatsiz bir biçimde davranılmamalıydı. Bir münzevi, mallarını yoksula kendisi vermeliydi⁹⁸.

⁹⁶ Clarke, **a.g.e.**, s. 85-86.

⁹⁷ Delehay, **a.g.e.**, s. 142; Patrich, **a.g.e.**, s. 31.

⁹⁸ Clarke, **a.g.e.**, s. 81-82.

Genel bir kural olarak başvuranlar geçmiş yaşamları ve karakterleri hakkında dikkatli bir araştırmadan sonra kabul ediliyorlardı. Uygun testlerden oluşan bir deneme süresine tabi tutulmaları gerekirdi. Bütün manastır topluluğu yeni birinin kabul edilmesinden haberdar olurdu. Eğer biri belli bir süreliğine kabul edilmek için başvurursa ekstra önlemler alınmalıydı, çünkü başvuran kişi casus olabilirdi. Hangi yaşlarda başvuran adaylar kabul edilmeliydi? Eğer yetimse veya ailesi onu getirmişse herhangi bir yaşta kabul edilirdi. Eğer ailesi getirmişse, kabul işlemi sırasında birçok tanık bulundurulmalıydı. Evli insanlar ve köleler için de özel kurallar vardı. Eğer evli bir insan gelirse, bu kararın karşılıklı olup olmadığı, karısının da rızası olup olmadığı sorulurdu. Eğer öyleyse bu kişi birkaç da tanığın önünde kabul edilebilirdi. Başvuran köleler ise sahiplerine geri gönderilmeliydi. Fakat ancak köle sahibi günahkar biri değilse ve kölesini Tanrı'nın kanununa karşı olması için zorlamıyorsa köle, sahibine geri gönderilirdi⁹⁹.

Günlük yaşam, çalışma ve duadan oluşmaktaydı. Dua için her zamanın uygun olduğu doğrudur. Fakat insan dua bahanesiyle işini bırakmamalıdır. Sabahleyin, uykudan uyanıldığı zaman, duanın ilk saatidir. Ruhun ilk hareketi kendini Tanrı'ya adanmak olmalıdır. Üçüncü saatte, çeşitli işlere dağılan kardeşler biraraya gelirler. Bu saatte dua ederek Kutsal Ruh'u çağırırlar ve ondan yardım isterler. Gün ortası, azizler geleneğine göre sonraki zamandır. Öğlen vaktinde ortaya çıkabilecek günaha teşvik eden şeylere karşı bir koruma olarak ilahi ezbere okunur. Bundan sonra dokuzuncu saat, dua'nın havariler için olan zamanıdır. Günün kapanışında tanrıya günün getirdiği nimetleri için teşekkür edilir. Gece yaklaşırken Tanrı'ya dinlenme için sorulur ve ilahi bir kere daha okunur. İlahinin sözleri gece yarısı da dua etmenin gerekli olduğunu öğretir. Yine aynı ilahiye uygun olarak dua etmek için şafaktan önce kalkılır. İlahi okuma ve dua etmek şeytani arzuları yok etmek ve manastır yaşamına ilgiyi kaybetmemek için bize yardım eder. Duanın günlük düzeni bu şekildedir. Bunun içersinde ilginç olan özellik iki tane gece ayini olmasıdır, biri geceyarısı ve diğeri sabah erkenden. Bu ikincisi açıkça serinin ilki olarak tanımlanmaz, çünkü biri son uykudan önce gelir, öbürü de son uykudan sonra gelir.

⁹⁹A.e., s. 83-85. Ayrıca bkz., Thomas, Hero, a.g.e., s. 22.

Toplam 7 saat dua ediliyordu. Basil daha sonra 8 saat olarak kural koymuştur. Böyle bir düzeni koruyabilmek için de uygun hal ve tavırlar içersinde olmak gerekiyordu. Manastır içerisinde kahkaha yasaktı, çünkü bir yerde İsa'nın güldüğüne dair herhangi bir kayıt yoktur. Sadece ufak gülümsemelere izin veriliyordu¹⁰⁰.

Komünyonların (son akşam yemeği anısına yapılan ortak iştirakli ayin) sık sık olması hiç şüphesiz bir kuraldı. Basileios'un kendi uygulaması haftada dört kezdi. Eğer aziz günü olursa bu daha fazla olurdu. Halbuki Mısır geleneğine göre keşişler sadece Cumartesi ve Pazarları biraraya gelirlerdi. Son akşam yemeği çok olağandışı sebepler olmadığı sürece kilise haricinde bir yerde kutlanmamalıydı. Bundan dolayı genel bir kural olarak zaten her manastırın kendi kilisesi vardı.

Kurallar'dan anlaşıldığına göre Basileios manastırlarında gün ortasında yenen yemek, gün içersindeki tek yemek olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü iyi bir gerekçesi olmadan yemeğe geç kalmanın cezasının ertesi güne kadar aç kalmak olduğu belirtilmektedir. Fakat bir yerde akşam yemeğinden de diğer yemek olarak söz edilmektedir. Yemek sırasında bir kitap okunur ve kardeşler ne yediklerinden çok ne duyduklarını düşünmeleri gerekir. Yemek basit, ucuz ve kolay hazırlanabilen bir yemek olmalıdır. Ekmek ve balık bunun için uygundur, çünkü Tanrımız bunlarla halk yığınıni beslemiştir. Suyun yanında başka bir şey içilmez, yalnız sağlığı bozuk olanlar için şarap çok az içilebilir. Keşişler narin veya aç gözlü olmamalıdır, önlerine ne konursa onu yemelidirler. Eğer bir keşiş çok çalışmaktan, seyahatten veya hastalıktan dolayı daha fazla veya daha kaliteli yemek istiyorsa, o zaman ona istediği verilebilirdi. Bunlara ek olarak, amacı münzeviliğin aşırılığından kaçınmak olan ve bireysel olarak uygulanan çilekeşliğe karşı olan Basileios, keşişin normal yemeği yemesine engel olan herşeyi kınıyordu. Tek başına uygulanan oruca da karşıydı. Diğerlerinden daha fazla oruç tutmayı veya dinlenmeyi inatçılık ve kendini beğenmişlik sayıyordu¹⁰¹.

¹⁰⁰ Clarke, **a.g.e.**, s. 86-88.

¹⁰¹ **A.e.**, s. 88-89. Ayrıca bkz., Thomas, Hero, **a.g.e.**, s. 25.

Asker ve senatorların belli bir giysi, üniforma giydikleri gibi, keşişlerin de aynı şekilde belli bir giysi giymeleri uygundu. Gün içersinde olduğu gibi gece için de kullanılacak kullanışlı giysiler giyilmeliydi. Bir kural olarak ayrı bir gece giysisine izin verilmezdi. Kuşağın, kemerin gerekliliğine işaret edilir. Düz ve ucuz ayakkabılar seçilmek zorundaydı. Giysi ve ayakkabıları vaktinden önce eskitmek günahı.

Basileios, çalışmayı keşişin günlük rutininin önemli bir parçası sayar. Önerdiği işler: örmek, ayakkabıcılık, inşaat, halıcılık, tenekecilik ve tarımla ilgili işlerdir¹⁰². Kutsal Kitap'ın çalışmayı emrettiğini söyler. Bedeni kontrol altında tutar ve daha güçsüz kardeşler için gerekli şeyler sağlar. Keşiş aklına sokmalıdır ki, kendi ihtiyaçlarını değil, diğerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmalıdır. Bir keşiş adayını manastıra girdiği zaman, başkeşiş onun hangi işi yapacağına ve hangi ticareti yapacağına karar verir. Keşiş böyle bir şey için kendi kendine karar veremez, ona ne iş uygun bulunursa onu yapacaktır. Ağır işlerden kaytarmamalıdır. İş aletleri çok dikkatli kullanılmalı ve sanki Tanrı'ya adanmış gibi aletlere davranılmalıdır. Çalışmanın çoğu atölyelerde ustabaşı kontrolündedir. Yabancıların ve hatta başka işlerde çalışan keşişlerin bile girmesi kesinlikle yasaktır. Keşişler arasında daha eğitimli olanlar, özellikle Kutsal Kitap çalışmaları gibi, daha entelektüel işler için ayrılırlardı. Kardeşler arasında ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmuşlardır¹⁰³.

Keşişler için yararlı bir disiplin olarak görülen el emeğiyle çalışma, yavaş yavaş Ortaçağ Bizans Manastırcılığı'nda ortadan kalkmıştır. Mezmurları okuma ve liturjik yaşamın diğer yönleri çalışmanın yerini almıştır. Bazı Ortaçağ manastır toplulukları, kendi çağının ticaret karşıtı kurallarına rağmen bir iş müessesesi haline dönüşmüşlerdir¹⁰⁴.

Bütün dini manastır topluluklarında başrahibin pozisyonu en önemlisidir. Yeni bir başrahip komşu manastırların başrahipleri tarafından belli bir deneme süresinden

¹⁰² Patrich, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁰³ Clarke, **a.g.e.**, s. 90-91. Ayrıca bkz., Thomas, Hero, **a.g.e.**, s. 23, 28.

¹⁰⁴ Thomas, Hero, **a.g.e.**, s. 23.

sonra seçilir. Merhametli olmak zorundadır ve keşişlerini İsa'yı örnek almaları için yönlendirmelidir. Kardeşlerini gözlemelidir, hatırlamalıdır ki, herhangi bir ihmalde hesap vermek üzere çağrılacaktır. Yoldan çıkmış keşişlere ceza uygulamak ve kardeşlerini iş bölümlerine ayırmak, bazılarını fiziksel güç gerektiren işlere, bazılarını da yazınsal görevlere atamak onun işidir¹⁰⁵.

Gücünü yanlış şekillerde kullanabilecek başrahipleri engellemek için bir takım önlemler alınmıştır. Başrahibi denetleyen yaş ve bilgi açısından ileri olan keşişlerden oluşan bir sınıf yer alırdı. Yanlış bir şey yaptığı zaman onu uyarmakla yükümlüydüler¹⁰⁶.

Basileios'un uyguladığı manastır sistemi, Anadolu manastırcılığının etkin formu olmuştur. Dördüncü yüzyıl sonundan bile önce Latinceye çevrilen monastik doktrini hızla bir şekilde yayılmış ve bütün Hristiyan dünyası içersinde birçok manastır topluluğu tarafından benimsenmiştir¹⁰⁷.

Basileios koinobitizmi, birçok bakımdan Pakhomios manastırcılığından ayrılır. Basileios, Mısır'daki Pakhomios manastırının güçsüzlüğünü farkettiler. Çünkü her manastırda keşiş sayısı çok fazlaydı. Sonuç olarak başkeşişin sorumluluğu altındaki keşişleri bilmesi ve onları etkili bir şekilde yönlendirmesi imkansızdı. Bu nedenle Basileios her manastırdaki keşiş sayısını daha makul bir sayıda tutarak koinobitik sistemdeki bu yanlışlığı düzeltti¹⁰⁸. Bunlara ek olarak keşişin itaatkarlığı en önemli erdem sayılıyordu. Çilekeşlik ve nefsin köreltilmesinde aşırıya varmayı yasakladı; özel olarak oruç tutmak isteyen keşiş, başkeşişten izin almak zorundaydı. Bu bakımlardan Pakhomios sisteminden ayrılıyordu. Ayrıca Basileios manastırları çöllerde değil, kentlerde kurulmuştu. Böylece keşişler insan kardeşlerinden kopuk yaşamak yerine, hayır işleri görerek onlara yardımcı olabileceklerdi. Ayrıca kendi

¹⁰⁵ Clarke, **a.g.e.**, s. 92-93; Thomas, Hero, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁰⁶ Clarke, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁰⁷ Patrich, **a.g.e.**, s. 30-31.

¹⁰⁸ Delehay, **a.g.e.**, s. 141-142.

davranışlarıyla, kilise dışından kardeşlerine gerçek Hristiyan yaşantısı konusunda örnek olacaktı¹⁰⁹.

2.2.2. İmparatorluk Kanunları

Bizans Sarayı manastırcılık hareketini hep yakından takip etmiş ve bu hareketin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. İmparatorların dönem dönem çıkardıkları kanunlar – aşağıda da görüleceği üzere – ve manastırlara olan olumlu veya olumsuz yaklaşımları Bizans manastırcılığını her zaman etkilemiştir.

Dördüncü yüzyıl sonlarında I. Theodosius (379–395), Hristiyanlığı imparatorluğun resmi dini yapmış, bunun üzerine manastır ve münzeviler şehirlere yakınlaşmışlardı. Fakat I. Theodosius keşişlere karşı harekete geçmek durumunda kaldı. 2 Eylül 390 tarihli emirnamesinde bundan sonra keşişlerin yerleşim olmayan ıssız yerlerde yaşaması gerektiğini belirtmektedir. Şehre gelmeleri veya şehrin sınırları içerisinde yaşamaları yasaklanmıştı. Fakat keşişlerin imparatorun üzerindeki güçlü etkisiyle, kısa bir zamanda, iki yıldan az bir süre içerisinde imparator emirnameyi feshetti. İmparator bu fikir değişikliğini haklı çıkarmak için birçok sivil ve askeri görevlinin keşişlere hak etmedikleri şekilde davrandıklarını ve bütün kinlerini onlardan çıkararak imparatorun bu yaşağını fırsat olarak kullandıklarını söylemiştir¹¹⁰.

Konstantinopolis’te ilk ortodoks manastırı, I. Theodosius döneminde, 382 yılında Suriyeli münzevi Isaakios tarafından kurulmuştur¹¹¹. Isaakios, İmparator Valens (364-378) zamanında imparatorun Ortodoks karşıtlarına uyguladığı zulmedici

¹⁰⁹ Talbot, **a.g.e.**, 1999, s. 166-167.

¹¹⁰ C.A. Frazee, “Late Roman and Byzantine Legislation on the Monastic Life from the Fourth to the Eighth Centuries”, **Church History**, Vol. 51, 1982, s. 265-266.

¹¹¹ Aziz Hypatios’un Yaşamı’nda, Isaakios’ın kurmuş olduğu manastırın 384 yılında Konstantinopolis’teki tek manastır olduğu belirtilmektedir. Bkz. C. A. Frazee, “St. Theodore of Studios and Ninth Century Monasticism in Constantinople”, **Studia Monastica**, Vol. 23, 1981, s. 28, dipnot 2.

davranışlarını uyarmak amacıyla yaşadığı yeri terk ederek başkente gelmiştir. Theodosius'un Hristiyan dünyasına barışı getirmesiyle birlikte Isaakios burada müritleriyle birlikte bir manastır topluluğu oluşturmuştu. İmparatorluk alayında muhafız olan, müritlerinden Dalmatios, topluluğa bir de ikametgâh vermiştir. 406 yılında Isaak'ın ölümü üzerine, Dalmatios topluluğun başına geçmiş ve manastıra da kendi ismini vermiştir¹¹². Dalmatios Manastırı'nın yanı sıra Ermeni bir asker olan Jonas da Trakya'da Halmyrissos Manastırı'nı kurar. Isaakios ve Jonas, Konstantinopolis'te manastırcılığın gerçek kurucuları olarak kabul edilirler¹¹³.

II. Theodosius (408–450) zamanında manastır hareketi başkent içersinde iyice güçlenmiştir. Sarayın neredeyse manastır gibi olduğu, o ve kız kardeşlerinin sabah kalktıktan sonra Tanrı'ya övücü ilahiler söyledikleri belirtilmiştir. İmparatorun uzun hükümdarlığı süresince gerçekleştirdiği önemli işlerden biri Roma kanunlarını toplamak olmuştur. Kanunların sadece bir bölümü manastır yaşamına değinmektedir. Ölmüş olan keşiş ve rahibelerin mal-mülklerinin idaresi ile ilgilidir. Kanunda eğer ölen keşişin kan bağından bir akrabası yoksa, malın ölen kişinin bağlı bulunduğu manastıra verilmesi gerektiğini yazmaktadır¹¹⁴.

II. Theodosius zamanında ortaya çıkan *Akoimetoï*¹¹⁵ (uyumayanlar) olarak bilinen keşişler topluluğu da Konstantinopolis'in en erken manastır topluluklarından biridir. *Akoimetos*ların kurucusu Aleksandros¹¹⁶, Konstantinopolis'te eğitim almış ve burada hükümet için çalışmaya başlamıştır. Sonra kendisi Suriye'ye atanmış, burada Hristiyan münzevilerin yaşamından etkilenmiş ve bir süre münzevi olarak yaşamaya başlamıştır. 420 yılında Konstantinopolis'e geri döner ve beraberinde de müritlerinden oluşan 24 Suriyeli keşiş getirir. Müritleriyle birlikte Mangana

¹¹² Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 28. Dalmatios Manastırı için bkz., Talbot 1991, 579. "Akoimetoï, Monastery of", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, New York, Oxford, 1991, s. 46.

¹¹³ Delehay, **a.g.e.**, s. 144.

¹¹⁴ Frazee, **a.g.e.**, 1982, s. 267.

¹¹⁵ A. M. Talbot, R. Taft, "Akoimetoï, Monastery of", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, New York, Oxford, 1991, s. 46.

¹¹⁶ Bkz., A. Kazhdan, "Alexander The Akoimetos", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, New York, Oxford, 1991a, s. 59.

Bölgesi'ndeki Aziz Menas Kilisesi'nin yanına yerleşir. Aleksandros, müritlerinden aralıksız olarak dua etmelerini şart koşar. Ayinleri sürekli ve bölünmezdir. Sırayla üç koro halinde – her biri günde sekiz saat olmak üzere– ayin yaparlar. Topluluğun ayinlerinin sürekli olması, Konstantinopolis halkına keşişlerin hiç uyumadığı ve hep ayinde oldukları izlenimini vermiştir. Bundan dolayı *Akoimeto*i (hiç uyumayanlar) olarak adlandırılmışlardır. Topluluğa çok sayıda keşiş adayı katılmış, bazıları şehirdeki diğer manastırlardan buraya geçmişlerdir. Böylece *Akoimetos*lar üç yüze ulaşmıştır. Fakat bu büyüme, Aleksandros'un sapkınlıkla suçlanmasından dolayı devam edememiştir. O ve müritleri kenti terk etmek zorunda kalmışlardır. *Akoimetos*lar, Konstantinopolis'e tekrar 463 yılında imparatorlukta hükümet görevlisi olarak çalışan Studios'un daveti üzerine geliyorlar. 454 yılında Doğu konsülü olan Studios'un Altın Kapı yakınında Psamathia Bölgesi'nde kendisine ait arazisi vardır. 454 yılından önce Studios burada Vaftizci Yahya'ya adanmış bir kilise inşa ettirmiştir. Bu kiliseye keşişlerin kalacağı yerleri de ekleyerek yaptırmış olduğu bu komplekse *Akoimetos*lar'ın gelmelerini ister. Manastırın adı resmi olarak Prodromos Manastırı'dır. Fakat halk arasında Stoudios Manastırı olarak bilinir. *Akoimetos*lar burada 8.yy'a kadar hiç rahatsız edilmeden yaşarlar¹¹⁷.

Markianus (450–457), 451 yılında Hristiyan dünyasına barışı getirmek için Khalkedon'da bir konsil topladı. Konsilde tartışılması gereken başlıkları yazarak Khalkedon'da toplanacak piskoposlara bir seri mektup yolladı. Bundan dolayı, Khalkedon konsili, 4. ekümenik konsil, Hristiyan tarihinde o zamana kadar yapılmış olan en önemli toplantıydı. Manastırcılık, sonunda yasal olarak imparatorluk kilisesinin ayrılmaz parçası olmuştu. Markianus'un asıl isteği, manastırları piskoposluk kontrolü altına yerleştirmektir. Piskoposlar, sivil memurlar olarak tanındıktan sonra, manastırlar imparatorluğun dini bürokrasisinin gözetimi altında toplanacaktı. İmparator, yerel piskopos uygun bulmadıkça hiçbir yeni kuruluşa izin verilmeyeceğini belirtti. Kaçak kölelerin ve kanuni olarak köle olanların sorumluluklarından kaçarak manastıra girmelerini yasakladı. Efendilerinin izni

¹¹⁷ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 28-29. Ayrıca bkz., Talbot, Taft, **a.g.e.**, s. 46; Kazhdan **a.g.e.**, s. 59; Delehay, **a.g.e.**, s. 144-145.

olmadıkça kölelerin keşiş olmaları yasaktı. Konsil, keşişlerin zamanlarını dua ederek ve oruç tutarak geçirmelerini buyurdu. Çok büyük zorunluluk olmadıkça şehre gelmeleri yasaktı. Bunun önlemini almalarının sebebi, din dışı işlere ve davalara karışan keşişlerin olmasıydı¹¹⁸.

Khalkedon'da benimsenen diğer tedbirler, din adamlarını ve keşişleri, ticaret ve mal-mülkle uğraşmaktan men ediyordu. Evlenmenin cezası aforozdu. Yedinci kanun, keşiş ve din adamlarını orduda, sivil bir işte görev almalarını yasaklıyordu. Diğer iki kanun da, her keşiş ve din adamını, piskoposların otoritesi altına koyuyordu. Her keşişin, belirli bir manastıra kaydolmuş ve her din adamının da bir kiliseye veya bir hayır kuruluşuna atanmış olması gerekiyordu. Rahibeler, piskoposların özel bakımı altında olduklarından ve evlerinde aileleriyle birlikte yaşadıklarından, kadınlar için her hangi birşey belirtilmemiştir. Khalkedon Konsili, manastır hareketini, kilise hayatının ayrılmaz bir parçası olarak tanımış oldu. Böylece manastır tarihinde yeni bir sayfa açılmış oldu¹¹⁹.

535 yılında, Iustinianus monastik yaşamın düzeniyle ilgili ilk kanununu yayınladı. Buna göre, piskoposun izni olmadan manastır kurmanın mümkün olmadığı, manastır başkeşişini de piskoposun atayacağı bildiriliyor ve ayrıca manastıra girmek için de öncelikle üç yıllık bir adaylık devresinin gerektiği belirtiliyordu¹²⁰.

Iustinianus kanunlarının üçüncü bölümü, manastır iç yaşamını ilk defa sivil otoritenin yetkisi altına sokuyordu. Burada, imparator, bütün keşişlerin koinobitik yaşam tarzını uygulamalarını şart koşuyor, beraber yemek yiyeceklerini ve herkesin kendi yatağı olduğu ortak bir yatakhane de uyuyacakları bildiriliyordu. Bir istisna olarak, her manastırda iki veya üç keşişin diğerlerinden ayrı olarak münzevi hayatı

¹¹⁸ Frazee, **a.g.e.**, 1982, s. 268.

¹¹⁹ **A.e.**, s. 269.

¹²⁰ C. Mango, **Byzantium, The Empire of New Rome**, London, 1980, s. 113.

yaşama hakkı olacaktı. İmparator, Basileios'u örnek almış, tamamen koinobitik yaşam benimsemiştir¹²¹.

539 yılında, Iustinianus, manastırların güvenliğini sağlamak için yeni bir bildiri daha yayınladı. Bir ay içerisinde keşiş ve rahibelerin yaşamlarına ilişkin daha geniş bir kanun yayınlandı. Bunda yine koinobitik yaşamın tek manastır normu olduğu tekrarlanıyor ve münzevi sayısının sınırlı olması gerektiği vurgulanıyordu. Tek bir yatakhaneye izin veriyordu; eğer çok kalabalıksa başka odalar kullanılabilirdi¹²². Manastır, bir duvar ile çevrili olmalıydı ve kapısında da diğerlerine göre daha yaşlıca ve güvenilir keşişler görevlendirilmeliydi. *Hegoumenos*'un izni olmadan manastıra giriş-çıkış yasaktı¹²³.

Iustinianus kanunlarının en son kısmı 546 Mayıs'ında yayınlandı. Bu kanun 123 olarak bilinmektedir. Bu bölümlerin çoğu, geçmiş kanunların tekrar onaylanmasını içermektedir. Iustinianus'un kanunları o kadar geniş kapsamlıdır ki, sonraki 50 yıl içerisinde sadece bir bildiri yayınlanmış, ardılları çok az şey değiştirmişlerdir¹²⁴.

Manastırlar ile ilgili diğer önemli kanun, 692 yılında İmparator II. Iustinianus (685-695) tarafından toplanan Trullo Konsil kararlarıdır. Iustinianus'un kanunlarında bazı değişiklikler yapılmış, münzevilerin sayılarındaki sınırlamayı konsil ortadan kaldırmıştır. Onun yerine koinobitik bir kuruluş içerisinde üç yıllık bir deneme süresi şart koşmuştur. Bu dönem tamamlandığında, manastırın başrahibi adayı araştırır. Eğer aday başarılı ise, adayın dördüncü bir seneyi de tamamlaması gerekir. Sonra münzevi olarak inzivaya çekilebilir. Sonradan ise inziva yerini piskoposun izni olmadan terkedemez. Piskoposlar özellikle, Khalkedon Konsili'nin manastırların

¹²¹ Frazee, **a.g.e.**, 1982, s. 272.

¹²² **A.e.**, s. 273.

¹²³ Delehay, **a.g.e.**, s. 146.

¹²⁴ Frazee, **a.g.e.**, 1982, s. 274; Delehay, **a.g.e.**, s. 147.

kullanımını yasaklayan 24. kanunu tekrar onaylamışlardır. Manastıra ait arazi veya mal hiçbir şekilde satılamaz¹²⁵.

Erken dönemin sonlarına doğru meydana gelen iki kriz manastırcılığın gidişatını oldukça etkilemiştir. Yedinci yüzyılda Araplar, Filistin ve Suriye'yi işgal etmişler ve bu bölgeler Hristiyan imparatorluğundan tamamen kopmuştur. Bizans manastırcılığı böylece kendi köklerinden koparılmıştır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda keşişlerin yüzleşmek zorunda kaldıkları kriz kendi imparatorları tarafından çıkarılmıştır. Konstantinopolis'i Araplardan kurtaran III. Leon (717–741), dini resimlerin Hristiyanlar tarafından kullanımının yanlış olduğunu ve yok edilmeleri gerektiğini beyan etmiştir¹²⁶. Böylece yaklaşık yüzyıldan fazla sürecek olan ikonoklazma dönemi başlamıştır.

2.3. İKONOKLAST DÖNEM:

2.3.1. İkonoklast Dönemde Manastırcılık:

İkonoklazma dönemi, Doğu kilisesinde manastırcılığa yapılan en ciddi meydan okumadır. Birçok tarihçi, en büyük zulüm döneminin V. Konstantinos'ın (741-775) imparatorluğu sırasında yaşandığı konusunda hemfikirdirler. V. Konstantinos, keşişleri imparatorluk politikasını eleştiren sinsi bir güç olarak görmüştür¹²⁷. Artık keşişler sadece tasvir yanlısı olduklarından değil, keşiş olduklarından dolayı da takip ediliyor ve münzevi yaşamlarından vazgeçmeye zorlanıyorlardı¹²⁸. İmparatorun manastır karşıtı hareketleri, 810-814 yıllarında derlenen *Theophanes Tarihi*'nde

¹²⁵ Frazee, **a.g.e.**, 1982, s. 276-277.

¹²⁶ Nicol, **a.g.e.**, s. 29.

¹²⁷ R. Morris, **Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118**, Cambridge University Press, 1995, s. 12.

¹²⁸ G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 162.

anlatılmıştır. 765-767 yıllarında, Konstantinopolis'in büyük manastırlarından keşişlerin nasıl kovulduğu ve manastır mallarına imparator tarafından nasıl el konduğu anlatılmıştır. Daha da kötüsü, Kıbrıs'a sürgün ve kör edilme korkusuyla Hippodrom'a götürülen rahip ve rahibeler, orada evlenmeye zorlanmışlardır. Kutsal kitapları yangınlardan kurtarmaya çalışanlar da dövülerek, kör edilerek veya öldürülerek cezalandırılmışlardır¹²⁹. H. Juliana Manastırı, içinde yaşayanlarla birlikte tamamen yanmıştır. Dios Manastırı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Stoudios Manastırı da acı çekmiş, *Akoimetoslar* şehir dışına sürülmüşlerdir¹³⁰. Bu zulüm, Thrakesion theması komutanı Mikhael Lachanodrakon'ın sert tutumuyla da pekişmiştir.

Mikhael Lachanodrakon, 766-782 yılları arasında generallik yapmış, V. Konstantin'in bir numaralı destekleyicisiydi. Kendi eyaleti içersindeki keşişlere zulüm etmiştir. 770 yılında kendi theme'nin bütün keşişlerini ve rahibelerini Efes'te toplatmış ve ya evlilik ya da martyrdom önermiştir. Bunu takip eden yıl içersinde Lachanodracon, kendi yönetimindeki bütün manastırları kutsal eşyaları ve kitapları ile birlikte satmıştır. Birçok keşiş idam edilmiş, işkence görmüş, kör edilmiş veya sürgüne gönderilmiştir. Yaptıklarında başarılı olduğu yazmaktadır, eyalette hiç keşiş kalmamıştır¹³¹.

İmparatorun ölümüyle manastır karşıtı saldırılar azalmıştır, fakat tamamen serbestlik, Eirene'in tahta çıkmasıyla olmuştur. Eirene (797-802), 787 yılında Niceae'de 7. Ekümenik Konsili'ni topladığı zaman, konsilin ana görevi ikonaklast dönemde kiliselere yapılan tahribatı düzeltmekti. Konsil, bütün manastırların eski haline getirilmesini ve mallarının iade edilmesini emretmiştir¹³². Böylece ikonaklazmanın birinci dönemi 787 yılında sona ermiştir. İkonaklast hareket, V. Leon (813-820) zamanında tekrar canlanmış ve 815 yılında Ayasofya'da toplanan konsille 787'de

¹²⁹ Morris, **a.g.e.**, s. 12-13.

¹³⁰ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 31.

¹³¹ C. Foss, **Byzantine and Turkish Sardis**, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976, s. 63-64.

¹³² Frazee, **a.g.e.**, 1982, s. 277-278.

alınan kararlar reddedilmiştir. Fakat V. Leon'nun beş yıl sonra öldürülmesiyle ikonaklazmanın tekrar canlanması kısa sürmüştür. İkonaklazma dönemi oğlu III. Mikhael yerine tahta geçen Theodora'nın 843 yılında başka bir konsil toplanmasıyla Ortodoksların zaferiyle sona erdi. Bu olay halen Rum Ortodoks Kilisesi tarafından Ortodoksluğun bayramı olarak her Mart kutlanır¹³³.

İkonaklazma, manastır kuruluşlarına karşı yapılmıştı. Büyük ikonaklast imparatorlar, III. Leon ve V. Konstantinos, ne manastır topraklarını, ne de gittikçe artan manastırların zenginliğini ele geçirmeyi amaçlamışlardı. Amaçları daha çok, manastırların gücünün ortadan kaldırılmasıydı. Bir Bizans manastırı, beraber yiyip uyuyan ve dua eden ama özellikle beraber çalışan bir kardeşler topluluğu, bir bakıma bağımsız bir güçtü. Keşişler beraber çalışarak kendi kendilerine yetiyorlardı. Sekizinci yüzyıl Bizans çevresinde, koinobionlar içten sabit, bozulmaz ve daimi bağlarla sınırlı olan bir sosyal grup oluşturuyorlardı. Kendi kendine yeten, başka birşeye ihtiyaç duymayan bu bağımsız güç ikonaklast imparatorlar için bir tehlikeydi. Thrakesion komutanı ve V. Konstantin'in baş destekleyicisi olan Mikhael Lachanodrakon, kendi theme içindeki manastırları kapattırıp keşiş ve rahibeleri birbirleriyle evlendirmeye zorlamıştı¹³⁴. Bu yolla bu kardeşler topluluğu bölünmeye çalışılmıştı. Birlikte hareket ettikleri ve kolektif çalıştıkları için imparatorluk için büyük bir tehlikeydi.

Röliklere ve ikonlara saygı da kolektif bir deneyimdi. İkonlar ve rölikler sadece inananların taptıkları nesneler değil, özellikle ortak, kolektif duyguları harekete geçiren veya tahrik eden nesnelerdi. Byzantium'da ikonlara saygı çok farklıydı. İkonların sergiledikleri güç, tamamen toplumsaldı. İkonlar savaflara katılır, Bizans

¹³³ Nicol, **a.g.e.**, s. 30.

¹³⁴ A. Kazhdan, A. W. Epstein, **Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries**, Berkeley, Los Angeles, London, 1985, s. 11-12.

şehirlerini savunur ve imparatorun topraklarını genişletir ve en önemlisi imparatorların zaferlerinde çok önemli rol oynarlardı¹³⁵.

İbadetin ve buna bağlı olarak ruhani kurtuluşun bireyselleştirilmesi, ikonaklazmanın sadece bir yönüydü. Hareketin başka asıl sonucu, hem sivil yönetimde hem de dini konularda imparatorun gittikçe artan önemli rolüydü. Politik ve askeri zorlukların olduğu dönemde, imparatorluk gücü büyük bir önem elde etti. III. Leon, Papa'ya yazdığı mektupta kendisini sadece imparator olarak değil, bir rahip olarak da düşündüğünü yazmıştır. Böylece İmparator otoritesinin kiliseninkinin üzerine çıkarma seferberliği azizler kültürüne olan mücadele ile birleşmiştir. Azizler kültürünü ortadan kaldırmanın yanı sıra kilisenin de üstünde imparatorluk otoritesinin yüceltilmesi amaçlanmıştır. Geç antik çağda Greko-Romen değerleri inkar eden figür olarak ortaya çıkan kutsal insan imgesi de, artık imparatorluk propagandası için bir tehlike oluştuyordu. Halk arasında artan saygı da kısıtlanmalıydı¹³⁶. Bunlardan anlaşılacağı üzere, kolektif yani ortak hareket eden topluluklar büyük bir gücü ve imparatorluk için tehlike oluştuyordu. Bunun yanı sıra kolektif duyguları harekete geçiren dini ikonlar ve kutsal adam imgesi de ikonaklastların düşmanı olmuştur.

2.3.2. Theodoros Studites (759–842) ve Stoudios Manastırı:

Stoudios manastırının başrahibi Theodoros Studites¹³⁷, dokuzuncu ve sonraki yüzyıllarda Bizans manastırcılığı üzerinde büyük etkisi olan manastır yaşamının önemli reformcularından biridir. İkonaklastik dönemin son evresinde Stoudioslu keşişlerin başı olan Theodoros, imparatora karşı olan muhalefetin başını çekmiştir. Bu nedenle de çoğu kez sürgüne yollanmıştır. Theodoros'un amacı, imparatorluk

¹³⁵ A.e., s. 12-13.

¹³⁶ A. e., s.12-13.

¹³⁷ Theodoros'un hayatı ve kuralları hakkında bkz., Frazee, a.g.e., 1981, s. 27-58; Delehayee a.g.e., s. 136-165; Hussey, a.g.e., s. 161-184; A. Kazhdan, "Theodore of Stoudios", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. III, New York, Oxford, 1991b, s. 2044-2045 ; Morris, a.g.e., s. 13-18; Nicol, a.g.e., s. 30-32; T. Miller (çev.), "Theodore Studites: Testament of Theodore the Studite for the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople", **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000a, s. 67-83.

baskısına dayanabilecek bağımsız bir manastır organizasyonu kurmaktı. Kilise işlerinin tamamen din adamlarını ilgilendirdiğini ve imparatorun otoritesinin sivil yönetimle sınırlı kalması gerektiğini savunmuştur.

759 yılında Konstantinopolis'te doğan Theodoros, 780 yılında Bithynia Bölgesi'nde yer alan, Sakkoudion'daki aile manastırı'na girerek manastır yaşamını kabul eder. Amcası Platon'un başrahipliğini yaptığı manastırda hızlı bir gelişme gösterir ve manastırın yönetiminde amcasına yardım etmeye başlar. 794 yılında manastırın *hegoumenos* olur. 798'de de İmparatoriçe Eirene tarafından amcası Platon ile birlikte Konstantinopolis'e çağrılır. Arap akınlarının Bithynia topraklarına kadar gelmesi üzerine endişelenen imparatoriçe, ikonaklast karşıtı bu büyük din adamlarını manastır topluluklarıyla şehre davet eder. İmparatoriçenin isteği üzerine içinde çok az Akoimetos keşişinin kaldığı Stoudios Manastırı'na yerleşirler. Konstantinopolis'te Theodoros'un kontrolü altında Stoudios Manastırı büyür ve çok güçlü bir koinobitik topluluk kurulur. En parlak olduğu dönemde manastırda yaklaşık 700 keşişin yer aldığı, birkaç yüz tanesinin daha diğer manastırlara gittiği belirtilmiştir. Bu da Stoudios'u bir nevi manastır federasyonu yapmaktadır.

Stoudios Manastırı'nda kalan *Akoimetos*lar aralıksız devam ettirdikleri geleneksel dua düzenlerinin ortadan kaldırılmasına rağmen kolaylıkla Theodoros'un topluluğuna ayak uydurdular. Theodoros'un çalışmaya verdiği önem, daha ılımlı hale getirdiği dua sistemi ile birleşti. Çünkü böyle bir düzenin Basileios için de esas olduğuna inanıyordu. Theodoros özellikle eski Kilise Babalarından Basileios ve Gazalı Dorotheos'dan çok etkilenmiş, onların öğretilerini benimsemiş ve bunları uygulamıştır. Basileios'dan sonra Bizans manastırcılığına Theodoros'un katkısı, manastır yaşamını detaylı bir şekilde organize etmesi, manastır içersinde işbölümü yapması ve keşişlerini örgütlendirmesi olmuştur.

Stoudios Manastırı'nın yönetiminin daha iyi olması için birtakım değişiklikler yapmak istemiştir. Basileios manastırlarının aksine Theodoros'un manastırı çok

kalabalıktı ve bu nedenle yönetimi de zordu. Theodoros'un da çözümü, manastır içerisinde çeşitli statülerde görevlilerden oluşan bir piramidal yapı meydana getirmek oldu. Bu sistemin askeri organizasyona olan benzerliği Mısır'daki koinobitik yaşamın etkisini yansıtmaktadır. Manastır görevlilerinin sayısı çok fazlaydı. Bunlar yaş ve yeteneklerine göre spesifik görevler için seçilirlerdi. Daha büyük görevlere yardımcısı olarak bilinen Theodoros'un asistanı ve *Oeconom* bakardı. *Oeconom* ekibiyle birlikte manastırın ticari işlerini kontrol ederdi ve başrahibin yokluğunda onun yerine bakardı. "Muhafızlar" olarak bilinen daha yaşlı keşişler de başrahibe danışmanlık ederler ve topluluktaki disiplini sağlarlardı. Kuralların çiğnenmesi durumunda başrahibe düzeltilmesi için bildirilirdi. İlahilerden sorumlu keşiş ve seremoniler amiri, manastır görevlileri arasında yüksek düzeyde yer alırlardı, çünkü litürji ile ilgili şeyler çok önemliydi. Bu yüksek derecedeki görevlilerden oluşan keşişler, Theodoros'un en yakın danışmanlarıydı ve topluluğun geri kalanına onun emirlerini götürürlerdi ve onlar da Theodoros'a topluluğun ihtiyaçlarını bildirirlerdi¹³⁸.

Manastıra bitişik yoksullar ve gezginler için bir misafirhane ve bir de küçük bir hastane yer alır. Görevli keşişler gelen her ziyaretçiye ayaklarını yıkayarak, ona yemek vererek sanki gelen İsa'nın kendisiymiş gibi hoşgeldin demelidir. Manastırın bu hayırsever kuruluşlarına ek olarak, manastırın bir de genç çocuklar için bir okulu vardır. Burada gramer, retorik ve din dersleri verilmekteydi¹³⁹.

Stoudios'un entellektüel yaşamı, keşişlerin hünelerine göre çeşitlidir. Keşişlerin çoğunluğu yüksek eğitilmiş olmamasına rağmen, okumayı bilmek zorundadır. Çünkü okuma Pazarları ve tatil günlerinde, fiziksel emeğin yani çalışmanın olmadığı zamanlarda, yapılması gereken faaliyetlerden birisidir. Theodoros, keşişlerin manastırın litürjik hayatını kolaylaştıracak sanatlarla ilgilenmelerinin önemli olduğunu düşünmüştür. Bundan dolayı Stoudios'da litürjik kapların ve giysilerin yapımı için atölyeler vardı. İkona sanatçılarına özel bir önem verilmişti. Bütün bu

¹³⁸ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 38-39. Ayrıca bkz., Morris , **a.g.e.**, s. 16-17.

¹³⁹ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 40-41.

litürjik ürünlerin yapımında zenginliğin de gerekli olduğu düşünülüyordu. Çünkü bunlar Tanrı'nın hizmetinde kullanılacaktı. Kilise ayinleri için ilahilerin derlenmesi ve çalışmasına belli odalar ayrılmıştı. Buna ek olarak, hem Theodoros hem de Platon minyatür kopya ediyorlardı ve minyatür kopya etmenin bir keşişin manastırı için yapabilecekleri arasında en önemli faaliyet olduğunu düşünüyorlardı. Stoudios'lu kopyacılar belli ayrıcalıklar verilmişti. Diğer keşişlerin aksine, yazım sırasında duadan muaf tutulmuşlardı. Çünkü bu onların konsantrasyonunu bozardı ve gündüz ayinleri sırasında topluluğun diğer üyeleriyle birlikte kiliseye gelmekle yükümlü değillerdi. Diğer yandan da kopyacılar herhangi bir dikkatsizlikte cezalandırılırlardı¹⁴⁰.

Manastır sınırları içerisinde kadınların çalışması ve ayrıca herhangi bir dişi hayvanın bile manastır içerisinde tutulması yasaktı. Bu aslında bir Sakkoudion kuralıydı ve Stoudios'da da uygulanmıştır. Fakat Theodoros kadınların manastıra giriş yasağı konusunda çok katı değildi. Bazen istisnalar olabilirdi. Kendi yakınları arasında kesinlikle manastıra girenler vardı. Aynı zamanda çok sayıda rahibeye ve halktan kadınlara da dini öğütlerde bulunmuştu¹⁴¹.

Stoudios keşişleri haftanın belirli günlerini şu şekilde geçirirlerdi: Şafaktan birkaç saat önce dualarının başlangıcı için kalkarlardı. Yazın Konstantinopolis'in uzun günlerinden dolayı, uyuma süresi sadece 4 veya 5 saattir, kışın ise 8 saat olabilir. Keşişler kalkar kalkmaz ve mümkün olduğu kadar çabuk kiliseye gitmelidirler. Dokuzuncu yüzyılda temizlik bir manastır erdemi olarak sayılmazdı. Bu nedenle yıkanmaya ayrılmış zaman yoktu. Karanlık binada toplanarak rahip ayini başlatana kadar hepsi beraber dua ederlerdi. Litürji, kilise kanunu, iki şeyden meydana gelir: *mesonuktikon*, gece ayini ve *orthos*, şafaktan önceki dua. Ayinler esas olarak mezmurları okumaktan oluşuyordu. Ayin ilerlerken dördüncü ilahiden sonra başrahip koroyu terk eder ve kilisenin ayrılmış bir köşesine çekilirdi. Her keşiş ona yaklaşır ve

¹⁴⁰ A.e., s. 41; Ayrıca bkz., T. Miller (çev.), "Stoudios: Rule of the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople", **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV Washington D.C., 2000b, s. 112-114.

¹⁴¹ Frazee, a.g.e., 1981, s. 42.

kendi derdini söylerdi. *Orthos*'un sonunda herkes meditasyon veya okumayla boş zamanını geçirirdi. Eğer halen dışarısı karanlıksa topluluğun bazı üyeleri yatağa geri dönüp uyuyabilirlerdi bile. Güneş çıkınca da topluluk duanın ilk saati için kiliseye geri dönerlerdi, bu dua kısa sürerdi ve bu bitince de iş günü başlardı. Üçüncü saatte keşişler diğer ayine katılmak için işlerini bırakırlardı. Gün ortasından önce Ökaristik ayin başlardı. Her keşişin günlük katılımı beklenirdi. Bu gelenek artık birçok modern Ortodoks manastırında uygulanmamaktadır. Altıncı saat, Ökaristik ayinle birleşir. Bundan sonra tek büyük yemek yemekhanede verilir. Burada okunanları dinlerken başlar örtülüdür. Öğleden sonra yaklaşık iki saat keşişler kendi ilgi alanlarıyla uğraşmaktaydılar veya bir ağacın, verandanın gölgesinde dinlenmekte serbesttiler. Sonra dokuzuncu saat ayinini söylemenin zamanı gelir, bu aynı zamanda günlük çalışmanın sonudur ve günün sonu olarak akşam duası, *lychnikon* için kilisede toplanılır. Sonrasında sabahki artıklardan oluşan bir akşam yemeği yenebilir. Topluluk daha sonra günün son duası ve başrahibin kısa nasihatleri için kiliseye geri döner. Bundan sonra artık odalara çekilme zamanıdır. Gün bu şekilde, bir keşişin esas yükümlülükleri olan dua ve çalışma olarak biçimlenmiştir¹⁴².

Oruç, çarşamba ve cuma günleri uygulanırdı. Üç tane oruç sezonu vardı: Yılbaşı öncesi, Paskalya ve Havariler Yortusu. Büyük Perhiz veya Büyük Oruç'ta, *lychnikon*'dan sonra sadece basit bir yiyecekten oluşan yemeğe izin vardı. Daha küçük perhizler sezonunda ise dokuzuncu saat ayininden sonra yemek verilir ve ikinci öğün ise akşam dualarından sonra ekmek ve sudan oluşurdu. Perhiz zamanında yemekler esas olarak çiğ sebzelerden oluşur ve su, şarap yerine çok hafif olarak naneyle tatlandırılırdı. Peynir, yumurta ve hatta meyveye bile izin yoktu. Cumartesi ve Pazarları perhizin sertliği şarap ve balığın kullanımına izin verilerek hafifletilir ve bütün kutsal hafta boyunca sıkı bir perhiz yapılırdı. Diğer yandan Paskalya ve yortu dönemlerinde oruç tutulmasına izin yoktu¹⁴³.

¹⁴² Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 42-43.

¹⁴³ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 43-44; Miller, **a.g.e.**, 2000b, s. 106-111.

Keşişlerin hepsi Stoudios manastırına ait olduklarını gösteren kıyafetler giyerlerdi. Her keşişte iki iç çamaşırı ve iki giysi vardı. Giysilerden biri ucuz ve günlük kullanım için, diğeri ise Cumartesi, Pazar ve yortu günlerinde giyilmek üzere daha özel, daha iyi kalitedeydi. Yağmurlu ve soğuk havalar için bir paltoları vardı. Cumartesileri keşişler temiz giysileri almak üzere kirlilerini verirler. Bazı manastırlarda daha yaşlı ve erdem sahibi keşişler için büyük *schema* (manastır giysisi) ve normal keşiş için ise küçük *schema* giyilirdi. Theodoros ise bu geleneğe karşıdır. “Sadece bir *schema* vardır” der, “sadece bir tane vaftizin olduğu gibi”¹⁴⁴.

Böylesine büyük bir keşişler topluluğunda beklenebileceği gibi, insanın kişilik ve mizacında önemli farklılıklar olabilirdi. Theodoros da bu nedenle ceza kanunu koymayı uygun görmüştür. Duaya geç kalan, yanlışlıkla tabak kıran, kavga eden, kızgınlıkla bir şey fırlatan veya kitabı zamanında kütüphaneye teslim etmemek gibi durumlarda uygulanan cezalar vardı. En kötü cezalar inatçı, itaat etmeyen keşişlere uygulanıyordu. Bir çeşit hapis cezası ve çok az yemek verililiyordu. Gecikme, ayini erken terk etme, dua sırasında yığılmak, bağırarak, gece ayininden sonra veya yemek zamanı konuşmak, yüksek sesle gülmek, başrahibe itaatsizlik yapmak veya Pazar günü günlük kıyafetini giymek de suçlar arasındaydı. İşlerinde ihmalkar davranan manastır görevlileri için de özel cezalar uygulanırdı. Diğer yandan yemekler arasında atıştırmanın olursa ona 40 gün boyunca yumurta ve peynir yemek yasaktı¹⁴⁵.

Theodoros, Basileios’dan çok etkilenmiştir. Theodoros’un kendi öğretileri, Basileios’un Uzun ve Kısa Kurallarına çok benziyordu ve bunları kendisine model almış olduğu anlaşılmaktadır. Basileios gibi o da manastır yaşamı üzerine çok eğilmiştir. Ona göre keşişler havarileri örnek alarak yaşamalıdır, çünkü onlar koinobitik yaşamın modelleridir. Basileios’ın düşündüğü gibi koinobitik manastırcılık münzeviliğin herhangi bir biçiminden daha önceliklidir ve münzeviliğe hazırlık olarak düşünülmemesi gerekmektedir¹⁴⁶. Theodoros’un manastır reformunun

¹⁴⁴ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 44; Miller, **a.g.e.**, 2000b, s. 114-115.

¹⁴⁵ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 44-45. Ayrıca bkz., Miller, **a.g.e.**, 2000b, s. 108.

¹⁴⁶ Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 51.

amacı da, geç antik çağda uygulandığı gibi koinobitik manastırcılığı tekrar canlandırmaktı. Koinobitizmi tekrar canlandırmak çok zor bir girişimdi. Çünkü Bizans manastırcılığı geleneksel olarak münzevi yaşamına saygı gösteriyordu ve onu kişisel başarının doruk noktası, en son ulaşılacak zirve olarak görüyordu. Koinobitik kuruluşu içerisinde bile münzevilik çok önemliydi. Theodoros'un zamanındaki en prestijli manastırlar olan Olympos Dağı'ndaki Bithynia manastırları bile koinobitik yaşamı, münzevi yaşama bir hazırlık olarak görüyorlardı. Koinobitik manastırcılığın canlandırılmasının yanı sıra Stoudios reformunun diğer önemli özellikleri, el emeği yani çalışma, idari görevlerin tanımlanması ve litürjik yaşam olmuştur¹⁴⁷.

Theodoros'un manastırcılığa esas katkısı ise manastır içerisinde idari görevlerin tanımlanması olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, detaylı bir şekilde manastır hiyerarşisinin çeşitli rütbelerini saptamış ve her birine spesifik görevler tayin etmiştir. Böyle bir düzeni kurmakta yine eski kilise babalarından faydalanmış, ama özellikle Gaza'lı Dorotheos¹⁴⁸(500/560-580)'un etkisi büyük olmuştur. Dorotheos, Filistin manastırcılığında önemli bir figürdür. Öğretilerinden yirmi dördü mevcut olan bu altıncı yüzyıl keşişi, başrahibe olan itaatkârlığın önemle vurgulandığı bir manastır topluluğu kurmuştu. Theodoros'un kendi yaşadığı döneme daha yakın ve bundan dolayı koinobitizm'in daha gelişmiş bir formunu savunabilmiştir. Her şekilde, Theodoros'un Studios'da kurmuş olduğu yönetim organizasyonun bir paraleli Dorotheos'un Filistin'deki manastırında da vardı. Dorotheos'un Theodoros üzerinde Basileios'dan daha çok etkisi olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Miller, **a.g.e.**, 2000b, s. 85-87.

¹⁴⁸ B. Baldwin, "Dorotheos of Gaza", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. I, New York, Oxford, 1991b, s. 654.

¹⁴⁹ Morris, **a.g.e.**, 1995, s. 16; Frazee, **a.g.e.**, 1981, s. 51; Miller, **a.g.e.**, 2000b, s. 87.

2.4. ORTA ve SON BİZANS DÖNEMİ:

İkonaklazma dönemi, 9. yy'da manastırcılığın zaferiyle sona erer. Bizans manastırcılığı, ikonaklast dönemden oldukça güçlenerek çıkmıştır¹⁵⁰. Kazhdan ve Epstein, ikonaklazma döneminden sonra görünenin aksine en kazançlı çıkan tarafın imparator olduğunu belirtmektedirler. Buna göre, Bizans kilisesi, imparatorluk gücüne boyun eğmiş, 9.yy sonundan itibaren, imparatorlar, patrikliği imparatorluk ailesinin içine sokmuştur. VI. Leon (886–912), kardeşi Stephanos'u, I. Romanos Lakapenos da oğlu Theophylaktos'u patriklik tahtına getirmiştir. Dokuz ve onuncu yüzyılların imparatorları, sadece manastır ve kilise üzerinde zafer kazanmamışlar, 7. ve 8. yy'lardaki kaostan sonra imparatorluğun tekrar yapılandırılmasında ve birleştirilmesinde özellikle önemli rol oynamışlardır. Dokuz ve onuncu yüzyıllar imparatorluk yılları olmuştur¹⁵¹.

Post-ikonaklast dönemde, imparatorluğun onayına ve desteğine bağlı olarak, yoğun bir inşaat faaliyeti başlamıştır. Hatta özellikle 780 yılından itibaren manastır yapımında aktif bir döneme girilir. Bu inşaat faaliyeti özellikle 9. yy'da fazlalaşmaktadır¹⁵². İmparatorluk onayı ve hamiliği, ikonaklast dönem sonrası manastır yaşamında çok önemliydi. Bizans manastırcılığındaki bu inşaat faaliyetleri de, hızını imparatorların yaptıkları faaliyetlere borçluydu. 12. yy tarihçisi Zonaras, İmparator I. Basileios'un ölümünden itibaren imparatorların kendi zevkleri uğruna, dini kuruluşların inşası için kaynaklarını israf ettiklerini yazmış, imparatorların aşırıya gittiklerini belirterek eleştirmiştir¹⁵³.

Dokuzuncu yüzyılda artarak devam eden manastır inşaat faaliyeti, özellikle 10. yy'da inişe geçer. Diğer yüzyıllara – 9. ve 11. yy'lara – kıyasla, 10. yy'da daha az manastır

¹⁵⁰ Mango, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁵¹ Kazhdan, Epstein, **a.g.e.**, 1985, s. 14.

¹⁵² P. Charanis, "The Monk as an Element of Byzantine Society", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 25, 1971, s. 67.

¹⁵³ Morris, **a.g.e.**, s. 19.

yapımı görülmektedir. Büyük olasılıkla bunun nedenlerinden biri, II. Nikephoros Phokas'ın (963–969) yeni manastır kuruluşlarının yapımını yasaklamasıdır¹⁵⁴. Fakat bundan önce de hükümetin bu gidişatı önleyici birtakım önlemleri olmuştur. 935 yılında, I. Romanos Lakapenos (920–944) manastırların köylülerden bağış yoluyla bile toprak almasını yasaklamış ve aynı yasak emri 947 yılında VII. Konstantinos (913–959) tarafından tekrarlanmıştır. II. Nikephoros Phokas'ın 964 yılında çıkarmış olduğu kanun, birçok manastırın harap durumda olduğunu belirtmektedir. İmparator da yeni manastırların kurulması yerine, parasızlıktan harap duruma düşmüş manastırların bağışlarla yeniden değerlendirilmesi gerektiğini emretmiştir. Manastırlara karşı almış olduğu bu sert önlem, manastır yaşamına yönelik değildi. Buradaki amacı tamamen ekonomik ve politiktir. Çok sayıda manastır bulunmaktaydı ve neredeyse herbirinin – harap durumda olanların bile – ekili olmayan arazileri bulunmaktaydı. Manastırların toprakları işlemek için ne malzemesi ne de parası vardı. Bu toprakların işlenmesi imparatorluk açısından çok önemliydi, böylelikle hazineye vergilerin ödenmesi sağlanacaktı. Bu da dolayısıyla ordunun kalkınmasını sağlayacaktı¹⁵⁵.

Manastırların harap durumda olması, uzun ömürlü olamamaları, terkedilip çürümeye bırakılmalarının esas nedenlerinden biri, keşişlerin bir manastırdan diğer manastıra geçişinin, çıkarılan sayısız kanunlara rağmen kolay olmasıydı. *Stabilitas loci* olarak adlandırılan ve Batı manastırlarının temel ilkelerinden biri olan (keşişlerin mekânsal olarak tek bir manastıra bağlı bulunmaları ve yer değiştirememeleri) özelliği, Bizans'ta kökleşmemiş ve bu nedenle de manastır kuruluşları sürekli olamamıştır¹⁵⁶. Bunun da esas nedeni, Bizans manastırcılığında Batı'daki gibi bir tarikat düzeninin bulunmamasıydı. Bunlar aynı tarikata mensup, Basileios Kuralları'nı uyguluyorlardı.

¹⁵⁴ Charanis, **a.g.e.**, s. 67.

¹⁵⁵ P. Charanis, "The Monastic Properties and the State in The Byzantine Empire", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 4, 1948, s. 55-59; Mango, **a.g.e.**, s. 116; J. Thomas, **Private Religious Foundations in the Byzantine Empire**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1987, s. 149-153

¹⁵⁶ Charanis, **a.g.e.**, 1971, s. 68; Ahunbay, **a.g.e.**, s. 1160.

Bir yandan da her manastır kendi başına örgütlenmişti ve kurucusunun belirlemiş olduğu kurallara (*typikon*)¹⁵⁷ göre yaşamını düzenliyordu¹⁵⁸.

2.4.1. Hibrid (Lavra-Koinobion) Manastır Sistemi:

Orta Bizans Dönemi'nde, Bizans manastırcılığının en önemli özelliği, kesin tanımlardan tamamen yoksun oluşuydu. Dokuzuncu yüzyıl sonunda, manastır sisteminin nasıl olduğuyla ilgili kesin tanımlar yoktu ve sürdürülen gelenekler çok karışıktı. Bir manastırda sürdürülen yaşam biçimini tanımlamak, “*koinobion*” veya “*lavra*” tipi manastır demek çok zordu. Çünkü birçok manastır hem ortak yaşamdan hem de münzevilikten birçok şey içeriyordu. Bu yarı *lavra*-yarı *koinobion* karışımı manastır sistemi, özellikle 10. ve 11. yy'larda yayılım göstermiştir¹⁵⁹.

Lavra-koinobion karışımı manastırların oluşumu, Bizans yaşamının birçok alanında olduğu gibi, manastırcılıkta da olan hiyerarşi kavramına dayanmaktaydı. Münzevilik, tek başına inzivaya çekilerek dışarıdan izole olmuş, Tanrı ile başbaşa bir yaşam her keşişin yapmak istediği, erişmek için uğraştığı bir merteye idi. Öncelikle keşişler ortak yaşamda, koinobitik ortamda belli bir süre yaşamaları gerekiyordu. Münzeviliğe uygun hale geldikleri düşünüldüğünde *hegoumenos*larının da izni ile “ortak yaşamdan terfi edip inzivaya son olarak da münzeviliğe kadar yükselirlerdi. Topluluğun *hegoumenos*ları bile sık sık manastır içersinde ama diğerlerinden biraz uzak bir mesafede inzivaya çekilirlerdi¹⁶⁰.

¹⁵⁷ *Typikon*, koinobitik bir manastırın idari organizasyonunu tayin eden, manastır içersinde uygulanacak liturjiyle birlikte yaşamı da düzenleyen ayrıntılı kurallar bütünüdür. Bkz., A. M. Talbot, “Typikon, Monastic” *The Oxford Dictionary of Byzantium*, V. III, New York, Oxford, 1991b, s. 2132.

¹⁵⁸ Talbot **a.g.e.**, 1999, s. 167.

¹⁵⁹ Morris **a.g.e.**, s. 33-34. Ayrıca bkz., R. Morris, “Monasteries and Their Patrons in the Tenth and Eleventh Centuries”, *Byzantinische Forschungen*, Vol. 10, 1985, s. 185.

¹⁶⁰ Morris, **a.g.e.**, 1995, s. 33-34.

Trullo Konsili (692), münzevi yaşamın en az dört yıllık ortak manastır yaşamından sonra uygulanabileceğini, ama yine manastır sınırları içersinde uygulanabileceğini beyan etmiştir. Buradan da daha erken dönemden itibaren *lavriotik* kuruluşların (bu evlerde her keşiş kendi hücrelerinde zamanın çoğunu geçirmekte, fakat haftada bir gün dua, yemek ve el işine malzeme toplamak için biraraya geliyorlardı.) resmi kabulünün onaylanmış olduğu görülmektedir¹⁶¹.

Genel olarak Bizanslılar manastırlarını dağlara veya ulaşımı zor olan yerlere inşa etmişlerdir. Dağ kavramı, Hellen bilincine Hristiyanlık gelmeden çok önce kutsal bir yer olarak aşılanmıştı. Fakat Antonios'un Mısır dağlarındaki ruhani deneyimi, hem sonraki Bizanslı münzeviler hem de birçok etkili manastır kurucusu için önemli bir semboldü. Antonios'un inzivaya çekilerek yaşamış olduğu yalnızlık sadece dağlarda yer alabilirdi. Çünkü "Tanrıya yakınlık"ın hem fiziksel hem de metafiziksel bakımdan teolojik önemi, dağın vahşi koşullarında hayatta kalabilenler için çok büyük önem taşıyordu. Bu tür koşullarda bir yaşamı seçmek, münzeviliğe karşı olağandışı bir ruhani adayışın göstergesiydi. İklim ve doğanın tehlikeli koşullarında hayatta kalabilme, bir kutsallık göstergesiydi¹⁶².

Yarı lavra-yarı koibion karışımı manastırcılık, Batı Anadolu'nun "kutsal dağlarında" gelişmiş ve yayılım göstermiştir: Ida, Latros, Kyminas, Mykale, Auksestios ve Olympos kutsal dağları, hepsi, 10 yy'ın başlarında yazılı kaynaklarda gösterilmişlerdir. Bithynia sahillerinden bu dağlık kesime olan ilginç göçe de tanıklık etmektedirler. Bu manastır merkezlerinin kökeni, Sasani ve Müslüman saldırılarından kaçan doğudaki manastır nüfüsüne dayanmaktadır. On ve on birinci yüzyılın hagiografları (aziz yaşamlarını anlatanlar), buralara ilk yerleşenlerin Filistin'den kaçan keşişlerin olduğuna inanmaktaydılar. Bu dağlık bölgede keşiş gruplarının görünmesinin diğer olası açıklaması da, başkent büyük manastırlarındaki keşişlerin ikonoklast zulmünden ve Tharakesion temasındaki Mikhael Lachanodrakon'un yaptıklarından kaçanlar olabileceğidir. Onuncu yüzyıl

¹⁶¹ Morris, a.g.e., 1995, s. 33.

¹⁶² A.e., s. 32.

sonunda çok büyük sayılarda keşiş grupları bu dağlarda yaşıyorlardı. Buradaki manastır kurucularının etkileri, Ege adalarıyla Balkanlara kadar uzanmıştır. Ege adalarında manastırcılığın tekrar canlanışındaki önemli bir faktör, Bizans ordusunun tekrar kuruluşu ve 6.-9. yüzyıllar arasındaki karanlık dönemde Müslüman ve Slav saldırılarından kaybedilen bölgelerde tekrar kontrolün sağlanmasıdır¹⁶³.

Onuncu yüzyıl manastırcılığının önemli din adamları Olympos¹⁶⁴, un lavra tipi manastırlarına çekilmişlerdi. Olympos manastırcılığının uygulamaları ve gelenekleri imparatorluğun başka bölgelerine de yayılmıştır. Bu nedenle manastırcılığın gelişiminde önemli bir yeri vardır. Bu bölgede çok az arkeolojik kazı yapılmış olduğundan bu manastırların mimari planlarını bilmek çok zordur. Kaynaklarda aslında *lavra* oldukları belirtilmektedir. Dağda olduklarından, bunların etrafa dağılmış yaşama üniteleri ile birlikte küçük kuruluşlar biçiminde olması daha olasıdır. Sahile yakın olan manastırlar için de daha çok “monasterion” veya “mone” terimleri kullanılmıştır, bu da koinobion olduklarının göstergesidir¹⁶⁵.

Latros Dağı¹⁶⁶, 10.yy’dan 13.yy’a kadar önemli bir keşişler kolonisi olup, yarı lavra tipi manastırcılığın bir sonraki zincirini oluşturuyordu. Bölgede 9.yy’da kesin olarak münzevilerin yaşadığı bilinse de, onuncu yüzyıldan önce bölgedeki keşişler hakkında

¹⁶³ Morris, **a.g.e.**, 1995, s. 22-23; Morris, **a.g.e.**, 1985, s. 188-189.

¹⁶⁴ Bursa’nın güneydoğusunda yer alan Uludağ’da konumlanmış, özellikle 8.-10. yy’larda çok önemli bir manastır merkezidir. Bkz., A. M. Talbot, “Olympos, Mount”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. III, New York, Oxford, 1991c, s. 1525.

¹⁶⁵ Morris 1995, 35-37. Ayrıca bkz., Morris, **a.g.e.**, 1985, s. 189-190; Talbot, **a.g.e.**, 1991c, s. 1525.

¹⁶⁶ Antik dönemde Latmos olarak bilinen bölge, Karia Bölgesi’nde Miletos’un kuzeydoğusunda yer alır. Herakleia (Bafa) Gölü üzerindeki adalarda ve hemen doğusundaki Latros (Beşparmak) Dağı eteklerinde sayısız münzevi mağaraların ve surlarla çevrili manastırların yer aldığı manastır merkezidir. Bkz., A. M. Talbot, A. J. Wharton, “Latros”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. II, New York, Oxford 1991, s. 1188–1189. Bu bölgedeki manastır mimarisi ile ilgili bkz., Wiegand 1913 **Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, III / I: Der Latmos**, Berlin 1913; A. Kirby, Z. Mercangöz, 1997, “The Monasteries of Mt. Latros and Their Architectural Development”, **Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050–1200**, Ed. M. Mullett – A. Kirby, Belfast, 1997, s. 51–77; U. Peschlow, “Bizans Dönemi’nde Latmos Bölgesi”, **Latmos’ta Bir Karia Kenti: Herakleia. Şehir ve Çevresi**, Ed. A. Peschlow-Bindokat, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 161-202.

çok az şey bilinmektedir. Genç Paulos¹⁶⁷, un Hayatı'nda Latros'ta üç tane 10. yy manastırından sözedilir: Kellibaron, Karyes ve Kurtarıcı İsa'ya adanmış manastır. Karyes Manastırı, büyük olasılıkla Kutsal Haç'a adanmış koinobitik bir manastırdı. Latroslu Paulos, buraya yaklaşık 900 yılında yerleşmiştir. Paulos'un Hayatı'nda, manastırın hayli büyük ve kalabalık olduğundan bahsedilir. Paulos'un münzeviliğe olan eğilimleri burada hoş karşılanmamıştı. Sadece yaşlı birkaç keşişin koinobion'dan çıkıp inzivaya çekilmeye izni vardı. Diğer iki manastırın lavra tipi uygulamalardan etkilendiğinden bahsedilir. Her ikisinde de münzeviler manastırlara bağlı olarak, fakat belli bir uzaklıkta yaşıyorlardı. Latros'daki bir diğer manastır Latroslu Paulos'un kurmuş olduğu Stylos Manastırı'dır. Stylos Manastırı, bu dönemde hem lavra hem de koinobitik gelenekleri birleştiren ilk örnektir. Paulos, başlangıçta erken dönem stylite azizlerini örnek alarak, bir kayalığın tepesinde bir münzevi gibi yaşamıştır. Daha sonra kendisine müritleri de katılmış, bunların bazıları beraber, komün halde yaşamış, diğerleri de lavra tipi manastır hücrelerinde yaşamıştır. *Vita*'nın yazarı açık bir şekilde manastırda her iki sistemin de (lavra ve koinobitizm) uygulandığını belirtmiştir¹⁶⁸. Latros, Olympos gibi, hem koinobitik hem de lavra tipi manastır geleneklerinin birbirine karıştığı bir yer olmuştur. İznik imparatorluğu döneminde gelişmeye devam etmiştir. On üçüncü yüzyıl sonlarında Türk akınlarıyla eski önemini kaybetmiş, 14.yy'da da kaynaklardan silinmiştir¹⁶⁹.

Onuncu yüzyıl kaynaklarında bahsedilen diğer iki "kutsal dağ", *Mykale* veya *Barachios* (Priene kenti üzerindeki Samsun Dağı) ve *Kyminas* (büyük olasılıkla Bithynia ve Paphlagonia sınırları üzerinde, kesin olarak nerede olduğu belli değil.), bu yarı koinobion tipi manastırcılığı sürdürmüştür. Batı Anadolu'daki son önemli manastır merkezi Galesion Dağı'nda kurulmuştur (Efes'in kuzeyindeki Alaman

¹⁶⁷ A. Kazhdan, "Paul of Latros", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. III, New York, Oxford, 1991c, s. 1608.

¹⁶⁸ Morris, **a.g.e.**, 1995, s. 37-38; Stylos Manastırı hakkında ayrıca bkz., G. Fiaccadori, "Latros: Testament of Paul the Younger for the Monastery of the Mother of God *tou Stylou* on Mount Latros", Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 135-142.

¹⁶⁹ Talbot, Wharton, **a.g.e.**, s. 1188-1189; M. Angold, **Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261**, Cambridge University Press, 1995, s. 267.

Dağı). Onuncu yüzyılda münzevilerin aktif olduğu bir yerdi. Onbirinci yüzyılın ortalarından önce buradaki manastırlara ait kesin bir kayıt yoktur. Onbirinci yüzyılda yaşamış olan Aziz Lazaros'un hayatından buradaki manastır yaşamı hakkında bilgi alıyoruz. Kurduğu manastırlar, Galesion yakınında Azize Marina Manastırı ve dağın üzerinde yer alan Kurtarıcı İsa, Theotokos ve Anastasios Manastırları da büyük olasılıkla, Olympos, Latros ve Kyminas'ta olduğu gibi aynı lavra etkili sistemi benimsemişlerdi. Lazaros, manastırların geniş bir *koinobia* haline gelmesini önlemek için her manastırda keşişlerin sayısını sınırlamıştır. Günden güne manastır işlerini *oikonomos* yaparken, Lazaros manastırların yakınında bir sütun üzerinde yaşamıştır. *Hegounemos* olarak görevi, lavra tipi bir sistemde, yönetimden çok tavsiye niteliğindeydi¹⁷⁰.

Bu kutsal dağların arasındaki bağlantılar bu karışık manastırcılığın iki önemli özelliğini ortaya çıkarır: 1- Topografya, o bölgede hangi tür manastır yaşamının uygulandığını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü inzivaya çekilmek, bir keşişin yaşamında çok önemli bir yer tutuyordu ve dağlık bölgeler münzevi yaşam için oldukça uygun yerlerdi. 2- Keşişlerin ve keşiş adaylarının gittikleri ve yerleştikleri yerler gelişigüzel, rastgele olmuyordu. Kutsal insanların ünü çok çabuk duyuluyor ve ardından çevresini müritleri oluşturuyordu. Bu müritler sırasıyla bu geleneği imparatorluğun diğer yerlerine taşıdılar. Böylece lavra etkili manastırcılığın çeşitli merkezleri arasındaki bağlantı, belki kronolojik olarak sıraya konabilir. Olympos, bu yeni manastır tipi için birleştirici noktaydı. Koinobitik keşişler ve ikonaklast zulümden kaçanlar, münzevilerin yaşamlarından deneyim kazanabilecekleri yerlere yerleştiler. Komünal ve münzevi keşişler topluluğu fikri Olympos'tan Latros, Mykale ve Kyminas'a, en son olarak da Galesion'a geçmiştir¹⁷¹.

¹⁷⁰ Morris, **a.g.e.**, 1995, s. 40-42. Ayrıca Lazaros'un hayatı ve manastırları hakkında bkz., R. P. H. Greenfield, **The Life of Lazaros of Mt. Galesion: An Eleventh-Century Pillar Saint**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2000 ; P. Karlin-Hayter, "Galesios: Testament of Lazaros of Mount Galesios", Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 148-166.

¹⁷¹ Morris, **a.g.e.**, 1995, s. 42.

Bu kutsal dağların yanı sıra Kapadokya Bölgesi'nde de yoğun bir manastır yerleşiminin olduğu bilinmektedir. Fakat bu bölgeye ait herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır¹⁷².

Yukarıda da belirtildiği üzere kuruluşların büyük çoğunluğu, Batı manastırlarının temel ilkelerinden *stabilitas loci*'nin (keşişlerin mekânsal olarak tek bir manastıra bağlı bulunmaları ve yer değiştirememeleri) Bizans'ta kökleşmemesi yüzünden sürekli olamamış, çabuk terk edilmiş, her terk edilişte de yapılar da kaçınılmaz biçimde bozulmuştur. Manastır yapılarının aşırı mütevazı inşaata ve niteliksiz yapım tekniğine sahip oluşu da bozulmalara hız kazandırmıştır. Bu nedenle mimari kalıntılar, Anadolu'daki Bizans manastırlarının mekân işlevi ve programı konusunda aydınlatıcı nitelik taşımamaktadır¹⁷³.

Anadolu dışına çıktığımızda, halen aktif halde bulunan kutsal dağların en ünlüsü Aynaroz Dağı, Doğu Ortodoks manastırcılığının en önemli merkezidir. Aynaroz, Selanik'in doğusunda yer alan Khalkidiki yarımadası'nın en doğusundaki buruna verilen isimdir. Athanasios¹⁷⁴,un Aynaroz'da kurmuş olduğu manastır, Büyük Lavra'da, Anadolu dağlarındaki benzer uygulamaları görmek mümkündür. Aynaroz'a 958 yılında gelen Athanasios, Aynaroz'daki manastır yaşamında radikal bir değişime yol açmış, küçük münzevi topluluklarından koinobitik sistemde kurulmuş büyük manastırlara doğru gelişen bir değişimin tetikleyicisi olmuştur. Typikonunda, Theodoros Studites'den etkilenmiş ve Basileios'un ilkelerini esas almıştır. Manastırın koinobitik yaşamı, çalışma ve itaatkârlık üzerine kuruludur¹⁷⁵.

¹⁷² Mango, **a.g.e.**, s.118.

¹⁷³ Ahunbay, **a.g.e.**, s. 1160.

¹⁷⁴ A. Kazhdan, N. P. Sevcenko, "Athanasius of Athos", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, New York, Oxford, 1991, s. 219.

¹⁷⁵ Morris, **a.g.e.**, 1995, s. 43; P. Burrige, "The Architectural Development of the Athonite Monastery", **Mount Athos and Byzantine Monasticism**, Ed. A. Bryer, M. Cunningham, Hampshire, 1996, s. 172.

İlk münzevilerin Aynaroz'a ne zaman geldiğini söylemek oldukça zordur. Onuncu yüzyıl tarihçisi Genesios'a göre, Aynaroz Dağı'ndan ve imparatorluğun diğer manastır merkezlerinden gelen keşişler, 843 yılında ikonaklast dönemin son bulmasını kutlamak üzere Konstantinopolis'e gelmişlerdi. Böylesine önemli bir toplantıya resmi bir dini heyet gönderdiğine göre bu manastır merkezinin yeterli ölçülerde ve iyi bir itibarda olması gerekmektedir. Aynı zamanda kutsal dağda hatırı sayılır miktarda münzevi keşişin de yaşadığını gösterir. 843'deki synoda Aynaroz keşişlerinin katılımı şu tartışmayı artırmaktadır: İlk keşişlerin Aynaroz'a gelmesine yol açan başlıca sebep ikonoklazma dönemidir. İkonoklastik dönemden önce birçok keşiş, Konstantinopolis'te veya yakınlarında yaşıyordu. İkonoklazmanın manastırlara girmesiyle keşişler buraları terkederek ulaşılması zor yerleri, yukarıda da belirtildiği üzere kutsal dağları tercih etmişlerdir. İki önemli ikonoklastik zulüm döneminden sonra – 754'de V. Konstantinos ve 815'te V. Leon dönemleri – keşişler buraya akın etmiş olmalıdır¹⁷⁶.

Aynaroz Dağı'nda 10. yy'dan itibaren koinobitik manastır toplulukları ortaya çıkmaya başlamıştı. Onuncu yüzyıldaki bu koinobitizme olan eğilim, 970-972 yılları arasına tarihlenen Ioannes Tzimiskes Typikonu'nda¹⁷⁷ yer alan çok sayıdaki imzayla da açıkça belirtilmiştir. Aynaroz'daki manastırların başları olan 47 hegoumenos bu belgeyi imzalamıştır. Bu da geniş sayıda Aynaroz keşişinin, koinobionlarda toplandığını gösterir. *Tragos*, Aynaroz'daki münzevi yaşama son noktayı koymuştu. Çünkü “manastır yaşamını benimsemeye gelenler manastırlara kabul edilecekler ve kutsal duvarların dışında kalmayacaklardır.” diye belirtilmiştir¹⁷⁸.

¹⁷⁶ P. Burridge, “The Development of Monastic Architecture on Mount Athos: with special reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari”, Ph. D. Thesis, York University, 1976, s. 22.

¹⁷⁷ Bu yazılı belge, Aynaroz'daki yaşamı düzenleyici bir doküman olup “*Tragos*” veya “keçi” olarak adlandırılmıştır. Çünkü keçi derisinden geniş bir parça üzerine yazılmıştır.

¹⁷⁸ Morris, a.g.e., 1995, s. 44-45.

2.4.2. Kharistike Sistemi:

Onuncu yüzyılın sonlarına doğru, imparator ve kilise adamlarının da desteklediği, manastırlar için yararlı olduğuna inanılan bir uygulamanın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sistem, manastır yönetiminin sivil şahıslara (*kharistikarios*) devredilmesini kapsıyordu. Harap durumdaki manastırların bağışta bulunan zengin şahıslara devredilerek onarılması veya tekrar inşa edilmesi gibi bu uygulamanın görünürde yararlı bir amacı vardı. Fakat yavaş yavaş ciddi onarımlara ihtiyacı olmayan ve hatta sonunda yardıma ihtiyacı olmayan zengin manastırlara bile bu sistem uygulanmaya başladı. Onbirinci yüzyılın sonunda hemen hemen bütün manastırlar, *kharistikarios*ların eline geçmişti¹⁷⁹.

*Kharistikarios*lar, manastırlarındaki keşişlerin bütün mallarına el koyuyorlar ve manastır gelirinden çok küçük bir pay ayırıyorlardı. Manastırlar ticari bir mal haline dönüşmüştü. Başlarındaki bağışçının onayı olmadan bile yortu günlerini seremoni ile kutlamaları imkânsızdı. Tamamen yeni sahiplerine bağlı hale gelmişlerdi. Başkeşişin keşişler üzerindeki kontrolü de kaybolmuştu. Manastırların iyileştirilmesi için alınmış olan bu önlem daha sonra manastır yaşamı için felakete dönüşmüştür. Hatta ikonoklazmadan sonra manastır yaşamı için ikinci büyük darbe olarak kabul edilir. Onbirinci yüzyılda etkin bir hale gelen bu sistemi kaldırmak için Kilise bir şey yapmamıştır. Bu da, yetkisi altındaki manastırların oldukça geniş olan topraklarını kontrol edemediklerinden kaynaklanıyor olmalıydı. Bu uygulama, daha sonra zayıflamış, fakat imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürmüştür¹⁸⁰.

Manastır kurucuları, manastırlarını tehdit eden bu sisteme karşı manastır typikonlarını kullanabileceklerini düşünmüşlerdir. En erken örneği 5.yy'a inen typikonlar, özellikle 10. yy'dan sonra artan bir sıklıkla kullanılmıştır. Bunun nedeni, onuncu yüzyıldan sonra *kharistike*'nin manastırlar için gerçek bir tehdit

¹⁷⁹ Delehay, *a.g.e.*, s.156; Mango, *a.g.e.*, s. 117; Thomas, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁸⁰ Delehay, *a.g.e.*, s. 156; Mango, *a.g.e.*, s.117-118.

oluşturmasıdır. Manastır kurucuları, bu kuruluş belgeleriyle bu tehditi manastırlarından uzak tutacaklarına inanmışlar ve çoğu typikonda manastırların bağımsız olduğu vurgulanmıştır. Onuncu yüzyıldan 14. yy'a kadar typikonlar, *kharistike*'nin yol açtığı tehlikelere karşı manastırların savunma biçimlerinden birini oluşturmuştur¹⁸¹. Örneğin, 11. yy'a tarihlenen Evergetis manastırının typikonunda, açık bir şekilde manastırın tamamen bağımsız olduğu, hiç kimsenin kontrolünde olmadığı ve kendi kendini yöneten bir manastır olduğu vurgulanmıştır¹⁸². Bundan neredeyse bir yüzyıl önce, 10. yy'a ait Lavra manastırının typikonunda, Athanasios manastırın başına geçecek kişinin manastırdaki keşişler arasından olması gerektiğini belirtmiş, böylelikle dışardan bir otoritenin manastırın başına geçmesini engellemiştir. Bundan sonra *kharistike*'ye karşı başkentte başlatılan reformun savunucuları, manastır hegoumenos'unun otoritesini desteklemenin, *kharistike*'den zarar görmüş manastırların kurtuluş yolu olacağını fark ettiler¹⁸³.

2.4.3. Manastır Reformu:

Bu reformun ana ilkesi, manastırların idari ve mali özerkliğini sağlamaktır. Hiçbir Bizans kaynağı, örgütlenmiş bir manastır reform hareketinden bahsetmez. Fakat bunu ispatlayan bir yığın doküman vardır. Bunların içinde manastır çevresinden din adamlarının kaleme aldıkları eleştiri yazıları, patriklerin başlattıkları karşıt kampanyalar ve hatta manastır typikonları böyle bir hareketin başlangıcını işaret etmektedir. *Kharistike*'yi eleştiren önemli belgelerden biri, Antakya Patriği Ioannes'in 1089'da yazmış olduğu belgedir. Eleştirel biçimde *kharistike*'yi anlatan Ioannes, manastır yaşamının tehlikede olduğunu ve bu uygulamanın yol açtığı zararları anlatır¹⁸⁴.

¹⁸¹ C. Galatariotou, "Byzantine Ktitorika Typika: A Comparative Study", *Revue des Etudes Byzantines*, Vol. 45, 1987, s. 87-887.

¹⁸² R. Jordan, (çev.) "Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis", *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Vol. II, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000a, s. 482.

¹⁸³ Thomas, Hero *a.g.e.*, s. 443.

¹⁸⁴ Thomas, Hero, *a.g.e.*, s. 442; *Kharistike* karşıtı bu yazılı belge için bkz., Thomas *a.g.e.*, s. 186-192.

Yazınsal çabaların yanısıra Kontantinopolis patrikleri de sessizce *kharistike*'nin manastır üzerindeki gücünü kısıtlamak için çalışmaktaydılar. Manastır çevresinden gelen tepkiler ve patriklerin de karşıt tavırlarıyla Aleksios öncelikle 1084 yılında çıkarmış olduğu emirde daha önceden patriklik manastırlarına ait olan bütün malların geri verilmesini belirtir. 1096 yılında çıkardığı bir kanunla da patriğin manastırlar üzerindeki gözetim ve denetimini emrediyordu. *Kharistike* sisteminde sivil bir şahısın altındaki bütün manastırlar patriğin denetimine maruzdu. Böylelikle patrik gerektiğinde, manastır mallarının zararının karşılanması veya harap durumdaki binaların onarımı için mal sahiplerini zorlayıp yapmaları için mecbur tutabilirdi. Böylelikle *kharistike* sisteminin etkisi yavaş yavaş azalmaya başladı, fakat ne imparator ne de kilise bu sistemi tamamen ortadan kaldırdı¹⁸⁵.

Bu dönemde 11.yy'a ait Konstantinopolis manastırı Evergetis, typikonuyla ön plana çıkmaktadır. Başkentteki manastır reformunun esas merkezlerinden biri olarak kabul edilen manastır, *kharistike* sistemine karşı radikal biçimde koinobitizmi savunur. Kurucusu Paulos'un Theodoros Studite'den etkilenmiş olduğu tahmin edilmektedir¹⁸⁶. Böylelikle 10.-11. yy lavra-koinobion karışımı manastırcılık Anadolu'da yayılım gösterirken, aynı dönemde başkentte koinobitizmi savunan manastırlar karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Evergetis typikonunda tamamen kendi kendini yöneten bir manastır olduğu ve hiçbir otoriteye, patrik veya imparatora bağlı olmadığı vurgulanmıştır. Aynaroz Lavra typikonundaki gibi, *hegoumenos*'un yetkisine ayrı bir önem verilmektedir. *Hegoumenos*, bütün keşişlerin ruhani lideridir ve keşişler ona

¹⁸⁵ Manastır reformu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Thomas, **a.g.e.**, 1987, s. 199-213; Thomas, Hero, **a.g.e.**, s. 441-453.

¹⁸⁶ Angold, **a.g.e.**, s. 272.

büyük bir saygı ve itaatkârlık göstermelidirler. Ayrıca günah çıkarma ve komünyona katılım üzerinde önemle durulmuştur¹⁸⁷.

Evergetis typikonu, özellikle 12. yy sonlarına kadar etkili olmuştur. Komnenoslar devrinde, imparatorlar kendi manastır kuruluşlarında Evergetis typikonunu uygulamış, II. Ioannes Komnenos (1118-1143) kurucusu olduğu 12. yy Pantokrator Manastırı (İstanbul'daki şimdiki Zeyrek Kilise Cami) için Evergetis kurallarını benimsemiştir¹⁸⁸. Evergetis gibi, her şekilde bağımsız, hiçbir otoriteye – patrik veya imparatora bile – bağlı olmadığı typikonunda vurgulanmaktadır. Manastır reform hareketinin ilkelerine göre yönetilen Pantokrator, teknik açıdan bağımsız bir manastır olsa da, Komnenoslar'ın kullandığı bir imparatorluk manastırıdır. Manastıra bağlı altı küçük manastır, hastane, mezarlık, yaşlılar evi, yoksullar için aşevi, cüzzamlılar için sanatoryum bulunmaktadır. Bizans manastır belgeleri arasında en kapsamlı olanı Pantokrator typikonudur. II. Ioannes Komnenos tarafından 1130 yılında kaleme alınan typikon, bir 12. yy koinobionundaki manastır yaşamı hakkında bize detaylı bilgiler vermektedir.

Manastır belgelerinde belirtilen en kalabalık keşiş topluluğu, Pantokrator manastırında yaşamıştır. İmparator seksenden az keşiş olmaması gerektiğini vurgular. Bunlardan ellisi liturjik hizmetlerle görevli, otuzu ahçı, fırıncı, bahçıvan, mutfak ve banyo işleriyle uğraşan görevlilerdir. II. Ioannes Komnenos, keşişlerin gizlice yemek yemelerini yasaklar, bir arada yemek yeme zorunluluğu getirir. Keşişlerin tek tip giyinmesi gereklidir. İmparator, keşişlerin, başrahibe veya yaşlıdindar bir keşişe günah çıkarma zorunluluğu getirir. Manastıra bağlı diğer kuruluşlarda (örneğin, hastane, yaşlılar yurdu) koinobitik yaşam biçimi yerine

¹⁸⁷ Bkz. R. Jordan (çev.), “Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. II, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000b, s. 476-478.

¹⁸⁸ Angold, **a.g.e.**, s. 276.

münzevi yaşam biçimi sürülebilir. Münzevi yaşam tercih edilmese de yasaklanmamıştır¹⁸⁹.

Komnenos sülalesinin manastırlara büyük destek ve bağışlarda bulunmuşlardır. Böylelikle imparatorluk ailesi prestij ve ruhani teselli elde etmiş oluyordu. Özellikle 11. yy sonunda Aleksios Komnenos ve ailesi tarafından manastırlara verilen destek benzeri görülmemiştir. Fakat bu durum I. Manuel Komnenos (1143–1180) zamanında sona erer. Hatta babası ve akrabalarının manastırlara verdikleri bağışlarından hoşnut olmayan I. Manuel, yeni kurulan veya tekrar kurulmuş manastırlara kısıtlı bir destek vermiştir. Öncüllerinin aksine, yeni manastır kuruluşları yaptırmak yerine, eski kilise ve manastırları restore ettirmiştir. Manastırların zenginleşmesini eleştiren I. Manuel, hükümdarlığının sonlarına doğru, II. Nikephoros Phokas'ın kanununu, tekrar gündeme getirir¹⁹⁰.

Manastırların kurulması, 12. yy'dan sonra da ve imparatorluğun sonuna kadar devam etti. Laskarisler zamanında Batı Anadolu'da manastır kuruluşlarının yeniden canlandığı görülür. Ondördüncü yüzyılda Aynaroz Dağı'nda beş tane manastır kurulmuştur. Selanik'te 14. yy'da en az 18 manastır yer alıyordu. 1453'te Konstantinopolis'in düşmesinden önce en az 18 manastırın olduğu bilinmektedir. Bu dönemde İmparatorluğun nüfusunda ve ekonomik kaynaklarında çok ciddi bir azalma vardı. Bu azalma Konstantinopolis'te yer alan birçok manastırın neden ortadan kalktığını göstermektedir¹⁹¹.

Onbir ve onikinci yüzyıllar boyunca Bizans manastırcılığında lavra ve koinobion karışımı manastırcılığın etkin olduğunu, bunun yanı sıra koinobitizmin de sürdüğünü, fakat bu koinobitik manastırlarda bile münzeviliğin tasvip edilmese bile uygulandığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, erken yüzyıllardan farklı olarak 11. ve 12. yy'larda bir değişim yaşanmış, geleneksel olarak münzevi yaşamına saygı duyan ve onu en son

¹⁸⁹ Jordan, **a.g.e.**, 2000b, s. 725-781.

¹⁹⁰ Angold, **a.g.e.**, s. 287.

¹⁹¹ Charanis, **a.g.e.**, 1971, s. 68-69.

ulaşılacak zirve olarak gören Bizans manastırcılığı dolayısıyla Batı manastırcılığından da farklı gelişmiştir.

Batı'daki manastırlar, katı disiplinin uygulandığı topluluklara dönüşmüştür. *Cluniac*lar ve sonra da *Cistercian*lar, topluluklar üzerinde kurumsal bir birliği uygulayan güçlü ve reformcu organizasyonlardı. Her şekilde, Bizans'ta daha çok manastır içinde bireysel özgürlüğe ve manastırın özgürlüğüne karşı bir hareket vardı. Onikinci yüzyıl sonunda, çok az gerçek koinobia kaldığı belirtilmektedir. Keşişler ortak bir yaşam srmyorlar, ayrı hücrelerde uyuyor ve yiyorlardı. Buna karşılık, Batı'daki keşişler yemeklerini yemekhanede yiyip ortak yatakhanelerde kalıyorlardı. Doğu ve Batı manastırcılığı arasındaki farklılıklar, manastırların mimarilerine de yansımıştır. Kıbrıs'taki Aziz Khrysostomos Manastırı, 11. yy'da kurulmuş tipik bir koinobiondur. Esas kilise (katholikon), ona eklenmiş parekklesion, küçük ve düzensiz kompleksin odak noktasıdır. Bir sıra hücre, mutfak, erzak odaları düzensiz bir şekilde organize olmuştur. Hepsi bir duvarla korunmaktadır. Surların dışında da münzeviler için inziva yerleri ve ölen keşişlerin kemikleri için saklanan bir yapı (ossuary) yer almaktadır. Binalara yapılan eklemeler, koinobitik ailenin genişlemesi sonucu duyulan ihtiyaç nedeniyle inşa edilmişlerdir. Mimaridaki bu esneklik, Bizans manastırcılığının da çok esnek olduğunu göstermektedir. Hâlbuki II. Cluny Manastırı, 11. yy ortalarına ait Fransız (Batı) düzeninin katı ve sert manastır organizasyonunu temsil etmektedir. Sadece ortak şekilde yeme ve uyuma söz konusuydu. Yapılar arasındaki ilişki de daha kontrollüdür. Kilise, yemekhane ve toplantı binası hepsi birbirine bir geçitle bağlıdır. Kompleksin düzgün köşeli – veya açılı – olması, oradaki yaşamın da doğrusal bir kesinlikte olduğunu gstermektedir¹⁹².

¹⁹² Kazhdan, Epstein, **a.g.e.**, s. 87-89.

3- KİSLEÇUKURU MANASTIRI

3.1. KONUMU VE GENEL DURUMU

Kisleçukuru manastır yerleşimi, Antalya körfezinin batısındaki dağlık kesimde deniz seviyesinden yaklaşık 300 m yükseklikte yer almaktadır. Doyran Beldesi sınırları içerisinde yer alan bu yapı gurubu, Antalya'nın da kuşuçuşu yaklaşık 18 km kuzeybatısında bulunmaktadır (**Harita 1**). Antalya'nın batısında yer alan Doyran Beldesi'ne Antalya-Saklıkent yolunun 30. km'sindeki sapaktan ulaşılmaktadır. Saklıkent yolunun 35. km'sinden sağ tarafa ayrılan orman yolundan içeri girilir, bu yoldan yaklaşık 5 km kadar gidildikten sonra sola doğru sapan tali bir yol vardır. Bu bozuk yolda yaklaşık 600 m kadar ilerledikten sonra tekrar sola sapan daha dar bir yoldan manastırın bulunduğu Kisleçukuru mevkiine inilir. Manastır yerleşimi, çam ağaçlarıyla kaplı küçük bir tepenin üzerine konumlanmıştır (**Resim 1**). Manastırın üzerinde kurulu olduğu tepe üç taraftan çok sarp bir şekilde aşağıya inmektedir. Tepenin sadece kuzeye bakan tarafı sarp değil, hafif eğimlidir. Manastıra da bu kuzey kesiminden ulaşılmaktadır. Dolayısıyla manastır ana girişi de, kuzeyde, yol tarafında konumlanmıştır.

Şimdi görülen toprak yol manastırın önünden geçmektedir. Bu yolun güneyinde, çevre duvarı ile sınırlandırılmış yapılar topluluğu görülmektedir. Kalıntıların bulunduğu mevkiye yerel olarak "Kisleçukuru" adı verilmiştir. 'Kisle' adı 'kilise' sözcüğünden türetilmiş ve bu mevkiye de buradan çıkılarak 'Kisleçukuru' adı verilmiştir. Yol ile manastırın bulunduğu küçük tepenin arasındaki düzlükte su kemeri kalıntılarına rastlanmaktadır. Yolun diğer tarafında da tepeye kadar ilerleyen kemer kalıntıları seçilebilmektedir. Yolun hemen yanında, kuzey kenarında, manastıra ait bir başka yapı daha, manastırın mezar şapeli yer almaktadır (**Plan 1**).

Manastır sınırları dışında planda da görülebildiği gibi, mezar şapeli ve suyoluna ait kemer kalıntıları yer almaktadır. Asıl manastır yerleşimi, küçük tepenin üzerinde çevre duvarı ile sınırlandırılmıştır. Topografiden dolayı ancak kuzeyden ulaşılabilen bu yerleşimin girişi de kuzeyden sağlanmıştır. Yerleşimin ortasında manastır kilisesi (*katholikon*) ve çevresinde de duvara bitleştirilmiş yapılar yer almaktadır.

Manastırın yapıları oldukça iyi durumdadır. Manastırın çevre duvarı doğu tarafı ve kısmen kuzey bölümü hariç, tamamen ayakta. Kilise, yemekhane gibi yapıların duvarları çatı hizasına kadar ayakta. Güney duvara bitişik hücrelerden 9 no.lu hücrenin, ana girişin güneyindeki 5 no.lu yapının ve erzak deposu olarak tanımladığımız yapının tonozları sağlam durumdadır. Sadece kilisenin güney tarafında bulunan hücre dizisi oldukça harap durumdadır. Manastırın kuzey tarafındaki mezar şapeli de örtü seviyesine kadar ayakta durmaktadır. Manastırın suyunu sağlayan su kemeri ise yıkık durumdadır.

3.2. MİMARİSİ

3.2.1. Çevre Duvarı:

Manastır kompleksini çevreleyen duvar, üzerinde olduğu tepenin topografyasına göre şekillenmiştir (**Plan 1**). Kompleksin güney ve batı taraflarına baktığımızda duvarın tamamen ayakta olduğu görülür. Yükseklikleri yer yer değişmektedir. Kuzeyde duvarın büyük bölümü ayakta değildir, özellikle kuzey duvarının batıya yakın olan kısmı günümüze kadar iyi durumda gelmiştir. Doğu tarafında ise doğu çevre duvarına ait pek bir şey görülememektedir. Doğu duvarının önemli bir kısmını yemekhanenin dış duvarı oluşturmaktadır. Yemekhane ile sarnıç arasında ise boyutları belli olmayan birkaç duvar kalıntısına rastlanmaktadır. Bunlar çevre duvarına ait olabilir.

3.2.1.1. Manastır Girişi:

Manastırın ana girişi, kompleksin kuzey tarafından sağlanmıştır (**Resim 2 ve Plan 1**). Ana giriş yıkık durumdadır. Şu an görülen kapının iki kenarı ve açıklığın iki yanındaki duvarlar çevre duvarına aittir. Giriş, 2.20 m genişliğindedir. Kemerli ve büyük bir kapı olarak inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kemerli yıkılmıştır, fakat kemere ait izler açıklığın iki yanında görülebilmektedir (**Resim 3**). Özellikle kapı açıklığının sağ kenarında kemer kıvrımının başlangıcı ve üzengi taşı yerinde durmaktadır. Üzengi taşının eğimli zeminden olan yüksekliği 1.50 m'dir. Kapının sağ kenarında alt alta iki de hatıl yuvası görülmektedir.

3.2.1.2. Kuzey Duvarı:

Kuzey çevre duvarının batı bölümü gayet iyi durumda günümüze ulaşmış olup, girişin kuzey köşesinden kompleksin kuzeybatı köşesine kadar yaklaşık 20 m uzunluğunda ayakta durmaktadır (**Resim 4**). Kuzeybatı çevre duvarı aynı zamanda başka bir yapının duvarı ile bitişik inşa edilmiştir. Erzak deposu olarak tanımladığımız bu yapı ana girişin de tam karşısında yer almaktadır.

Doğu ucunda duvar, daha yüksek olup içten 4.30 m, dıştan ise 8.50 m'dir. Dört metre kadar bu yükseklikte ilerleyen duvar, 9 m kadar 6.5 m, daha sonra da 5 m yüksekliğe iner. Bundan sonra ise çevre duvarı erzak deposunun şimdiki zemin seviyesinin de altına düşer. Böylelikle deponun içinden bakıldığında, çevre duvarı görülememekte, ancak dışardan izlenebilmektedir. Bu kısımda zemin dıştan moloz dolu olduğu için duvar 1.10 m yükseklikte ölçülür. Kuzeybatı çevre duvarı, duvarın sonuna doğru da 2.90 m yüksekliğe ulaşır, batı duvarıyla birleşerek manastırın kuzeybatı köşesini oluşturur.

Buradaki çevre duvarında üç tane mazgal pencere bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi duvarın doğu ucuna yakın olarak alt alta yerleştirilmişlerdir (**Resim 5**). Yaklaşık 0.30 m genişliğindeki pencereler, ana kapıdan girildikten sonra giriş mekânı olarak adlandırabileceğimiz vestibüle aittirler (**Resim 6**). İçerden bakıldığında en altta yer alan mazgal açıklığının ancak yarısı moloz dolu zeminin üzerindedir (**Resim 7**). Üstteki mazgal pencere ise daha sonra duvarla örülerek kapatılmaya çalışılmıştır. Duvarın sonuna doğru görülen diğer pencere ise aynı zamanda erzak deposuna da açılan mazgal penceredir (**Resim 8**). Duvarın neredeyse iki ucunda yer alan pencerelerin arasındaki mesafe yaklaşık olarak 6 m'dir.

Kuzeybatı çevre duvarının yapısında moloz taş kullanılmış olsa bile belli taş dizileri izlenebilmektedir. Duvarın özellikle en alt bölümlerinde daha iri taşlar kullanılmıştır. Küçük taş veya tuğladan sıralar yerine büyük taş sıraları dikkati çekmektedir. Yamacın üzerine yapıldığından olsa gerek, kuvvetlendirme amaçlı duvarın alt kısmında iki kademe oluşturulmuştur (**Resim 9**). Temeli oluşturan kademeli kısmın üzerindeki duvarda düzenli olmamakla birlikte bir sıra büyük taş, bir sıra kiremit kırığı, küçük moloz taşlardan oluşan belirgin diziler tespit edilebilmektedir. Batı duvarıyla birleştiği noktada köşe taşları olarak daha iri taşlar kullanılmıştır (**Resim 10**).

Manastırın kuzey duvarının doğu bölümünde ise girişin güney tarafında, 3.50 m uzunluğunda, doğu-batı doğrultusunda bir duvar parçası ayakta kalmıştır (**Plan 1**). Girişin bulunduğu duvara dikine yerleştirilmiş olan duvarın kalınlığı 0.55 m, zeminden yüksekliği dıştan 6.10 m, içten ise 3.85 m'dir (**Resim 11**). Duvarın alt kısmında, duvarın içine yerleştirilmiş bir künk farkedilmektedir (**Resim 12**). Bu künk, yağmur suyunu tahliye amacıyla kullanılmış olmalıdır. Duvarın iç tarafa, güneye bakan kısmının üst bölümlerinde – aşağıya doğru inen yükü azaltmak amacıyla olsa gerek – bol miktarda kiremit kırığı düzensiz olarak duvar dokusu içerisinde kullanılmıştır (**Resim 13**).

Bu duvar parçasından manastırın doğu bölümüne kadar kuzeydeki çevre duvarına ait herhangi bir kalıntıya rastlanmamaktadır. Kapının güneyinde yer alan bu duvar parçası büyük olasılıkla kapıdan doğu yönünde ilerleyerek su kulesi ve sarnıcı da içine alarak doğu duvarı ile birleşiyordu.

3.2.1.3. Batı Duvarı:

Batı duvarı neredeyse tamamen ayaktadır (**Plan 1 ve Resim 14**). Sadece duvarın güney ucu yıkılmıştır. Batı duvarı yaklaşık olarak 19.10 m uzunluğunda ve 1 m kalınlığındadır. Kuzey duvarının aksine, düz bir duvar halindedir, herhangi bir açıklık veya pencere görülmez. Duvarın bazı yerlerinde alt kısımlar defneciler tarafından kazılmıştır. Duvarın alt kısımlarında iki yerde böyle izler görülmektedir (**Resim 15**).

Kuzeyden güneye düz bir şekilde ilerleyen batı duvarının kuzeyden 7 m'lik kısmı, aynı zamanda erzak deposunun da batı duvarını oluşturuyordu. Fakat batı duvarının büyük bölümü, yapının şu anki zemininin altında kalmıştır. Bu nedenle yapının içinden bakıldığı zaman yapının bu duvarı yıkık gözükmemektedir. Bu duvarın yaklaşık 5 m'lik kısmı zeminden 2.90 m yüksekliğindedir. Geriye kalan 2.10 m'lik kısım ise dış zeminden 3.50 m yüksekliktedir. Buradan sonra batı duvarı yaklaşık 6 m yüksekliğe çıkar ve duvar sonlanana kadar yaklaşık 12 m kadar bu yükseklikte devam eder. Duvarın içten, avludan olan yüksekliği ise 2.70-2.80 m'dir. Duvarın bu 12 m'lik kısmı aynı zamanda manastırın avlu duvarını oluşturmaktadır.

Batı duvarının güney ucu yıkılmıştır (**Resim 16**). Duvarın 3-3.5 m kadar daha devam ederek güney duvarı ile birleştiği anlaşılmaktadır. Yıkık olan bu 3-3.5 m'lik duvar, aslında kompleksin güneybatı ucunda inşa edilmiş olan, ama şu an yıkık olan beşik tonozlu bir mekanın (No. 8) da batı duvarını oluşturmaktaydı (**Resim 17**). Bu mekânın doğu duvarının güneyine doğru duvardan çıkıntı yapan küçük bir duvar

parçası görülmektedir (**Resim 18**). Bu yıkık duvar batı çevre duvarıyla birleşip kompleksin güneybatı ucunu oluşturuyor olmalıydı.

İrili ufaklı moloz taşın kullanıldığı batı duvarında yine düzenli sıralar görülmese de duvarın bazı yerlerinde bir sıra büyük taş, bir sıra küçük moloz taş sıraları görülebilmektedir.

3.2.1.4. Güney Duvarı:

Güney duvarı oldukça iyi durumdadır. Çevre duvarının en sağlam kısmıdır (**Plan 1**). Kompleksin güneybatı ucunda arazinin çok dikleşmesinden ötürü duvar, güneydoğuya doğru açı yapar. Batı duvarında gördüğümüzün aksine düz bir doğrultuda ilerlemez, arazi elverdiğince güneydoğuya genişleyerek ilerler. Güney duvarı iki bölüm halindedir. Birinci bölüm, duvarın güneydoğuya açı yaptığı, dik yamacın tam kenarına inşa edilen kısmıdır. Duvarın bu bölümü 13.80 m uzunluğundadır. Duvarın ikinci bölümü ile birincisi arasında yaklaşık 3 m'lik bir boşluk vardır. Bu boşluktan sonra duvarın doğu yönüne doğru, daha düz bir eksen izlediği görülmektedir. Güney duvarının bu ikinci kısmı ise yaklaşık olarak 24.20 m uzunluğundadır.

Duvarın güneydoğuya ilerleyen ilk kısmı 1.00-1.10 m kalınlığında ve zeminden yaklaşık 8 m yüksekliğindedir (**Resim 19**). Bu duvarın tam ortasında üçgen şeklinde bir payanda inşa edilmiştir. Payandanın solunda ve sağında birtakım açıklıklar ve küçük delikler göze çarpmaktadır. Payandanın solunda görülen deliklerden batı tarafındaki, tuvalet nişine ait tuvalet deliğidir (**Resim 20**). Bunun hemen sağında görülen ise duvarın yıkılmasıyla ortaya çıkan açıklıktır. Bu kemer şeklindeki açıklık da, duvarı yıkılan ikinci tuvalet nişine aittir (**Resim 21**). Bu nişe ait tuvalet deliği de bu açıklığın hemen altında olup içi taşla doludur. Payandanın doğu tarafındaki delik

de, manastırın üçüncü tuvaletine ait tahliye kanalıdır (**Resim 22**). Payandalı duvar, aynı zamanda beşik tonozlu bir mekânın da güney duvarını oluşturmaktadır.

Yanyana iki tuvaletin olduğu yaklaşık 2.50 m uzunluğundaki duvar, payandalı duvardan daha farklı bir duvar yapısı gösterir (**Resim 19**). İki ayrı duvar oldukları ve sonradan bitştirildikleri, duvardaki dikiş izinden belli olmaktadır. Tuvaletli kısmın duvar kalınlığı da daha ince olup 0.55 m'dir. Bu kısmın duvar yapısı daha özensizdir ve sıra olmaksızın irili ufaklı moloz taş ve kiremit kırıkları kullanılmıştır. Payandalı duvarda ise daha özenli olup diğerine kıyasla daha iri taşlar görülmektedir. Bu duvarda da belli bir düzende taş sıraları görülmese de – batı ve kuzey duvarında da görüldüğü gibi – bir sıra büyük taş, ufak moloz taşlardan veya kiremit kırıklarından oluşan sıralar duvarın çeşitli yerlerinde kolaylıkla izlenebilmektedir. Hem payandalı duvar (**Resim 23**), hem de iki tuvaletin bulunduğu duvar (**Resim 24**) alt kısımlarında temelin güçlendirilmesi amacıyla iki kademeli olarak genişletilmiştir.

Duvar, payandadan 5 m doğuya doğru ilerledikten sonra yıkılmıştır (**Resim 25**). Bu noktada dikişsiz olarak başka bir duvarla birleştiği görülebilmektedir (**Resim 26**). Payandalı duvara bitştirilmiş olan bu duvar parçası yaklaşık olarak 1 m uzunluğundadır, sadece duvarın dışarıya bakan yüzeyi görülebildiğinden, duvar kalınlığı belirlenememiştir. Bu küçük duvar parçası bir aç yaparak 12 no.lu hücrenin batı duvarına doğru dik olarak uzanmaktadır.

Güney duvarının geriye kalan 24.20 m uzunluğundaki ikinci kısmı, büyük olasılıkla hücre olarak kullanılmış iki mekân ile mutfak ve yemekhanenin güney duvarını oluşturmuştur. Duvar kalınlığı, 0.70-0.73 m, duvar yüksekliği de yaklaşık olarak 7 m'dir. Bu bölümde güney duvarı 13 m ilerledikten sonra dik bir aç yaparak 1.90 m kadar güneye ilerler ve buradan da doğuya yönelerek 11 m kadar uzanır ve manastırın güneydoğu köşesini oluşturur.

İki mekânın (No. 12 ve 13) güney duvarını oluşturan çevre duvarında üç tane pencere açılmıştır. Batıda yer alan mekanın duvarında, duvarın tam ortasında, kemeri yıkık bir pencere dikkati çeker (**Resim 27**). Duvarın altında görülen açıklık ise defineciler tarafından kazılmıştır. Aynı zamanda duvarın üst kısmında mekânın eski örtü sistemine ait yatay bir çatı çizgisi de görülebilmektedir. Cephe duvarının yanındaki mekânla belli bir yüksekliğe kadar kaynaştığı, sonra ise iki duvarın sonradan birbirine dikişsiz olarak bitleştirildiği seçilmektedir (**Resim 28**). Yanında yer alan doğudaki mekâna ait olan duvarda da iki tane pencere dışarı açılmaktadır. Batıya yakın olan, gayet iyi durumda olup kemeri yıkılmamıştır. Bu pencerenin üzerinde iki tane hatıl yuvası görülmektedir. Doğudaki pencere açıklığı ise zar zor farkedilebilmektedir (**Resim 29**). Bu mekânın duvarında çok miktarda kiremit kırığı kullanılmıştır.

Güney duvarı, 13 no.lu hücrenin duvarından güneye doğru dik açı yaparak ilerler, doğuya yönelir. L şekli oluşturan güney çevre duvarı ile doğudaki mekanın duvarı birbirine sonradan dikişsiz olarak bitleştirilmiştir. Mutfak olduğu tahmin edilen tromplu mekana bitişik L şeklindeki güney çevre duvarının yüksekliği 4.30 m'dir (**Resim 30**). Duvar daha sonra yıkılarak, 1.45 m'lik bir boşluktan sonra daha alçak seviyede devam eder ve yemekhanenin güney duvarı ile birleşir. Alçak seviyede görülen, yemekhaneye bitişik olan duvar parçasının da sonradan bitleştirilmiş olduğu görülebilmektedir. Kompleksin güney çevre duvarı yemekhane ile sona erer (**Resim 31**). Dolayısıyla yemekhanenin güney duvarı 0.73 m kalınlığında ve yaklaşık 5.15 m yüksekliğindedir. Duvarın alt kısmında bir pencere açıklığı yer almaktadır. Bunun üzerinde de ikinci bir pencere inşa edilmiş, fakat daha sonra taşla örülerek kapatılmıştır. Duvarda cepheyi enine dolaşan hatıl izleri bulunmaktadır. Burada da diğerlerinde olduğu gibi, belli bir düzen gözetmeksizin duvarın bazı seviyelerinde sıra sıra büyük taş, ufak moloz taş ve kiremit kırıklarından oluşan diziler görmek mümkündür.

3.2.1.5. Doğu Duvarı:

Manastır kompleksinin doğusunda, çevre duvarı olarak kullanılmış sadece kompleksin güneydoğu ucundaki yapının doğu duvarı kalmıştır (**Resim 32**).

Yapının doğu cephesinde – güney cephesinde olduğu gibi – ahşap hatılların kat seviyelerinde kullanılmış oldukları görülmektedir. (**Resim 33**). Doğu duvarı güneyden 6.50 m yüksekliğinde 1.80 m ilerledikten sonra dış zeminden 3.50 m yüksekliğe kadar iner. Yaklaşık 5 m bu yükseklikte devam eden doğu duvarı sonra tekrar yaklaşık 6.50 m yüksekliğe çıkarak sonlanır. Yapı, meyilli bir arazinin üzerine yapıldığından, alt yapıyı kuvvetlendirmek için doğu cephesinde daha iri taşlar kullanılarak kademeler oluşturulmuştur (**Resim 34**).

Kompleksin güneydoğu köşesinde yer alan bu iki katlı yapı ile kuzeydoğu ucunda yer alan sarnıç arasında çevre duvarına ait bir duvar parçası yoktur. Yemekhanenin kuzey duvarında da buraya bitleştirilmiş olması gereken kuzey çevre duvarına ait herhangi bir iz görülmemektedir. Fakat yemekhanenin yanında, kuzeyine bitişik, iki katlı 11 no.lu yapının önünde bir duvar kalıntısı farkedilmektedir (**Resim 35**). Bu duvar kalıntısı bu yapının doğu duvarıdır ve büyük olasılıkla da çevre duvarı, bu duvarın doğrultusunda devam etmekteydi. Bu doğrultuda sarnıca doğru ilerlediğimizde, sarnıcın 4 m güneyinde bir duvar parçası ile karşılaşılır. Bu duvarın çevre duvarına ait olma olasılığı yüksektir, fakat yine de bunu gösterecek kadar yeterli derecede kanıt veya bu doğrultuda başka bir duvar kalıntısı bulunamamıştır.

Doğu duvarı dik meyilli bir arazi üzerine kurulduğu için yıkılan duvarın kalıntıları yamaçtan dere yatağına kadar yuvarlanmıştır. Bu nedenle duvarın olması gerektiği yerde bir moloz yığınının rastlıyamıyoruz.

3.2.2. Kilise¹:

Kompleksin merkezini oluşturan kilise, oldukça iyi korunmuş durumdadır. Dikdörtgen bir naos, dıştan daire biçimli bir apsis ve batısında da naostan daha dar bir narteksten oluşur. Kilisenin duvarları, narteks dahil, çatı hizasına kadar ayakta. Kilisenin kuzeyine dikdörtgen planlı bir mekân bitişik olarak inşa edilmiştir (**Plan 4**).

3.2.2.1. Narteks:

Kilise narteksi, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir mekândır. Naosla aynı genişlikte değildir, naos duvarlarına kıyasla biraz daha dar yapılmıştır (**Resim 36 ve Plan 4**). Nartekse giriş, 2.17 m genişliğinde bir açıklıkla batıdan sağlanmaktadır (**Resim 37**). Narteksin batı duvarı olduğu gibi ayakta, yaklaşık 3.60 m yüksekliğindedir. Batı cephesinde girişin her iki yanına dışa taşkın birer payanda inşa edilmiştir. Yaklaşık 0.35 m kalınlığında ve 0.68 m genişliğinde olan her iki payanda da batı duvarını sağlamlaştırmak ve narteksin üst örtüsü olan beşik tonozun yükünü karşılamak amacıyla yapılmıştır. Batı duvarının kalınlığı 0.76 m'dir. Batıdan içeriye girildiğinde yaklaşık 5.15 x 2.65 m boyutlarında bir mekanla karşılaşılır. Mekan kuzeyden güneye doğru biraz genişlemektedir. Kuzey duvarı yaklaşık 2.60 m, güney duvarı ise yaklaşık 2.80 m uzunluğundadır.

Narteksin güney duvarında yaklaşık 2 m genişliğinde bir açıklık görülmektedir (**Resim 38**). Güney duvarı 3.56 m yüksekliğinde 0.80 m kadar doğu yönünde geldikten sonra düz bir şekilde kesilmektedir. Burası güneyden nartekse girişi sağlıyordu. Kapı kemerinin de oturduğu yer iyice görülebilmekte olup yaklaşık 1.60 m yüksekliğindedir. Kemerin başlangıç noktasında ahşap hatıl delikleri

¹ Planlarda görülen 0 noktası apsis tabanından alınmıştır. Metin içersindeki yükseklikler de buna göre verilmiştir.

görülmektedir. Bu açıklığın içine – kuzey duvarında da yapıldığı gibi – sonradan duvar örülmüştür. Mekanın içi moloz dolu olduğundan herhangi bir duvar kalıntısı farkedilememektedir. Fakat dışardan bakıldığında güney duvarı doğrultusunda naosun batı duvarına bitişik olarak inşa edilmiş küçük bir duvar parçası seçilebilmektedir. Sadece 0.70 m yükseklikte olan bu yıkık duvar parçası 0.55 m genişliğinde ve 0.80 m uzunluğundadır (**Resim 39**). Duvar parçası narteks içindeki moloz seviyesine kadar yıkılmıştır. Güney duvarının kalınlığı 0.75 m’dir.

Narteksin kuzey duvarında da, ilk yapıldığında burada bir giriş olduğu ve sonradan duvarla örülmüş olduğu anlaşılmaktadır (**Resim 40**). Kuzey duvarı yaklaşık 3.60 m yüksekliğinde, 0.78 m uzunluğundadır. Duvar kalınlığı ise 0.90 m’dir. İçine duvar örülmüş olan kapı açıklığı 1.86 m genişliğindedir. Bu açıklığın içindeki örülü duvarın kalınlığı yaklaşık 0.65 m, yaklaşık yüksekliği de 2.15 m’dir. Burada kapı kemerinin başlangıç yeri, kemerin duvara oturduğu yer belli olmaktadır (**Resim 41**). Kemerin başlangıcı 1.87 m yüksekliktedir. Güney tarafında da görüldüğü gibi kemerin oturduğu yerde hatıl delikleri yer almaktadır.

Nartekste üst örtü olarak kullanılmış olan tonozun başlangıcı batı duvarında izlenebilmekte ve duvarın güneybatı ve kuzeybatı köşelerinde tonozun oturduğu yerler görülebilmektedir (**Resim 42 ve 43**). Batı duvarında tonoz, bir silme oluşturacak şekilde dizilmiş olan ince ve yassı taşların belirlediği seviyeden başlamaktadır (**Resim 44**). Tonoz bingisi olarak kullanılmış olan bu ince taşlar, hafif dışarı taşkın olarak yerleştirilmiştir. Batı duvarının kalınlığı yaklaşık olarak 0.80 m’dir.

Doğu duvarında da tonozun nereye oturduğu, batı duvarında da görüldüğü gibi, yassı ve hafif dışa taşkın olarak yerleştirilmiş taşlardan anlaşılmaktadır. Doğu duvarının hem kuzey, hem de güney tarafında görülen bu dışa taşkın olarak yerleştirilmiş tonoz bingileri 2.40 m yüksekliktedir. Bunların üzerinde de hafif ve kolay işlenen bir malzeme olduğu için genellikle çatı örtüsünde kullanılan kumtaşı dikkati çeker

(Resim 45 ve 46). Narteks zemininde moloz yığınları arasında da kumtaşına rastlanmaktadır. Bu da tonoz örtüsünde malzeme olarak kumtaşının kullanıldığını göstermektedir. Doğu duvarında bu tonoz bingilerinin altında, kuzey ve güney duvarları doğrultusunda, daha büyük dışa taşkın taş blokları kullanılmıştır. Bunlar da kuzey ve güneyden nartekse girişi sağlamış olan kapılara ait kemerlerin oturduğu yerler olmalıdır.

Beşik tonoz seviyesinden de görülebildiği gibi narteks tek katlıdır. Narteksin naosla ortak olan doğu duvarında, 4.16 m seviyesinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır (Resim 36). Narteksin tonoz seviyesi pencerenin altına gelmektedir. Yaklaşık olarak bu yükseklikte, pencerenin altına gelen seviyeye bakıldığında doğu duvarında belirli aralıklarla görülen hatıl delikleri de bu yüksekliği desteklemektedir. Bu pencere, kilisenin içini aydınlatmak amacıyla yapılmıştır. Pencerenin ve narteks duvarlarının yüksekliğine ve duvarlardaki tonoz izlerine bakılacak olduğunda, narteks örtüsü yaklaşık olarak şimdiki zeminden 4 m yükseklikte inşa edilmiş olmalıdır. Narteksten kilisenin naos kısmına açılan 1.57 m genişliğindeki kapının üzerinde bir lento taşı olduğu anlaşılmaktadır (Resim 47). Moloz yığınları arasında bulunan mermer blok, bu kapının lentosu olarak kullanılmış olabilir (Resim 48). Bu lentonun oturduğu yerin seviyesi yaklaşık 2.30-2.40 m olup hemen sağ tarafında görülen tonoz başlangıcı ile aynı hizadadır. Bu nedenle kapının üzerinde bir kemer olması pek mümkün görülmemektedir.

3.2.2.2. Naos:

Yaklaşık 11.20 x 7.00 m boyutlarında dikdörtgen bir mekandır. Naos zemini 1- 1.5 m kadar moloz taş yığınıyla doludur. Zemini dolduran bu moloz yığını, kilisenin örtü sistemine ait moloz dolgudur.

3.2.2.2.1. Kuzey Duvarı:

Kuzey duvarının yüksekliği 5.00-5.50 m arasında değişmektedir. Duvar kalınlığı da yaklaşık olarak 0.85 m'dir. Duvarda iki mazgal pencere ve kuzeyindeki bitişik yapıya geçişi sağlayan bir kapı ve kapının üzerinde de bir geniş pencere bulunmaktadır (**Resim 49 ve Plan 5**).

Mazgal pencerelerden ilki, batı duvarından yaklaşık 0.93 m sonra yapılmıştır (**Resim 50**). Pencerenin genişliği 0.35 m'dir. Zeminden 2.27 m seviyesinde olan pencerenin yüksekliği de 1.29 m'dir. Üzeri kemerli olduğu anlaşılan pencerenin kemeri yıkılmış, fakat kemerin oturduğu taş kolaylıkla seçilebilmektedir (**Resim 51**). Kemerin oturduğu sağdaki taş düşmüş, fakat soldaki halen yerindedir. Kuzey duvarında birinci pencereye kadar olan kısımda neredeyse alt alta üç tane ahşap hatıl yuvası vardır.

Batı duvarından ikinci pencereye olan uzaklık 3.80 m, iki pencere arasındaki mesafe ise yaklaşık 2.50 m'dir. Bu pencerenin sağ kısmı neredeyse tamamen yıkılmıştır (**Resim 52**). Fakat pencerenin alt kısmı ve sol tarafı durmaktadır. Özellikle pencerenin ayakta duran sol kısmından kemerli olduğu anlaşılmakta ve kemerin oturduğu soldaki üzengi taşı seçilebilmektedir. Pencere 0.30 m genişliğindedir. Yıkılmamış tarafındaki üzengi taşından mazgal açıklığının 1.25 m boyunda olduğu anlaşılmaktadır. Pencerenin üstündeki duvar da olduğu gibi yıkılmıştır. Duvarın dış cephesinde her iki mazgal pencerenin kenarları girintili değildir, düz olarak bırakılmıştır (**Resim 53**).

İki pencere arasında, yaklaşık 4.20 m yükseklikte, duvardan dışarı taşacak şekilde yerleştirilmiş bir taş bloğu dikkati çeker (**Resim 54**). Örtü sistemine ait kemerlerden birinin oturduğu taş bloklarından biri olmalıdır. Bu kemer bingisinin batı duvarına olan uzaklığı 2.20 m'dir. Bu taş bloğunun üzerinde de duvarda kullanılan yöre taşından (kalker taşı) farklı olarak daha hafif bir malzeme olan kumtaşından bir blok

görülmektedir. Buradan da örtü sisteminde kullanılan kemerlerin de kumtaşından yapılmış oldukları tahmin edilebilir. Naosun ortasında örtüyü taşımak üzere kullanılmış olan taşıyıcılara bağlanan kemerlerden biri olmalıdır. Duvarda taşıyıcı görevi yapan bu taş bloğundan çıkan kemer, tam karşısında yer alan bir taşıyıcı – büyük olasılıkla taştan yapılmış bir paye – üzerine oturuyor olmalıydı.

İkinci mazgal pencereden sonra yine duvarda dışarı taşan ikinci bir kemer bingisi dikkati çeker (**Resim 55**). Kemerin oturmuş olduğu bu taşın yüksekliği 4.65 m'dir. Duvarda aralıklı olarak karşılaştığımız bu kemer bingilerinin yükseklikleri birbirinden farklıdır. İkinci kemer bingisinin batı duvarına olan mesafesi 5.80 m'dir. Duvardaki birinci kemer bingisine olan uzunluğu ise yaklaşık olarak 2.90 m'dir. Bir önceki gibi taşıyıcı görevi yapan bu taşın üzerinde iki taş bloğu vardır. Bunlar duvardaki taşıyıcıya oturmuş olan kemere ait kumtaşı bloklarıdır. Kemer başlangıcı veren taşlar kemerin kavisini verecek şekilde taşıyıcı bloğun üzerinde durmaktadır. Kemer taşlarının duvarın içerisine yerleştirilişinden kemerin duvarın içinden çıktığı anlaşılmaktadır. Bunun hemen yanında 1.15 m genişliğinde bir pencere dışarı açılır (**Resim 56**). Yaklaşık 4.50 m yükseklikte yer alan pencerenin üst kısmı yıkıktır. Pencerenin 1 m'lik kısmı ayakta. Yıkıldığı yer, zeminden 5.51 m yükseklikte olup kuzey duvarının en yüksek yeridir.

Bu pencerenin doğusunda, hemen sağında ikinci kemer bingisi ile hemen hemen aynı yükseklikte olan bir üçüncü kemer bingisi daha bulunmaktadır (**Resim 57**). Pencerenin her iki yanında yer alan bu kemer bingileri pencereye aynı mesafede, simetrik olarak duvara yerleştirilmişlerdir. Her ikisinin de pencereye olan uzaklıkları yaklaşık olarak 0.65 m'dir. Fakat bu sonuncusu bir önceki gibi belirgin şekilde dışarı taşkın değildir. Üzerinde kemer taşına ait sadece bir taş bloğu yer almaktadır ve bunun üzeri de yıkılmıştır. Batı duvarına olan uzaklığı ise 8.70 m'dir.

Geniş pencerenin hemen altında kilisenin kuzeyindeki mekâna geçişi sağlayan bir kapı açıklığı görülmektedir (**Resim 58**). Yaklaşık 1.15 m genişliğindeki kapının

üstündeki kemer yıkılmıştır. Kemerli olarak yapılmış olduğu, kapının her iki yanındaki üzengi taşlarından anlaşılmaktadır. Kemerin oturduğu bu taşların yaklaşık yüksekliği zeminden 2 m'dir. Kapının sağında duvarda bir tane hatıl yuvası görülmektedir. Ayrıca ikinci mazgal pencere ile kapı arasında da iki tane daha hatıl yuvası vardır. Bir de üst pencerenin alt köşesine yakın bir hatıl yuvası daha dikkatimizi çeker. Kuzey duvarının bitimine doğru, neredeyse kuzeydoğu köşesine yakın bir kısımda duvarın küçük bir kısmı dış yüzeyi kalacak şekilde yıkılmıştır. Bu yıkıntının hemen üzerinde bir tane daha hatıl yuvası bulunmaktadır.

Kuzey duvarında mazgal pencerelerin yıkılmış üst kısımlarına bakıldığında, duvarı boydan boya geçen bir hatıl boşluğunun olduğu seçilebilmektedir (**Resim 59**). Bu hatıl boşluğu, yaklaşık 3.90 m yüksekliktedir. Güney duvarında da göreceğimiz ahşap hatılla aynı yüksekliktedir. Bu hatıl boşluğu hizasında kuzey duvarında üç tane de hatıl yuvası vardır. Batı duvarından birinci hatıl yuvası olan mesafe 2.40 m, ikincisine 5.40 m ve sonuncu hatıl yuvasına olan mesafe ise 8.50 m'dir. Duvardaki ikinci hatıl boşluğu ise yaklaşık 1.90 m yüksekliğinde bulunmaktadır. Bu hatıl boşluğu kuzeydeki mekâna geçişi sağlayan kapının batı kenarı yıkılmasından dolayı ortaya çıkmıştır (**Resim 60**).

Yukarıda da belirtildiği gibi, kilisenin örtü sistemi ile ilgili ipucu verebilecek üç tane kemer bingisi ve belki de üst seviyede yer alan pencere açıklığı olabilir. Doğuya yakın olan geniş açıklıklı pencere, bize ilk etapta kubbeli kiliselerde gördüğümüz üst kat pencerelerini andırmaktadır. Duvardaki kemer bingileri, tonozu taşıyan kemerlere ait olabileceğinden yapının örtü sistemini çözümlemeye bize yardımcı olacaktır.

Kilisenin kuzey cephesinde süsleme amaçlı herhangi bir öge görülmemektedir. Kilisenin kuzey cephesi – güney cephesinde de görüleceği gibi – düz bir duvar halindedir (**Resim 61**).

3.2.2.2.2. Güney Duvarı:

Güney duvarı batıdan 4.55 m yüksekliğinde 5.80 m kadar ilerledikten sonra yükselerek 6.25 m'ye ulaşır. Duvarın en yüksek olan bu yeri yaklaşık 4 m kadar ilerledikten sonra tekrar yaklaşık 4.55 m seviyeye iner ve bu seviyede yaklaşık 2 m devam ederek sonlanır (**Plan 6**). Güney duvarının kalınlığı duvarın ortasına doğru azalmaktadır. Duvar batıdan itibaren yaklaşık olarak 0.85 m kalınlık verir, fakat ortaya doğru kalınlık 0.72 m'ya kadar incelir. Doğuya yakın olan ikinci kapıdan itibaren yine 0.85 m kalınlığa döner.

Güney duvarında iki kapı açıklığı, iki niş, bir mazgal pencere ve doğudaki kapının üzerinde bir geniş pencere yer alır (**Resim 62**). Batı duvarına yakın olan birinci kapının genişliği 0.90 m'dir. Bu kapı açıklığı batı duvarına yaklaşık 2 m uzaklıktadır. Kapı açıklığının üzerindeki kemer yıkılmış, fakat kemerin oturduğu taşlar belirgin bir şekilde görünmektedir. Bu üzengi taşlarının yüksekliği 1.57 m'dir. Açıklığın solunda alt alta iki tane hatıl yuvası yer almaktadır (**Resim 63**).

Bu kapı açıklığının üzerinde, yaklaşık olarak 4.25 m yükseklikte bir kemer bingisi bulunmaktadır. Kuzey duvarındakiler gibi duvardan dışarı taşacak bir şekilde yer almadığından dikkat çekmemektedir. Fakat duvarın üst seviyesinde, neredeyse duvarın yıkıldığı yerde, büyük ve yassı bir kumtaşı bloğu yer almaktadır (**Resim 64**). Kumtaşının kullanıldığı yerlere baktığımızda, – kuzey duvarında – özellikle kemer bingilerinin üzerinde hafif malzeme olarak kumtaşının kemer taşları olarak kullanıldığını görmekteyiz. Buna ek olarak kuzey duvarındaki birinci kemer bingisinin tam karşısında yer alması ve ikisinin de neredeyse aynı seviyede yapılmış olmaları da bunun bir kemer bingisi olduğunu göstermektedir. Fakat kumtaşının altındaki kemer bingisi görevi yapan taş bloğu dışarı taşkın değildir. Bu kemer bingisi ve kumtaşından itibaren duvar yıkılmıştır, bu nedenle taşların bazıları yana kaymıştır. Fakat yine de buraya oturan kemerin duvarın içinden çıkmış olduğu anlaşılabilmektedir.

Birinci kemer bingisinden yaklaşık 2.70 m sonra yaklaşık aynı seviyede ikinci bir kemer bingisine rastlanmaktadır. Bunda da aynı şekilde duvardan dışarı taşan herhangi bir taş görülmez, fakat dikkati çeken yine duvarın bitimine doğru bir tane kumtaşının kullanılmış olmasıdır **(Resim 65)**. Yapı içerisindeki kemerlerde kullanılan kumtaşının büyük olasılıkla burada da inşa edilmiş olan bir kemerde kullanılmış olduğunu göstermektedir. İlk kemer taşı olan kumtaşının altındaki kemer bingisi görevi görmüş olan taş yine kuzey duvarındakilerin aksine pek dışarı çıkıntı yapmaz. Binginin üzerindeki kemer taşından sonra duvar yıkılmıştır.

Doğuya yakın olan ikinci kapı açıklığı 1.20 m genişliğindedir. Kemerli olarak inşa edilmiş olan bu kapının batı duvarına mesafesi 6.50 m'dir. Fakat yine diğer kapı açıklıklarında görüldüğü gibi kapının kemer kısmı yıkılmış, kemer başlangıcını veren üzengi taşlarından geriye başka bir şey kalmamıştır. Bu kapının hemen üzerinde 4.13 m yükseklikte bir pencere görülmektedir **(Resim 66)**. Kemerli pencerenin genişliği yaklaşık 1.20 m, yüksekliği ise 1.92 m'dir **(Resim 67)**. Bu pencerenin üzerinden itibaren duvar yıkılmıştır. Güney duvarının en üst noktasını oluşturmaktadır. Pencerenin ikiz pencere olduğu dış cepheden bakıldığı zaman anlaşılmaktadır **(Resim 68)**. Pencerenin batı kenarına bakıldığında üzengi taşının üzerinde kemer kıvrımını veren üç tane kemer taşı in situ görülmektedir. Özellikle kemeri meydana getiren taşların eğiminden kemer açıklığı hesaplandığında, kemerin neredeyse pencere açıklığının ortasında son bulduğu görülebilmektedir. O halde dışarı açılan bu pencere tipi ikiz pencere olmalıdır. Doğuya bakan üzengi taşının üzerinde ise sadece bir tane kemer taşı kalmıştır. Ayrıca doğudaki ikiz pencereye ait bir kemer taşı da kemerin ortasına doğru pencerenin üst kısmına yapışmış vaziyette durmaktadır **(Resim 69)**.

Pencere ile altında yer alan kapı arasında duvarın içinden geçip devam eden ahşap bir hatıl dikkati çeker **(Resim 70)**. Duvarın çökmesiyle meydana çıkmıştır. Duvar içindeki ahşap hatılın zeminden yüksekliği 3.85 m'dir. Bu ahşap hatıl hizasında güney duvarında belli aralıklarla hatıl deliklerinin açılmış olduğu görülür. Hatıl

hizasında yine kuzey duvarında görüldüğü gibi üç adet hatıl yuvası bulunmaktadır. İkinci kapının batısında iki, doğusunda ise bir tane hatıl yuvası açılmıştır. Batı duvarından birinci hatıl yuvasına olan mesafe 2.30 m, ikinci hatıla olan mesafe 5.30 m ve sonuncu hatıla olan mesafe ise yaklaşık 8.50 m'dir.

Güney duvarını boydan boya geçen ikinci bir hatıl boşluğuna daha rastlarız (**Resim 71**). Batıya yakın olan kapı kemerinin yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır. Yaklaşık 1.90 m seviyesinde olan bu hatıl boşluğu ile üstteki hatıl arasındaki mesafe 2 m'dir. İki hatıl alt alta duvarı ve hatta kiliseyi boydan boya geçmektedir. Altta yer alan hatıl boşluğu hizasında, büyük kapının hemen sağında bir hatıl yuvası daha görülmektedir.

Doğu duvarına doğru yaklaşırken neredeyse kapı hizasında yan yana iki niş duvar içine açılmıştır (**Resim 72**). Kapının hemen solunda yer alan her iki nişin genişlikleri yaklaşık olarak 0.45 m olup içe doğru biraz daralır. Nişlerin üzerinde ince ahşap veya taş bir blok kullanılmış olabilir. Çünkü nişlerin arka duvarlarına bakıldığında ince bir bloğun kullanılmış olduğunu gösteren izler vardır. Kapının yanındaki niş, diğerine nazaran daha yüksektir. Nişin boyu 0.55 m'dir. Diğerinin ise 0.45 m'dir. Her ikisinin de derinlikleri 0.30-0.33 m'dir. Kapı ile hemen yanında yer alan nişin arasında, moloz seviyesinin hemen üzerinde bir hatıl yuvası görülür. Doğu duvarına yakın nişin doğu duvarına mesafesi 0.75 m'dir. İçi halen sıvalı olan bu iki nişin arasındaki mesafe de 0.77 m'dir.

Doğuya yakın nişin hemen üzerinde, 2.12 m seviyesinde mazgal bir pencere bulunmaktadır (**Resim 73**). Kuzey duvarındaki pencereler gibi kemeri yıkılmış, fakat kemer başlangıcını veren taşlar çok rahatlıkla görülebilmektedir. Pencere genişliği 0.35 m'dir. Kemerin oturduğu soldaki taş yerinde, sağdaki ise düşmüştür. Pencere yaklaşık 1.30 m boyundadır. Dıştan bakıldığında ise, pencerenin kenarlarının girintili olduğu, dolayısıyla iç içe geçmiş iki kemerli biçimde yapılmış olduğu görülmektedir (**Resim 74**). Pencerenin doğu kenarı bozulmamıştır.

Nişlerin bulunduğu bölgede ve özellikle duvarın güneydoğu köşesinde fresko kalıntılarına rastlanmıştır. Sıva izlerinin üzerinde çok hafif kırmızı boya izlerini seçebilmek mümkündür (**Resim 75**).

Güney cephesinde de, kuzey cephesinde olduğu gibi herhangi bir mimari bezemeye rastlanmaz, düz duvar halindedir. Sadece duvarda açılmış pencere veya kapılar, duvarı hareketlendirmektedir (**Resim 76 ve Plan 7**). Güney cephesinde özellikle duvarın alt kısımlarında sıva izlerine rastlanması kilisenin bütün cephelerinin sıvalı olduğunu göstermektedir (**Resim 77**).

Kilisenin güney cephesinin hemen önünde son yıllarda (2003–2004) kaçak kazısıyla ortaya çıkmış bir alt yapı kalıntısı yer almaktadır (**Resim 78 ve Plan 1**). Kiliseye paralel bir şekilde uzanan bu yapı kalıntısının uzunluğu yaklaşık olarak 4.80 m, genişliği ise 1 m kadardır. Kilisenin önündeki zemin seviyesinden 2.50 m daha alçaktır. Bu yapı kalıntısının önünde de kemerli olduğu anlaşılan bir kapı açıklığı yer almakta, 1.10 m genişliğindedir (**Resim 79**). Kapı kemerinin oturduğu üzengi taşları yerinde görülebilmektedir, özellikle açıklığın güney kenarında kemer kıvrımının ilk taşı farkedilebilmektedir.

3.2.2.2.3. Doğu duvarı:

Doğu duvarı yaklaşık 5 m yüksekliğindedir. Duvarın kuzey bölümü kısmen yıkılmıştır. Güneyden itibaren yaklaşık 5 m yüksekliğinde ilerleyen duvar, apsisin olduğu yerde 5.25 m'ye çıkmış, apsisin kuzey duvarından itibaren 3 m'ye kadar yıkılmıştır (**Resim 80 ve Plan 8**). Duvar kalınlığı 0.83 m'dir.

Kilisenin 2.13 m genişliğinde dışa taşkın, yarım yuvarlak bir apsisi vardır (**Resim 81**). Apsis derinliği 1.42 m'dir. Apsisin orta bölümü, yaklaşık 1.60 m'ye kadar yıkılmıştır. Yan duvarları ise yaklaşık 5 m'ye kadar ayaktadır. Ayakta duran yan

duvarlarında herhangi bir açıklık olmadığından apsis penceresi apsisin ortasında – yıkılan kısımda – yer alıyor olmalıydı. Yıkılan kısmın genişliği yaklaşık 1.20 m’dir. Apsis yarım yuvarlağını boydan boya dolanan bir hatıl boşluğu görülmektedir (**Resim 82**). Bu hatıl boşluğu kilisenin diğer duvarlarında da – kuzey ve güney duvarları – görülen hatıl boşluğu ile neredeyse aynı yüksekliktedir. Apsis yuvarlağının başladığı yerden yaklaşık 0.70 m ilerledikten sonra başlayan hatıl boşluğu buradaki taşların düşmesiyle meydana çıkmıştır. Hatıl boşluğu zeminden 1.94 m yükseklikte, genişliği de 0.23 m’dir (**Resim 83**). Apsis duvarında bu hatıl boşluğundan aşağı doğru, özellikle apsis yuvarlağının güney duvarının alt kısımlarında, yer yer sıva izlerine rastlanmaktadır (**Resim 84**).

Apsis yarım yuvarlağı, defneciler tarafından kazılarak olduğu gibi ortaya çıkarılmıştır. Ancak kilisenin orijinal zeminine ait herhangi bir veri yoktur. En derin yer olması sebebiyle burasını zemin kotu yani “0” olarak kabul edip manastırdaki diğer kotlar buna göre alınmıştır (**Resim 83**). Apsis yuvarlağının kuzeyinde apsis tabanına yakın bir delik dikkati çeker. Kuzeyde apsis yuvarlağının başladığı yerden, yaklaşık 0.95 m sonra yapılmıştır. Büyük olasılıkla kilisenin zemininde toplanan suyun dışarı atılması için açılmış bir atık deliğiydi.

Doğu duvarında apsisin iki yanında dışardan düz, içerden yarım yuvarlak birer niş yer alır (**Plan 4**). Yan apsis niteliğindeki bu iki nişin genişlikleri 0.72 m’dir. Güneydeki nişin bulunduğu duvar yaklaşık 5 m’ye kadar ayakta kalmıştır (**Resim 85**). Bu yarım yuvarlak niş bir mazgal pencere ile dışarı açılmaktadır. Nişin ortasındaki mazgal açıklık 0.20 m genişliğindedir. Bu mazgal pencere kemerli olarak yapılmış, fakat kemeri yıkılmıştır. Kemerin oturduğu güneye bakan üzengi yaşı yerinde durmaktadır. Üzengi taşı yaklaşık 3.35 m kodundadır. Nişin alt kısmı yıkılmış olduğundan bu yükseklikte başlayan mazgal açıklığın nereye kadar indiği, kısacası pencerenin boyu belli olmamaktadır. Bunu belirlemek için dış cepheden bakılması gerekmektedir.

Kuzeydeki nişin bulunduğu duvar ise 3 m'ye kadar yıkılmıştır (**Resim 86**). Bu yükseklikten moloz dolu şimdiki zemine kadar, niş, yarım yuvarlak formunu hemen hemen korumuştur (**Resim 87**). Burada da aynı biçimde bir mazgal pencere yer alıyordu. Ancak mazgal açıklığın sadece güney kenarı ayakta durmaktadır.

Apsis ile apsisin iki yanındaki yarım yuvarlak nişler arasında kalan her iki duvarda dışa taşkın kemer bingileri görülmektedir. Bunlardan kuzeydeki 3.60 m (**Resim 88**), güneydeki ise 3.57 m kodundadır. Bunların neredeyse hemen altında da hatıl delikleri bulunmaktadır.

Doğu cephesi, kilisenin en hareketli cephesi ve manastır kompleksi içersinde mimari bezemenin kullanıldığı tek duvardır. Doğu cephesinde karşılaştığımız duvar kalıntılarından apsisin ortasında olması gereken pencere veya pencerelerin iki yanında süs nişleri kullanılmış olduğu ve apsisin kuzey ve güneyinde yer alan mazgal pencerelerin iç içe geçmiş kemerlerle yapılmış olduğu görülmektedir (**Resim 89 ve Plan 9**).

Apsisin ortası yıkılmış, ortadaki boşluğun her iki yanında süs nişleri bulunmaktadır. Süs nişleri apsisi çevreleyen silmenin üzerinde yer almaktadırlar. Altı cm kalınlığında kesme taştan yapılmış silme, yaklaşık olarak 2.15 m kodundadır. Apsis yarım yuvarlağının güneyinden başlarsak ilk niş en iyi korunmuş olandır (**Resim 90**). İç içe geçmiş iki kemerden oluşmaktadır. Kemerlerde yerel malzemeden farklı olarak kumtaşı görülür. Özellikle girinti verilmesi gereken yerlerde ve kemer kıvrımlarında işleme ve yontulması kolay olan kumtaşı kullanılmıştır (**Resim 91**). Nişin boyu yaklaşık 1.45 m'dir.

Birinci nişin hemen sağında, benzer biçimde bezenmiş apsis penceresinin kalıntısı bulunmaktadır (**Resim 92**). Pencerenin güney tarafı ve kemerinin bir kısmı ayakta, kademeli kemerin iç kısmı yıkılmıştır. Bunda da malzeme olarak kumtaşı

kullanılmıştır. Kemere ait sadece üç tane kemer taşı kalmıştır (**Resim 93**). Burası apsisin ortasındaki yıkılan kısmın güney kenarını oluşturuyor. Bu yıkılan kısmın diğer tarafına, kuzey tarafına baktığımız zaman burasının da güneydeki gibi düz bir şekilde kesilmiş olduğunu görürüz (**Resim 94**). Burası da apsis penceresinin diğer kenarını teşkil ediyordu.

Apsis yuvarlağının kuzeyinde de güneydeki gibi aynı şekilde ve aynı boyutlarda bir sağır niş kalıntısı daha görülür (**Resim 95**). Bunun yarısından fazlası ayakta olup sadece sol tarafı, nişin iç içe geçmiş iki kemerinin güney tarafı yıkılmıştır (**Resim 96**). Malzeme olarak bu nişte de sadece kumtaşı kullanılmıştır.

Apsisin iki yanında yer alan düz duvarlara bakıldığında güneyde bir mazgal pencere görülür, kuzeydeki ise yıkılmıştır (**Resim 89 ve Plan 9**). Güneydeki mazgal açıklık, yaklaşık 2 m yükseklikte yapılmış olup boyu 1.30 m'dir (**Resim 97**). Cephedeki kemer izlerinden bu pencerenin de apsisteki nişler gibi iç içe geçmiş iki kemerle yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mazgal açıklığın iki yanında da yer yer kumtaşı blokları, bunların aralarında da irili ufaklı taşlar kullanılmıştır. Pencerenin sağ üst köşesinde kemer eğrisini veren üç tane kumtaşı blok vardır. Apsis silmesi buradaki mazgal pencereler için de sınırlayıcı olmuş, apsisteki nişler ile aynı yükseklikte yapılmıştır.

Kuzeydeki duvar da dışarıya mazgal bir pencere ile açılıyordu (**Resim 98**). Pencerenin alt kısmı görülebilmekte olup mazgal açıklığın nereden başladığı belli olmaktadır, pencerenin üstü yıkılmıştır. Pencere güneydeki gibi 2 m kotunda inşa edilmiştir. Ayrıca güneydeki pencere gibi girintili olarak inşa edilmiş olduğu açıklığın güney kenarındaki girintiden anlaşılmaktadır.

3.2.2.2.4. Batı Duvarı:

Duvar yüksekliği yaklaşık olarak 5.60 m'dir (**Resim 99**). Duvar kalınlıkları ise farklı olup ortadan yanlara doğru kalınlaşır. Duvarın tam ortasında görülen 1.57 m genişliğindeki kapının güneyindeki duvar 0.70 m'den başlayıp 0.79 m'ye kadar, kapının kuzeyindeki duvar ise 0.78 m'den başlayıp 0.90 m'ye kadar genişler. "Narteks" kısmında da belirtildiği gibi, kapının üzerinde 4.16 m kotunda, naosa bakan bir pencere açıklığı yer alır (**Resim 100**). Pencerenin üst kısmı yıkıktır. Batı duvarı, 5.60 m kodundan itibaren yıkılmış olduğundan pencerenin yüksekliği belli değildir. Bu pencere açıklığının genişliği ise 0.85 m'dir. Naosa girişi sağlayan 1.57 m genişliğindeki kapının her iki yanında görülen dışa taşkın kemer bingileri yaklaşık olarak 3.40 m kodundadır. Güneydeki kemer bingisinin üzerinde kumtaşından bir kemer taşı kalmıştır (**Resim 101**). Kuzeydekinin üzeri ise yıkılmıştır (**Resim 102**).

Batı duvarında, yaklaşık 1.90 m ve 3.90 m kotlarında – yapının diğer duvarlarında görüldüğü gibi – alt alta hatıl boşlukları yer almaktadır (**Resim 103**).

3.2.2.3. Kuzeydeki Bitişik Mekân:

Kilisenin kuzeyine bitişik olarak inşa edilmiştir (**Plan 4**). Giriş sadece kilisenin kuzey duvarındaki kapıdan sağlanmıştır. İçten yaklaşık 4.65 x 2.75 m boyutlarındadır. Mekanın içi molozla doludur ve duvarlar da içteki moloz dolguya kadar yıkıktır (**Resim 104 ve Plan 8-9**). Dıştan duvarları 2.00-2.40 m kotundadır. Batı duvarının yarısından çoğu, yaklaşık 2 metrelik kısmı yıkılmıştır. Doğu duvarının ise tam ortası yıkılmıştır (**Resim 105**). Bu iki duvar yaklaşık 2 m kadar ayakta. En iyi durumda olan kuzey duvarı ise 2.40 m kotundadır (**Resim 106**). Duvarda 0.18 m genişliğinde iki tane mazgal pencere bulunmaktadır. Duvar, 2.40 m'den sonra yıkılmış olduğundan mazgal açıklıkların boyunu vermek mümkün değildir (**Resim 107**). Kuzey duvarının kalınlığı 0.70 – 0.73 m'dir.

Bu mekanın doğusunda herhangi bir apsis veya niş kalıntısına rastlanmamaktadır. Tek girişi kiliseden olan mekanın liturjik bir işlevi olması gerekir. Büyük olasılıkla pastophoria görevi görüyordu.

3.2.2.4. Duvar Tekniği:

Çeşitli boyutlardaki ve şekillerdeki moloz taş, beyaz renkli kireç harcı ile örülmüştür. Taş aralarında dolgu olarak ufak moloz taş veya kiremit kırıkları düzensiz bir şekilde kullanılmıştır. Küçük taş ve kiremit kırıkları gelişigüzel bir şekilde adeta derzlerle sıkıştırılmıştır. Kullanılan taş, yörenin yerel taşı olan kalker taşıdır. Duvar yapısında yer yer kumtaşı bloklarına rastlanır. Hafif bir malzeme olmasından ötürü örtü sisteminde tercih edilen kumtaşı, kilisenin duvarlarındaki kemer bingilerinin üzerinde ve yontulması kolay olduğundan apsis cephesindeki süs nişlerinde kullanılmıştır. Naosdaki moloz dolguda da kumtaşından düzgün biçimde kesilmiş kemer taşlarına rastlanmaktadır.

Narteks duvarlarında görülen duvar yapısı, kilisenin beden duvarlarına oranla daha özensizdir.

Kilise duvarlarını boydan boya geçen ahşap hatıl izlerine rastlanır. Ahşap hatılardan bir tanesi, güney duvarının içinde halen görülebilmektedir. Duvarlarda çeşitli yüksekliklerde yapıyı boydan boya dolaşan ahşap hatılların olduğu tespit edilmiştir. Bu boyuna yerleştirilmiş ahşap hatılların hizasında rastlanılan hatıl delikleri de büyük olasılıkla boyuna hatıllara tutturulmuş enlemesine hatıllara işaret etmektedir. Duvar inşaatında kullanılan malzeme tamamen küçük boyutlu ve biçimsiz moloz taş olduğu için enlemesine ve boylamasına ahşap hatılların bu kadar sık kullanılması duvarların statığı açısından gereklidir.

Yapı içerisinde kapı, pencere kenarlarında ve yapı cephelerinin köşelerinde daha düzgün kesilmiş büyük taşlar kullanılmıştır. Manastır girişi kadar olmasa da kilise duvarlarının üst kısımlarında düzensiz taş sıraları görülmektedir.

3.2.3. Yemekhane²: (No.2)

Manastır kompleksinin güneydoğu ucunda yer alan iki katlı bir yapıdır (**Resim 32 ve Plan 1**). Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapının duvarları bir blok halinde yükselir, oldukça iyi korunmuş durumda olup hemen hemen çatı hizasına kadar ayakta kalmıştır. Aynı zamanda manastır çevre duvarının güneydoğu köşesini oluşturan yapı, kilise tabanını 0 olarak alırsak yaklaşık - 5 m kotunda bulunmaktadır (**Plan 1**). Yapı kayalık zemine oturmaktadır.

Yapıya girildiğinde, 11.55 x 4.40 m boyutlarındaki uzunlamasına dikdörtgen planlı, iki katlı bir iç mekânla karşılaşılır (**Plan 10 ve Resim 108**). Yapının kat izleri iç duvarlarında yer alan kiriş yuvalarından görülebilmektedir. Döşemeyi taşıyan ahşap kirişlerin girdikleri bu yuvalar kat döşemelerinin de ahşap olduğunu göstermektedir (**Resim 109**). Yapının zemin katına, batı tarafındaki kapıdan girilmektedir. Birinci kata giriş büyük olasılıkla dışardan ahşap bir merdivenle zemin kat kapısının hemen üzerindeki aynı genişlikteki bir ikinci açıklıktan sağlanıyordu (**Resim 110**) Giriş katının altında ise, arazinin eğimine göre yüksekliği yer yer değişen bodrum katı yer alır. Bodrum katına dışardan giriş yoktur, güney duvarında manastır dışına açılan dar bir açıklık bulunmaktadır (**Resim 32**). Bu açıklığın işlevi tam olarak belli değildir.

² Bu yapı, kilise apsisinin 0 kodundan daha alçakta bulunmaktadır. Bu nedenle metin içerisinde verilen bu yapıya ait yükseklikler, şimdi görülen moloz dolgu zeminden alınan ölçülerdir.

3.2.3.1. Batı Duvarı:

Yapıya giriş, yaklaşık 0.70–0.73 m kalınlığındaki batı duvarından sağlanmıştır. Duvarın tam ortasında yaklaşık 1.45 m genişliğinde bir kapı açıklığı yer alır (**Resim 111**). Bunun üzerinde, birinci kat seviyesinde aynı genişlikte olduğu anlaşılan bir kapı açıklığı daha vardır. Bu açıklığın da kuzey kenarı düz bir şekilde kesilmekte, güney kenarı ise yıkılmıştır.

Duvar yüksekliği içten yaklaşık 4 – 6 m arasında değişmektedir (**Resim 112**). Kapıyla ikiye bölünen duvarın kuzeye yönelen tarafı neredeyse çatı hizasına kadar ayakta kalabilmiştir. Duvarın kuzey yarısını oluşturan bu bölüm, içten 6 m, dıştan ise 5 m yüksekliğindedir (**Resim 113**). Duvarın güneybatı kısmını oluşturan diğer yarısı ise birinci kat seviyesine kadar ayakta olup dıştan 3 m, içten ise yaklaşık olarak 4 m yüksekliğindedir (**Resim 114**). Batı duvarının kapıdan güney duvarına kadar olan kısmını oluşturan güneybatı kısmı 5 m uzunluğundadır.

Duvarın kuzeybatı köşesinde yapının kayalık zemine oturduğu görülmektedir (**Resim 115**). Kayalık zemine oturmasından ötürü bodrum katın yüksekliği yer yer değişmektedir. Bundan dolayı kuzeybatı bölümü değil de, yükseklik nedeniyle bodrum katın güneybatı bölümü kullanıma elverişlidir.

Giriş katı seviyesinde duvarın güneybatı kısmında yaklaşık 1.80 m genişliğinde kemerli bir açıklık yer almaktadır (**Resim 114 ve 116**). Giriş katı zemininde yer alan 1.80 m genişliğindeki bu kemer açıklığı ne kapı ne de pencere açıklığıdır. Pencere olamaz, çünkü kemer açıklığı kat zemininde başlayıp kat duvarının yarısına kadar devam eder. Kapı da olamaz, çünkü bir insanın gireceği kadar yüksek değildir. Bu nedenle söyleyebileceğimiz şey, işlevi belirsiz olan bu kemer açıklığının yandaki kubbeli mekanla bir bağlantısı olacaktır.

Her iki katın izlerini gösteren kiriş yuvaları, duvarın kuzeybatı kısmında iyice görülebilmektedir (**Resim 113**). Giriş kat döşemesini taşıyan ahşap kirişlerin yuvaları yaklaşık 10 cm genişliğinde ve altı adettir (**Resim 117**). Ahşap kirişlerin gireceği bu küçük yuvalar katların seviyesini göstermekle beraber döşemenin ahşap olduğunu da göstermektedir. Kuzeybatı duvarının birinci kat seviyesinde de çok sayıda hatıl yuvası yer almaktadır. Birinci katı taşıyan kiriş yuvalarından sonra duvarda bu kat seviyesinde bir nişin duvarın içine açılmış olduğu görülmektedir (**Resim 10 ve Plan 118**). Niş, 0.50 m genişliğinde ve 0.35-0.40 m derinliğindedir.

Birinci kat seviyesinde de bir kapı açıklığının olduğunu belirtmiştik (**Resim 111**). Alt kattaki kapı açıklığı ile aynı genişliğe sahip olduğu duvar izlerinden görülmektedir. Batı duvarının güney kısmının birinci kat seviyesi yıkılmış olduğundan bu kapının kuzey kenarı ayakta kalmış ve bir kapı açıklığını gösterecek şekilde, duvar düz bir şekilde kesilmiştir. Pencere için oldukça geniş olan bu açıklık pencere olsaydı kat seviyesinin yarısından başlaması gerekirdi. Fakat duvarın düz bir şekilde kesilmesinden birinci katın zemininden itibaren bu açıklığın yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu da birinci kata dışardan girişin olduğunu göstermektedir. Bütün bunlara ek olarak kuzeybatı duvarının dış cephesine baktığımızda hatıl yuvası niteliğinde birkaç delik açılmış olduğunu görürüz. Bunlar da üst kata geçişi sağlayan ahşap bir merdiveni işaret eden izler olabilir (**Resim 110**).

3.2.3.2. Güney Duvarı:

Güney duvarı 0.73 m kalınlığındadır. Duvarın en yüksek yeri batıya yakın olan bölümüdür ve 5.15 m yüksekliğindedir. Burası birinci kat seviyesinin yarısına kadar ayakta kalmıştır. Güneydoğu bölümü ise birinci kat seviyesinden itibaren yıkılmıştır. Bu bölümün şimdiki toprak seviyesinden olan yüksekliği yaklaşık 3.50 m'dir (**Resim 119**).

Duvarın bodrum katı seviyesinde, duvarın tam ortasında yaklaşık 0.82 m genişliğinde bir açıklık yer almaktadır (**Resim 120**). Bu açıklık doğrudan doğruya manastırın dışına sarp bir yamaca açıldığından ve genişliği de bir kapı için yeterli olmadığından büyük olasılıkla bir pencere olmalıdır. Pencerenin üzerinde bir boşaltma kemeri olduğu anlaşılmaktadır. Pencerenin üst kısmı yıkılmış olsa bile, özellikle dışardan bakıldığında kemer kıvrımını veren taşlar halen görülebilmektedir (**Resim 31**). Yalnız pencerenin kemer kısmı giriş kat döşemesinin üstünde gözükmektedir. Pencere, giriş katı seviyesine kadar devam eder. Bodrum katındaki moloz dolgudan dolayı pencerenin nereden başladığı, dolayısıyla boyu belli değildir. Bodrum katına ışık sağlayan tek açıklık burasıdır.

Giriş katı seviyesinde bir pencere daha duvara açılmış, fakat sonradan duvarla örülmüştür (**Resim 119**). Alt kattaki pencere ile aynı genişliğe sahip pencerenin moloz dolu zeminden 2 m yüksektedir. Giriş kat seviyesinden ise yaklaşık 1.20 m yüksekliktedir. Kat bitimine kadar devam ettiği görülen pencerenin boyu ise yaklaşık olarak 1.50 m'dir.

Güney duvarındaki kat döşeme izlerine bakıldığında her iki katın arasındaki yaklaşık yükseklik, diğer bir deyişle giriş katın yüksekliği 2.60 m'dir. Yapının içi molozla dolu olduğundan bodrum katın yüksekliği; duvarın birinci kat seviyesinde yıkılmasından dolayı da birinci katın yüksekliği belli değildir. Fakat kiriş izlerinden giriş katın yüksekliği belli olduğundan son katın da yaklaşık yüksekliği 2.60 m olmalıdır.

Yapının kısa duvarını oluşturan güney duvarında kiriş yuvaları yoktur. Döşemeyi taşıyan ahşap kirişlerin gireceği bu küçük delikler yapının uzun duvarları olan doğu ve batı duvarında yer almaktadır. Yapıyı enlemesine geçen ahşap kirişler yapının kısa duvarlarında – güney ve kuzey duvarlarında – hatıl görevi görmüştür. Bu ahşap hatıl boşluğu seviyesinde güney duvarının dış cephesinde de hatıl boşluğu dikkati çeker (**Resim 31**). Kat seviyeleri hizasında yapı duvarlarının dış kısımlarında duvarı

enlemesine dolaşan ahşap hatıllar kullanılmış ve özellikle duvarın dış yüzeyinde dışarıdan görünecek şekilde kullanılmışlardır. Fakat duvarlar büyük olasılıkla sıvanmış olduğundan bu hatıllar görünmemekteydi.

3.2.3.3. Kuzey Duvarı:

Yapının diğer duvarları gibi duvar kalınlığı 0.73 m'dir. Kuzey duvarı yaklaşık olarak 6.60 m yüksekliğindedir. Birinci kat seviyesi dahil neredeyse çatı hizasına kadar yıkılmadan ayakta kalmıştır. Bu nedenle yapının kat döşeme izleri burada çok iyi bir şekilde gözlenebilmektedir (**Resim 121 ve Plan 12**).

Giriş kat seviyesine kadar olan yükseklik bugünkü zeminden yaklaşık 1.50 m'dir. Güney duvarında olduğu gibi döşemeleri taşıyan ahşap kirişler yapının kısa duvarı olan kuzey duvarında hatıl görevi görmüştür (**Resim 122**). Duvardaki hatıl boşluğunun genişliği 0.25 m'dir. Bodrum katı seviyesinde, Plan 12'de de görülen çatlağın sağında bir hatıl yuvası yer alır.

Giriş katı seviyesinde duvarın tam ortasında bir pencere dikkati çeker (**Resim 123**). Molozla dolu zeminden 2.90 m yüksekte yer alan pencerenin genişliği 0.87 m'dir. Giriş kat seviyesinden olan yüksekliği ise 1.30 m kadardır. Pencere yine birinci kat seviyesini gösteren izlere kadar devam eder. Pencerenin boyu yaklaşık 1.20 m'dir. Bu pencerenin de daha sonra örülmüş olduğu anlaşıyor. Fakat örülen kısmın yarısı yıkılmıştır. Birinci kat duvarında, pencerenin solunda alt alta iki tane hatıl yuvası görülmektedir.

Birinci kat seviyesini gösteren hatıl boşluğu yaklaşık 4.20 m yüksekliktedir. Hatıl boşluğunun genişliği ise 0.20 m'dir. Bu katta da aşağıdaki pencere ile aynı hizada ve aynı genişlikte olan bir pencere yer almaktadır (**Resim 124**). Duvar yıkılmış

olduğundan pencerenin boyutunu belirlemek imkansızdır. Pencere açıklığının solunda da bir hatıl yuvası bulunmaktadır.

Kuzey duvarında görülen ahşap hatıl boşluklarının seviyesinde duvarın dış cephesinde de aynı şekilde hatıl boşlukları dikkati çeker (**Resim 125**). Aynı zamanda bu hatıl boşlukları seviyesinde duvarın içinden de ahşap hatılların geçtiği anlaşılmaktadır. Kuzey cephesinde giriş katındaki pencerenin üstü yıkılmış olduğundan duvarın içindeki hatıl boşluğu net bir şekilde görülebilmektedir (**Resim 126**).

3.2.3.4. Doğu Duvarı:

Yapı, meyilli bir arazi üzerine, daha doğrusu doğu yamacının üzerine oturtulmuştur. Bu nedenle doğu duvarı diğerlerinden daha yüksektir (**Resim 127**). Fakat yapı duvarları içersinde en kötü durumda olan duvardır. Doğu duvarının yarısından çoğu bodrum katına kadar yıkılmış, diğer yarısı ise birinci kat seviyesinden itibaren yıkılmıştır (**Plan 13 ve Resim 128**). Kuzeyden itibaren 2 m kadar zeminden 4.20 m yüksekliğinde ilerleyen duvar, burada düz bir şekilde kesilerek 0.80 m'ye kadar yıkılmıştır. Yaklaşık 6 m kadar bu yükseklikte (0.80 m) ilerledikten sonra 3.50 m'ye çıkarak sonlanır. Doğu duvarının kuzeye yakın olan kısmı dışardan 9 m, yıkık olan güneydoğu kısmı dışardan 6.40 m yüksekliktedir.

Duvarın bodrum katının yüksekliği, 1.40 m'dir. Batı duvarında görülen kiriş delikleri burada da çok net bir şekilde görülebilmektedir (**Resim 129**). Kuzeye doğru, Pafta 12'de de görülen duvar çatlağının solunda bir hatıl yuvası açılmıştır.

Giriş katı seviyesinde doğu duvarında bir pencere inşa edilmiştir (**Resim 130**). Kuzey duvarından 1.86 m kadar sonra duvara açılmış olan pencerenin genişliği 1.10 m'dir (**Resim 131**). Pencerenin şimdiki zemin seviyesinden olan yüksekliği ise 3

m'dir. Giriş katının yarısından itibaren duvar yıkılmıştır, bundan dolayı pencerenin boyutu bilinmez. Pencerenin içine birbirine harçla tutturulmamış taşlar dizilmiştir. Duvarın ayakta duran giriş katı seviyesine baktığımızda – çizimde de görülebileceği gibi – iki tane iskele yuvası yer alır.

3.2.3.5. Duvar Tekniği:

Kilise duvarlarında görüldüğü gibi çeşitli boyutlarda ve şekillerdeki moloz taş, beyaz renkli kireç harcı ile birlikte kullanılmıştır. Kilisede dolgu olarak kullanılan ufak moloz taş veya kiremit kırıklarının burada da sıkıştırılmış dolgu olarak kullanılmasının yanı sıra duvar yapısında ayrı sıralar halinde kullanılmıştır. Kilise ile karşılaştırıldığında daha büyük ve düzgün taşların daha fazla kullanılmış, az çok düzenli sıralar oluşturulacak şekilde yerleştirildiği görülmektedir. Bunların araları, derzler, küçük yassı taşlarla doldurulmuş, bunlar da ayrı bir sıra oluşturacak şekilde duvar örgüsü yapılmıştır.

Duvar yapısına baktığımızda, ahşap hatılların duvar içinde kullanılmış oldukları görülmektedir. Ayrıca yapının dış cephelerinde de kat döşemelerinin hizasında ahşap hatıllar kullanılmıştır. Ahşap hatılara ait izler yapının bütün cephelerini kat seviyeleri hizasında dolaşmaktadır.

Doğu cephesinin alt yapısında, farklı bir duvar yapısı gözlemlenir. Doğu cephesi meyilli bir arazi üzerine oturmuş olduğundan kuvvetli bir alt yapı oluşturmak gerekli olmuş olmalıdır. Bu nedenle duvarın alt kısmında daha iri taş blokları kullanılmış ve teraslama düzeni kullanılarak düz bir alan elde edilmeye çalışılmış ve bunun üzerine yapı oturtulmuştur (**Resim 34**).

3.2.3.6. Örtü Sistemi:

Yapının içinde taş bir örtü sistemine ait moloz yığını bulunmamaktadır. Yapının boyutları da dikkate alındığında büyük olasılıkla çift meyilli ahşap çatıyla örtülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Yapının kısa duvarlarının orta kısımlarının daha yüksek olması da yapının kuzey-güney doğrultusunda beşik ahşap bir çatıyla örtülü olabileceğini desteklemektedir.

3.2.4. Mutfak (No.14):

2 no.lu yemekhane binasının hemen batısında yer alır. Yemekhane ile keşiş hücreleri arasında inşa edilmiştir (**Plan 1**). İki katlı yapının batı duvarı ve 13 no.lu keşiş hücresinin doğu duvarından faydalanılarak kubbeli bir mekan inşa edilmiş olmalıdır (**Resim 132**).

Bir zamanlar kubbeli bir yapı olduğuna inandığımız mekâna ait güneyde görülen yarısı yıkılmış bir kemer ve hücrenin doğu duvarı üzerine oturmuş bir tromp dikkati çeker (**Plan 14**). Bu tromp kalıntısından dolayı burada kubbeli bir mekanın inşa edilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu mekanın kubbeye örtülmüş olmasından yola çıkarak kare planlı veya kareye yakın bir planı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kare mekanın yaklaşık 4.40-4.50 m genişliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Güney duvarının uzunluğu 4.40 m'dir. Hücrenin doğu duvarı ile iki katlı yapının batı duvarı arasında kalan bu mekan tam kare değil, güneyden kuzeye doğru biraz genişlemektedir. Mekan en fazla 4.90 m'ye kadar genişleyebilir. Başka bir deyişle yan duvarların kuzeye doğru genişlemesinden dolayı, mekanın kuzey duvarının uzunluğu en fazla 4.90 m olabilir.

Tromplu duvarın hemen arkasında, güneyinde L şeklinde bir duvar kalıntısı yer almaktadır. Birbirine bitişik olarak inşa edilmiş olan bu iki duvar neredeyse aynı yüksekliktedir (**Resim 133**). Çevre duvarına ait olan bu L şeklindeki duvar kalıntısının kuzeye yönelen ucu hücre duvarıyla birleştirilmiştir (**Resim 134**). Doğu ucuna bakıldığında ise 1.45 m'lik kısmın yıkılmış olduğu görülmektedir. Bu açıklıktan sonra duvar daha alçak seviyede devam ederek doğudaki iki katlı yapının duvarıyla birleşir (**Resim 30**).

Çevre duvarının önündeki tromplu duvar 1.60 m uzunluğunda ve yaklaşık 4.30 m yüksekliğindedir (**Resim 135**). Bu duvar kalıntısının doğu ucunun bir kemerle sonlandığı anlaşılmaktadır. Fakat kemerin yarısından çoğu yıkılmış, kemer kıvrımı ayakta. Bu duvar kalıntısının diğer ucu, – batı ucu da – çevre duvarıyla birleşir. Bu iki duvarın sonradan birbirlerine dikişsiz olarak bitleştirilmiş oldukları, aynı şekilde çevre duvarının da hücre duvarıyla sonradan birleştirilmiş oldukları duvar izlerinden net bir şekilde görülebilmektedir.

Tromp, hücrenin doğu duvarı ile kubbeli mekânın güney duvarı üzerine oturtulmuştur. Trompun üzerinde örtüye geçişi sağlayan bir duvar kalıntısı da halen ayakta. Tromp, iki sıra kemer dizisinden oluşmaktadır. Üstte yer alan birinci kemerin ilk dört taş dizisinden sonra kemer taşları dökülmüş, kemerin sonuna ait iki-üç taş yerinde durmaktadır. Altında yer alan daha küçük çaplı kemer eğrisi daha iyi görülebilmekte ve oldukça iyi durumdadır. Tromp, şimdiki zemin seviyesinden yaklaşık olarak 2.60 m yüksekliktedir.

Ayakta kalabilmiş olan bu tromplu duvar ve güneyindeki çevre duvarı daha sonra inşa edilmiş olmalıdır. İki katlı yapı ile keşiş hücreleri arasına daha sonradan sıkıştırılmış gibidir. Bu izlenimi duvar izlerinden almaktayız. Çevre duvarı hücrenin doğu duvarı ile kaynaşmış, birbirine geçmiş durumda değildir. Sonradan bitleştirilmiş olduğu açıktır. Aynı şekilde tromplu duvarın da çevre duvarına sonradan bitleştirilmiş olduğu açıkça görülmektedir.

3.2.5. Erzak Deposu: (No.4)

Manastır kompleksinin kuzeybatı ucunda yer alan dikdörtgen planlı bir yapıdır (**Plan 1 ve Resim 136**). Doğu–batı doğrultusunda uzanan yapı, kilisenin de kuzeybatısında yer almaktadır. Beşik tonozla örtülü bu dikdörtgen mekâna, yapının kısa kenarını oluşturan doğu duvarından girilmektedir (**Plan 16**). Tek girişi olan bu uzunlamasına mekânın dışarıya açılan sadece bir tane mazgal penceresi vardır. Yapı, manastır ana girişinin karşısında yer almaktadır, manastır girişi ile yapıya ait giriş karşı karşıyadır³ (**Resim 137**). Kilisede alınan apsis zemin kotuna göre, yapının şimdiki zemini yaklaşık 1.80–2.00 m daha alçaktır.

Manastır girişinin tam karşısında yer alan doğu duvarı ve girişi, moloz yığını altında kalmıştır (**Resim 138**). Dikkatli bakıldığında duvar kalınlığı ve duvarın ortasındaki kemer zorlukla seçilebilmektedir. Fakat mekânın içerisinden bakıldığı zaman doğu duvarı daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır (**Resim 139**). Doğu duvarının kalınlığı 0.85 m’dir. Duvarın ortasında bir kemer açılmış olduğu görülmektedir. Duvarda bir açıklığa işaret eden bu kemer yapıya girişi sağlayan kapının kemeridir ve kemer açıklığı yaklaşık olarak 1.80 m genişliğindedir. Kemerin üst kısmı moloz dolu zeminden neredeyse yarım metre kadar yukarıda görülmektedir (**Resim 140 ve Plan 17**).

Dikdörtgen iç mekân yaklaşık olarak 3.90 m genişliğindedir. Yapının uzunluğunu belirlemek istediğimizde yapının diğer kısa duvarını oluşturmuş olan batı duvarının yıkılmış olduğu görülmektedir (**Resim 141**). Yapının batı duvarı aynı zamanda manastırın çevre duvarıdır. Dolayısıyla bu mekâna gelmeden yıkılan batı çevre

³ Yapının dışarıya açılan pek açıklığa sahip olmaması ve manastır girişinin tam karşısında yer alması, ilk bakışta mekânın erzak deposu olarak kullanılabileceği fikrini verir. Fakat kazı yapılmaksızın yapı içerisindeki mimari ayrıntıların incelenmesi ve Bizans manastır şeması içerisinde bu tip yapıların karşılaştırılmasıyla birlikte bu yapının fonksiyonu “Değerlendirme” bölümünde daha ayrıntılı olarak belirlenecektir.

duvarını biraz devam ettirirsek yapının yaklaşık 14 m uzunluğunda olduğu ortaya çıkar.

Mekân, büyük bir beşik tonozla örtülüdür. Tonozun her iki yanından yapının kuzey ve güney duvarları yükselmektedir (**Resim 136-142, Plan 18**). Bundan dolayı, var olan iki duvarın arasına inşa edilmiş gibi gözükmetedir. Tonozlu mekânın üzerinde de duvarların yükselerek devam etmesi bu uzunlamasına mekânın üzerinde bir üst yapının daha inşa edilmiş olduğunu gösterir. Tonoz örtüsü 0.30 m kalınlığında olup batı yarısı yıkılmıştır. Tonozun yaklaşık 4.25 m'lik bölümü ayaktaadır. Şimdiki zemin seviyesinden tonozla kadar olan yükseklik 2 m civarındadır. Yıkılan tonozun izlerini güney duvarında izleyebilmek mümkündür (**Resim 143**). Tonoza ait bu yıkık parçalar güney duvarının sonuna kadar devam eder.

Mekânın güney duvarı en iyi durumdaki duvar olup uzunluğu 13.30 m'dir. Duvar kalınlığı – tonozun kalınlığı da dâhil – 1.50 m'dir. Güney duvarının yaklaşık olarak 7.70 m'lik kısmı bu kalınlıkta, iki duvar kalınlığındadır. Bunun nedeni güney duvarının hemen önünde, daha alt seviyede iki tane tonozlu mekânın duvara bitişik olarak inşa edilmiş olması olabilir. Tonozlu mekânları taşımak amacıyla duvar kalın yapılmış olmalıdır (**Plan 16 ve Plan 2**). Duvarın geri kalan kısmında, 5.60 m'lik bölümünde ise duvarın ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Burada güney duvarı kalınlığı 1 m kadardır.

Doğudan 2 m yüksekliğinde başlayan güney duvarı 2.25 m ilerledikten sonra zeminden 4.20 m yüksekliğe çıkar. Dört metre kadar bu yükseklikte ilerleyen duvarın bu kısmı tonozun neredeyse tam üzerine isabet eder. Duvarın dört metrelik bu kısmı tonozdan yaklaşık 1.90 m yüksekliktedir. Güney duvarı buradan 1.80 m yüksekliğe iner. Bu yükseklikte de 1.35 m kadar ilerledikten sonra zeminden 3 m yüksekliğe çıkar. Bu yükseklikteki duvarın uzunluğu 3.90 m'dir. Son olarak duvar 3 m yükseklikten tekrar 1.80 m'ye iner ve bu yükseklikte 1.80 m kadar devam ederek sonlanır (**Plan 17**).

Güney duvarında tonoz başlangıcının olduğu yerde iki tane gergi deliği görülmektedir (**Resim 144**). Doğu duvarından olan mesafeleri yaklaşık 3.30 m'dir. Güney duvarının üst kısımlarında, şimdiki zeminden yaklaşık 2 m yükseklikte ahşap bir hatıla ait ize rastlanır (**Resim 145**). Bu izin bir kısmı tonozun üstündeki toprak dolgudan dolayı kapanmış, tonoz tepe seviyesinin altında kalmaktadır.

Yapının kuzey duvarı ise yaklaşık 0.80 m kalınlığındaki manastır çevre duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir (**Resim 146**). Kuzey duvarının kalınlığı doğudan batıya doğru artar. Doğudan itibaren yaklaşık olarak 0.77 m duvar kalınlığı verir, batıya doğru ise gittikçe daha da kalınlaşarak duvarın sonuna yakın yerde kalınlık 0.97 m'ye çıkar.

Kuzey duvarında ve dolayısıyla çevre duvarında, her iki duvar boyunca dışarıya açılan bir mazgal pencere yer alır (**Plan 16**). Mekân içindeyken kuzey duvarında böyle bir açıklık olup olmadığı belli olmamaktadır (**Resim 147**). Çünkü duvarın o kısmı yıkılmış olduğundan içi tamamen taşla dolmuştur. Ancak cepheden çevre duvarına bakıldığında pencerenin yeri tespit edilebilmektedir (**Resim 144**). Çevre duvarının batı ucuna yakın yerde dışarı açılmıştır. Doğu duvarına 3.50 m mesafede olan bu mazgal açıklık 0.30 m genişliğindedir (**Resim 148**).

Kilise ve kompleksin güneydoğu ucunda yer alan yemekhane binasına kıyasla daha kaba bir taş işçiliği vardır. Tonoz örtüsünde ve tonozu taşıyan yapı duvarlarında malzeme olarak işlenmemiş moloz taş kullanılmıştır. Fakat bunlar birer sıra oluşturacak şekilde kullanılmışlardır. Duvar yapısında küçük taşlardan veya kiremitlerden sıralar görülmez. Özellikle güney duvarına baktığımız zaman işlenmemiş iri moloz taşların sıra halinde kullanıldıkları görülür. Yapıda taştan tonoz örtü kullanıldığından olsa gerek duvarları sağlamlaştırmak için iri taş sıraları yer almaktadır. Küçük taşlar da duvar yapısında iri taşların arasındaki boşlukları doldurmak için kullanılmıştır.

3.2.6. Altı ve Yedi No.lu Yapılar:

Manastırın kuzeybatı ucundaki uzun yapının güney tarafına bitişik inşa edilmiş iki küçük mekân bulunmaktadır. Bu mekânlar şimdiki avlu kotunun altında yapılmışlardır. Bunlar kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkmışlardır. Kazıcılar kuzeydeki uzun yapının güney duvarı önünde üç tane çukur açmışlardır (**Plan 16**). Bu kaçak kazılar sonucunda birbirlerine bitişik olduğu anlaşılan doğu-batı doğrultusunda iki mekân ortaya çıkmıştır.

Her iki mekânda da – kuzeylerinde yer alan erzak deposu gibi – kaba bir taş işçiliği ve işlenmemiş taş malzeme kullanılmıştır. Duvarlarda kullanılan bu gelişigüzel yerleştirilmiş taşları kalın sayılabilecek sıva tabakalarıyla kapatmışlardır. Kemer ve niş kemerlerinde kumtaşı kullanılmıştır.

3.2.6.1. Altı No.lu Yapı:

Bu mekânlardan doğudaki, tonozla örtülü olduğu anlaşılan küçük bir mekândır (**Resim 149**). Fakat tonozu yıkılmıştır. Kuzey duvarı, güneyindeki 4 nolu uzun yapı ile ortaktır. Mekânın yıkılmış tonoz izi de bu ortak kuzey duvarında görülmektedir (**Resim 150**).

Mekân, yaklaşık olarak 2 m genişliğindedir. Yapının güney duvarı olduğu gibi toprak altında olduğundan yapının nerede bittiği, dolayısıyla boyutları anlaşılamaz. Fakat kuzey-güney doğrultusunda yapılmış olan tonozun izine bakarak yapının küçük bir mekân olabileceği tahmin edilebilir. Mekân yan duvarlarının da bir kısmı toprak altındadır. Batı duvarının 1.80 m'lik ve doğu duvarının da 2.10 m'lik kısımları gözükmektedir. Batı duvarı 0.67 m kalınlığında, doğu duvarının üst kısmı ise yıkık olduğundan kalınlığı belirgin değildir. Doğru duvarında yaklaşık 0.50 m genişliğinde

ve 0.35 m derinliğinde bir niş yer almaktadır (**Resim 151**). Kuzey duvarına olan uzaklığı 1 m kadardır. Boyu 0.70 m olan niş yuvarlak kemerlidir ve kemer taşlarında, özellikle üst kısımlarında kumtaşı kullanılmıştır (**Resim 152**).

Kuzey duvarında, özellikle duvarın alt kısımlarında tabaka tabaka sıva izleri görülebilmektedir (**Resim 153**). Mekânın batı duvarında da sıva izlerine rastlanmaktadır (**Resim 154**). Batı duvarı, bitişik olduğu mekânla ile ortaktır. Duvarın ortasındaki açıklık kaçak kazıcılar tarafından açılmış olmalıdır.

Kaçak kazılarla ortaya çıkmış olduğu anlaşılan bu mekândan çıkarılan moloz yığınları arasında Selçuklu dönemine ait olan üç adet küçük duvar çinisi bulunmuştur (**Resim 155**).

3.2.6.2. Yedi No.lu Yapı:

6 no.lu mekânın batısında yer alan yapı, beşik tonozla örtülü dikdörtgen planlıdır (**Resim 156**). Mekânın tonoz örtüsünün üzeri toprak kaplı olduğu için ilk bakışta burada bir mekân olup olmadığı pek farkedilememektedir. Definecilerin kazmış olduğu çukura inildiği zaman doğu–batı doğrultusunda uzanan tonoz örtülü bir mekânla karşılaşılır. Tonoz örtüsünün yarısı yıkılmıştır (**Resim 157**).

Mekân genişliği 1.80 m’dir, uzunluğu ise batı kısmı yıkık olduğu için belli değildir. Mekânın doğu duvarı, diğer mekânla ortaktır. Batı duvarı yıkılmış olduğundan uzunluk hakkında bir şey söylenemez.

Mekânın güney duvarında yuvarlak bir kemer görülmektedir (**Resim 158**). Kemerin genişliği 1.80 m’dir. Bu kemer, diğer mekânla ortak olan doğu duvarına yaklaşık 1 m uzaklıktadır. Kemerin şimdiki zeminden olan yüksekliği ise 0.72 m’dir. Sadece üst

kısım toprak üstündedir, kemerin oturduğu üzengi taşları görülmez. Kemerin işlevini belirlemek oldukça zordur. Bu kemer ve güney duvarının ön yüzeyi görülebilse de, duvar kalınlığını vermek, toprak altında olduğundan imkânsızdır. Güney duvarındaki kemer bir niş olabilir, bu kadar genişlikteki bir nişin arkosolium nişi olması düşünülse de gömü yeri olarak dışarda bir mezar şapeli olduğundan, bu mekânın gömü yeri olarak kullanılmış olabileceği pek mümkün değildir.

Mekânın kuzey duvarına baktığımız zaman bu duvara oturmuş olan tonozun izlerini takip edebilmekteyiz (**Resim 159**). Tonozun yıkık olan parçasına ait izlerin bittiği yerde kuzey duvarından karşı yöne doğru çıkıntı yapan taş dizileri görülür (**Resim 160**). Bu taş dizileri mekânın doğu ucunda görülen kaburga kemeri benzeri, tonozu taşıyan bir destek kemeri kalıntısına ait taşlar olmalıdır. Duvarın batıya yakın bölümünde – yine diğer mekânda görüldüğü gibi – parça parça sıva izlerine rastlanır.

Tonoz örtüsünün 1.30-1.90 m’lik kısmı yıkılmamıştır. Zeminden 1.50 m yüksekliktedir (**Resim 161**). Kalınlığı ise 0.20 m’dir. Mekânın doğuya yakın bölümünde tonozu taşımaya yardımcı bir destek kemeri inşa edilmiştir (**Resim 162**). Kemerin kalınlığı 0.60 m’dir. Kemerin üst kısmında, tonozun kemerin oturduğu yerlerde malzeme olarak kumtaşı kullanılmıştır. Kemerin duvardan tonozla geçiş yaptığı yerden itibaren bu malzeme değişikliği dikkati çeker.

3.2.7. Beş No.lu Yapı:

Manastır ana girişinin hemen güneyinde yer almaktadır (**Plan 1**). Beşik tonozla örtülü kare planlı bir mekândır (**Resim 163 ve Plan 16**). Mekânın üzerindeki tonoz örtüsü halen ayaktadır. Mekâna giriş batıdan sağlanır. Yapı, 2.70 x 2.40 boyutlarında tam bir kare plan sergiler. Girişin sağlanmış olduğu batı duvarı olduğu gibi yıkılmıştır. Kuzey duvarından çıkan batı duvarının küçük bir bölümü izlenebilmektedir (**Resim 164**).

Mekânın kuzey ve doğu duvarları olduğu gibi ayaktaadır. Kuzey duvarında bir tane gergi deliği vardır. Kuzey ve doğu duvarlarının birleştiği köşede duvarın bir kısmı çökmüştür. Doğu duvarının da üst kısmı yıkılmıştır. Duvarda 0.53 m genişliğinde, 0.35 m derinliğinde bir niş görülmektedir (**Resim 165**). Boyu 0.80 m olan nişin güney duvarına olan mesafesi 0.50 m'dir. Şimdiki zeminden olan yüksekliği ise 0.90 m'dir. Mekânın güney duvarında da 0.45 m genişliğinde bir niş bulunmaktadır (**Resim 166**). Yaklaşık derinliği 0.40 m olan nişin duvarın bitimine olan mesafesi 0.45 m'dir. Nişin tabanı yıkık olduğundan boyu belli değil.

Bu mekânın oldukça özensiz ve gelişigüzel biçimde yerleştirilmiş, işlenmemiş taşlardan oluşan bir duvar yapısı vardır.

3.2.8. Keşif Hücreleri:

3.2.8.1. Sekiz No.lu Yapı:

Kompleksin güneybatı ucunda beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılan bir yapı kalıntısına rastlanır (**Plan 1**). Batı çevre duvarına bitişik olarak inşa edilmiş olan bu mekânın sadece kuzey ve doğu duvarları ayaktaadır. Mekânın batı ve güney duvarları yıkık olmasına rağmen duvar izleri belli olduğundan yapının boyutları da bellidir: 3.60 x 5.20 m.

Yapının beşik tonozla örtülü olduğu kuzey duvarından anlaşılmaktadır (**Resim 167**). Duvarın yaklaşık yüksekliği zeminden 4 m'dir.

Mekânın doğu duvarında bir kapı açıklığı ve yuvarlak kemerli bir niş yer almaktadır (**Resim 168**). Doğu duvarının kuzeyden kapıya kadar olan kısmı zeminden 2.25 m

yüksekliktedir. Duvarın tam ortasındaki 1 m genişliğindeki kapı ise zeminden 1.30 m yüksekliktedir. Kapının hemen güneyinde yer alan yarım yuvarlak planlı, kemerli niş ise 0.20 m derinliğinde ve yaklaşık 0.55 m genişliğindedir. Niş kemeri, kum taşı bloklarından örülmüş, kemerin sol üst kısmı yıkılmıştır (**Resim 169**). Doğu duvarının alt kısımlarına bakıldığında büyük olasılıkla alt yapıya ait beşik tonozun izlerine rastlanır (**Resim 170**). Büyük olasılıkla yapının zeminini düzlemek için tonozlu bir alt yapı inşa edilmiştir. Bu alt yapıdan manastıra bir geçiş yoktur. Alt yapı oldukça eğimli bir araziye açıldığından buradan da alt yapıya giriş olması mümkün değildir. Dolayısıyla burası kullanılan bir mekân değildir. Doğu duvarının güneyine doğru duvardan çıkıntı yapan mekânın güney duvarına ait bir duvar parçası görülmektedir (**Resim 18**). Mekânın batı duvarı da 2 m kadar ilerledikten sonra yıkılmıştır (**Resim 16**). Bu iki duvar parçası birleşerek çevre duvarının güneybatı ucunu oluşturmaktaydı.

3.2.5.2. Dokuz No.lu Yapı: Plan 19-20

Manastırın güney çevre duvarı arazinin topografyasından ve yamacın sarp olmasından dolayı kuzeybatıya doğru bir açı yaparak devam eder (**Plan 1**). Bu noktada içeriye doğru açı yapan ve bir payanda ile desteklenen çevre duvarına bitişik olarak beşik tonozlu bir yapı inşa edilmiştir (**Resim 171**).

Tonoz örtüsü sağlam olarak ayakta duran yapı, manastır kompleksinin güneybatısında konumlanmıştır. Bir ara duvarla iki mekân birimine ayrılan yapı dikdörtgen planlıdır (**Plan 19**). Kompleksin güney çevre duvarı, 12. ve 13 no.lu hücrelerde olduğu gibi, bu yapının arka duvarını oluşturmaz, çevre duvarının önünde yapının ayrıca kendi duvarı da inşa edilmiştir. Yapının güney duvarı, 0.63 m kalınlığındaki manastırın çevre duvarına bitişiktir.

Yapının dıştan boyutları yaklaşık olarak 3.50 x 6.60 m'dir (**Resim 172**). Yapının kuzey duvarında kiliseye doğru açılan yaklaşık 0.90 m genişliğinde bir girişi vardır (**Resim 173**). Dikdörtgen planlı mekân, 0.55 m kalınlığındaki bir duvarla iki ayrı mekân birimine ayrılmıştır (**Plan 18**).

Doğudaki birinci mekân birimi 2.60 x 2.60 m boyutlarında kareye yakın bir mekândır. Birinci mekân biriminin doğu duvarı dıştan 1.50 m, içten ise 3.50 m yüksekliğindedir. Bu kadar zemin farkı doğu duvarının önünde kaçak kazı yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Doğü iç duvarının önünde neredeyse 1.30 m'lik bir çukur vardır. Duvarda 0.53 m genişliğinde ve 0.35 m derinliğinde bir niş yer alır (**Resim 174**). Nişin yapının güney duvarına olan uzaklığı 1.45 m'dir. Birinci mekân biriminin içine girildiğinde, şimdiki zemin seviyesinden yapının tonoz örtüsüne olan yüksekliğin 2.30 m olduğu görülmektedir. Tamamen tonozla örtülü olan birinci mekân biriminde sadece nişin üzerindeki duvar ve kapı açıklığının üzerindeki duvar ve tonoz örtüsü yıkılmıştır. Tonozun kalınlığı yaklaşık 0.30 m'dir. Birinci mekân biriminin güney ve kuzey duvarları tonoz seviyesine kadar ayakta kalmışlardır.

Yapının güney duvarının tam ortasından çıkarak mekânı ikiye bölen duvar yaklaşık olarak 1.65 m uzunluğundadır (**Resim 175 ve Plan 20**). Tonoza kadar ayakta yükselen duvar 1.65 m ilerledikten sonra yıkılmıştır. Böylece yapı içerisinde ikinci mekân birimine geçişi sağlayan 1.20 m genişliğinde bir açıklık meydana gelmiştir. Bu açıklığın bir kapı olup olmadığı veya bu iki mekân birimi arasında bir geçiş olup olmadığı duvar izlerinden anlaşılamamaktadır. Fakat bu ortadaki duvar kalıntısının sonradan yapının içerisine eklenerek mekânı ikiye böldüğü tahmin edilebilir. Güney duvarı ile birleşme noktasına bakıldığında iki duvarın birbiri ile kaynaşmadığı görülmektedir (**Resim 176**).

İkinci mekân birimi kuzey duvarının hafif dışa doğru açılmasından ötürü doğudan batıya doğru biraz genişler. Boyutları 2.20 x 3.00-3.30 m'dir. Mekân biriminin kuzey duvarı 2.30 m uzunluğunda ve yer yer yıkılmıştır (**Resim 173**). Mekân birimini örten

tonoz örtüsünün neredeyse yarısı, yaklaşık 1 m kadarı yıkılmıştır. Tonozun şimdiki zemin zeviyesinden olan yüksekliği yaklaşık olarak 2.50 m'dir. Mekân biriminin aynı zamanda yapının batı duvarı 2.60 m uzunluğundadır ve yıkık olduğu halde izlenebilmektedir (**Resim 177**). Duvarın etrafı moloz taşla dolu olduğundan yüksekliği belli değildir. Mekân biriminin güney duvarı ortadaki duvardan 2.50 m geldikten sonra bir kemerle düz bir şekilde kesilmektedir (**Resim 178**). Kesildiği yerin üzerinde bir kemer kalıntısı dikkati çeker. Kemer taşları halen görülebilmektedir. Bu kemer kalıntısının hemen yanında çevre duvarının içine açılmış iki tane yan yana tuvalet bulunmaktadır (**Plan 20**).

Yapının duvar kalınlıkları farklıdır: doğu duvarı 0.55 m, batı duvarı 0.60 m'dir. Yapının kuzey duvarının kalınlığı ise doğudan batıya doğru inceler. Birinci mekân biriminin kuzey duvarı 0.83 m kalınlığında, diğer mekân biriminin ise 0.75 m'dir. Tonozun üzerine binmesinden dolayı kuzey duvarı kalın yapılmış olmalıdır. Manastır çevre duvarına bitişik olan güney duvarı ise 0.55 m kalınlığındadır.

3.2.8.4. Hücreler Dizisi (No.10):

Kilisenin güneyinde, neredeyse kilise ile aynı uzunlukta, doğu-batı doğrultusunda uzanan mekânlar dizisi inşa edilmiştir. Oldukça harap durumda olan bu mekânlar, duvar kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla birbirine bitişik, boyutları birbirine yakın birkaç mekândan oluşmaktaydı (**Plan 1 ve Resim 178**). Bunlar büyük olasılıkla hücre olarak kullanılmışlardır.

Mekânların durumu diğer yapılara kıyasla oldukça harap ve mekânlara ait duvarları belirleyebilmek oldukça zordur. Bu bir dizi mekânın güney duvarı ortaktır ve ayakta kalabilmiştir. Bu duvarın uzunluğu dolayısıyla mekân dizisinin uzunluğu yaklaşık 17 m'dir. Güney duvarının kalınlığını vermek imkânsızdır. Sadece duvarın dış yüzeyi gözükmemekte (**Resim 179**), ancak iç yüzeyi izlenememektedir. Mekânların kuzey

duvarı ve iç duvarları yıkıktır. Bu nedenle bu mekân dizisinde ilk bir iki mekân haricinde diğer mekânları belirleyebilmek burada bir kazı yapılmadan mümkün değildir.

Bu hücre dizisinin batıda yer alan ilk mekânı diğerlerine kıyasla daha iyi durumda olup en azından mekânın dört duvarı ayakta olmasa bile duvarları izlenebilmektedir. Bu mekân yaklaşık olarak 2.75 x 2.85 m boyutlarındadır (**Resim 178 ve 180**). Bu mekânın doğu, batı ve kuzey duvarlarının hatları zorlukla belli olmaktadır. Duvar kalınlıkları 0.50 m'dir.

İkinci mekân, birincisine oranla daha küçüktür. Mekânın batı duvarında 0.40 m genişliğinde ve derinliğinde bir niş açılmıştır (**Resim 181**). Kuzey duvarına bakıldığında ise tonozun bir kısmı görülmektedir (**Resim 182**). Bu da bize birbirini takip eden bu küçük hücrelerin doğu-batı doğrultusunda, taştan beşik tonozla örtülü olduklarını göstermektedir. Kuzey duvarında bir de tonoz örtüsünde kullanılmak üzere gergi deliği olduğuna inandığımız bir de delik bulunmaktadır. Bunun da içi diğerleri gibi yığma moloz taşla doludur. Doğusunda görülen duvar parçası aynı zamanda üçüncü mekânın batı duvarıdır. Bu duvarın sadece doğuya bakan yüzü görülebilmektedir. Duvarın bu yüzünde – üçüncü mekâna bakan yüzünde – ikinci mekânda olduğu gibi yine 0.40 m genişliğinde bir niş olduğu farkedilmektedir (**Resim 183**). Nişin sadece üst kısmı gözükmektedir. Duvarın arka tarafı yani batıya bakan kısmı yıkılmıştır. Üçüncü mekânın kuzey duvarının ise sadece 0.80 m'lik kısmı ayakta kalabilmiştir. Burada da ikinci mekânın kuzey duvarında gördüğümüz gibi, gergi deliği vardır (**Resim 184**). Bu duvar parçasından yaklaşık 3.35 m sonra, aynı eksen üzerinde 2.40 m uzunluğunda başka bir duvar kalıntısı daha seçilebilmektedir. Son olarak da, bu mekân dizisinin dolayısıyla son mekânın doğu duvarı izlenebilmektedir.

Bu hücre dizisinin ilk iki mekânın boyutlarından burada beş adet hücrenin inşa edilmiş olduğunu düşünebiliriz. Bunlar kare planlı, beşik tonozlu mekânlardı. İki

hücrenin de batı duvarından görüldüğü kadarıyla, hücrelerin batı duvarlarında birer niş açılmış olmalıydı. Bu mekânların kapıları kuzeye, kilise tarafına açılıyordu.

3.2.8.5. Onbir No.lu Yapı:

Yemekhane binasının kuzeybatı ucuna bitişik olarak inşa edilmiş olan iki katlı 11 no.lu yapı, 10. no.lu hücre dizisinin doğrultusunda yer almaktadır (**Plan 1, Resim 185 ve 186**). Yapının kuzey, güney ve batı duvarları ayakta. Yamacın başladığı yerde yapılmış olduğu anlaşılan doğu duvarı ise yıkılmış olup bu duvara ait bir iz de bulunmamaktadır. Bu nedenle ilk bakışta yapının nerede sonlandığı belirlenememektedir (**Resim 187**). Fakat yanındaki büyük dikdörtgen yapının (yemekhane) kuzey ve batı duvarlarının birleştiği noktaya bakıldığı zaman buradan güney-kuzey yönünde bir duvarın devam ettiği anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle, yanındaki dikdörtgen yapının kuzeybatı duvarı hafif dışarı çıkıntı yapmaktadır. Bu da büyük olasılıkla yapının yıkılmış olan doğu duvarına aitti. Böylelikle doğu duvarının yeri tespit edildiğinden yapının tam yamacın başladığı yerde sonlanmış olduğu ve manastırın doğu tarafındaki çevre duvarına bitişik olduğu anlaşılmaktadır.

Doğu duvarının yeri belirlenince yapının boyutları ortaya çıkmaktadır. Bu iki katlı yapı, büyük olasılıkla içten 2.20 x 2.35 m boyutlarında kare planlı bir yapıydı. Dıştan yapının batı duvarı 3.60 m, kuzey ve güney duvarları ise üçer m'dir.

Yapının içine giriş, büyük olasılıkla batıdan sağlanmıştır (**Resim 188**). Batı duvarının ortasında 0.90 m genişliğinde bir açıklık yer almaktadır. Bir kapı girişi için az genişlikte olsa da açıklığın kenarlarına, özellikle sağ kenarına bakıldığında düz bir şekilde aşağıya inmiş olduğu görülmektedir (**Resim 189**). Bu da içeri girişi sağlayan bir kapı açıklığını işaret eder. Bu giriş katı beşik tonozla örtülüdür (**Resim 190**). Beşik tonoz örtüsünün yarısından çoğu yıkılmıştır. Bu ilk katın güney duvarında yaklaşık 0.50 m genişliğinde ve 0.35 m derinliğinde bir niş bulunmaktadır (**Resim**

191). Nişin tabanı yıkılmış olduğundan boyu belli değildir. Kuzey duvarı zeminden 1.40 m yüksekliktedir (**Resim 192**).

İlk katın tonoz örtüsünün üzerine bir ikinci kat oturmaktadır (**Resim 193**). Bu katın sadece batı duvarı ayakta, katın diğer duvarları yıkılmıştır. Üst katın batı duvarında alt kattaki gibi bir açıklık görülmektedir. Bunun bir pencere olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Fakat bu açıklık pencere değil, taşların yıkılmasıyla ortaya çıkmış olan bir açıklıktır (**Resim 188**). Üst katın güney duvarına bakıldığında duvarın düz bir şekilde kesildiği görülmektedir, bu da yapının güney cephesinde bir pencere veya kapı açıklığının yapılmış olduğunu gösterir (**Resim 185 ve 194**). Açıklık, tonozun hemen üstüne geldiği için burda bir kapının açılmış olabileceğini düşünmek yanlış olmaz. İkinci kata çıkış içeriden olmadığı için yukarı kata çıkışın buradan olduğu düşünülebilir.

Üst katın beşik tonozla örtülü olduğu, özellikle batı cephesinden bakıldığında görülebilmektedir (**Resim 188**). Tonozun duvarın üzerine oturduğu yerlerde, özellikle tonozun sağ tarafına bakıldığında malzeme olarak kalker taşı değil de kumtaşı kullanılmış olduğu seçilmektedir. Bu da tonozun duvarın üzerine vermiş olduğu ağırlığı hafifletmek için kumtaşının kullanılmış olduğunu göstermektedir.

Bu iki katlı yapının duvar kalınlığı 0.70 m'dir. Yapının kuzey duvarına bitişik bir de duvar kalıntısı tespit edilmiştir. 0.65 m kalınlığında olan duvar kalıntısı doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 0.95 m uzunluğundadır. Duvar üzerindeki ağaç ve otlardan zor seçilebilmektedir (**Resim 195**).

3.2.8.6. Oniki ve Onüç No.lu Yapılar:

Kilisenin güneyinde çevre duvarına bitişik olarak inşa edilmiş, yanyana iki mekân yer almaktadır (**Plan 1 ve Resim 196**). Manastırın güney çevre duvarı, bu iki

mekanın da güney duvarını oluşturmuştur. İki mekan da, özellikle batıda yer alanı oldukça iyi durumdadır. Kiliseye olan uzaklıkları yaklaşık olarak 11.20 m'dir. İki mekan da 0 olarak kabul ettiğimiz kilisenin apsis zemininden 3.30-3.60 m alçakta yer almaktadır.

3.2.8.6.1. Oniki No.lu Yapı:

12 no.lu yapı, diğerine kıyasla daha küçük boyutlarda olup yaklaşık 3.60 x 5.00 m ölçülerinde kare bir mekân olmalıdır (**Plan 21 ve Resim 197**). Yapının kuzey duvarı olduğu gibi yıkılmıştır. Yapının önünde bir moloz yığını vardır. Bu nedenle yapının ön duvarı yani kuzey duvarı izlenememektedir.

Yapının doğu duvarı, doğudaki 13 no.lu mekânla ortaktır (**Resim 198**). Kalınlığı 0.73 m'dir. Duvar yüksekliği güneyden itibaren yaklaşık 3 m'de başlayarak kuzeye doğru 2.20-2.40 m yüksekliğinde devam eder, son olarak da 0.85 m'de biter. Duvarın bu kuzey ucu yıkıntı halinde sonlanmaz, kapı açıklığı varmış gibi düz bir şekilde kesilerek biter (**Plan 2**). Bunun tam karşısındaki eğimli yerde, biraz daha yüksek seviyede 1 m uzunluğunda bir duvar kalıntısı daha vardır. Aralarındaki mesafe 1.45 m'dir. Bu duvar kalıntısının yapının doğu duvarıyla bağlantısı olabilir. Çünkü doğu duvarı bu tarafta düz bir şekilde kesildiğinden bir kapı açıklığını andırmaktadır. Ancak zemin ve duvar kalıntısının olduğu eğimli alan moloz dolu olduğundan kesin bir şey söylemek imkânsızdır.

Doğu duvarında 0.55 m genişliğinde ve 0.45 m derinliğinde bir niş yer almaktadır. Nişin boyu zeminin moloz dolu olmasından dolayı belli değildir (**Resim 199**). Duvarın güney ucu bir paye ile sonlanır. Nişin bu payeden olan uzaklığı yaklaşık olarak 2 m'dir. Nişin hemen yanında duvarın yıkılması sonucu bir açıklık daha farkedilmektedir.

Mekânın güney duvarı içerden 3.85 m, dışardan ise yaklaşık 7 m yüksekliğindedir (**Resim 200 ve Plan 22**). Duvar köşelerine birer paye yerleştirilerek bunların üzerine sivriye yakın bir kemer oturtulmuştur. Paye kalınlıkları 0.80 m'dir. Kemer olduğu gibi ayaktadır. Kemer kilit taşının şimdiki zeminden yüksekliği 3.65 m'dir. Kemer açıklığının genişliği ise yaklaşık 3 m'dir. Duvarın ortasında vadiye açılan bir pencere görülmektedir. Pencere yine kemerli olup genişliği 0.75 m'dir. Pencerenin kemeri yıkılmıştır, fakat kemerin oturduğu üzengi taşları yerinde görülmektedir. Pencerenin boyutlarını vermek için mekânın dış cephesine bakmamız gerekir. Dış cepheden pencerenin sonradan örülmüş olduğu farkedilmektedir (**Resim 27**). Pencerenin boyu 1.10 m'dir. Pencere neredeyse yarısına kadar taşla örülmüş gözükmektedir. Üzengi taşının zeminden olan yüksekliği 3.10 m'dir.

Mekânın güney iç duvarında, pencerenin üzerinde yatay bir iz dikkati çeker (**Resim 201**). Bu duvar izi bir önceki örtü sistemine ait olmalıdır. Tek meyilli ahşap bir çatıya ait olan bu duvar izinden yukarısı, sonradan taşla örülerek yükseltilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda yatay bir çizgi halinde olan duvar izi, dış cepheden de görülebilmektedir (**Resim 27**). Yatay izin altında ve üstünde görülen duvar dokusu, sonradan yapıldığı halde hiçbir farklılık göstermez. Hatta mekân içerisine yerleştirilen paye ve kemerlerde de büyük farklılıklar yoktur. Duvarlardaki ve payelerdeki duvar teknikleri neredeyse aynıdır, taş ve kiremit kırıkları oldukça düzensiz bir biçimde kullanılmış, taşın veya kiremitin kullanılma oranında da farklılık yoktur. Fakat paye ve kemerlerde çok bol miktarda kalkerli beyaz harç farkedilmektedir.

Güneyde gördüğümüz sivri kemerin aynısını batıda da görmek mümkündür (**Resim 202**). Batı duvarı da bu kemerin yarısına kadar ayaktadır. Şimdiki zeminden olan yüksekliği 1.40 m'dir. Payeler üzerine oturan sivriye yakın biçimdeki kemer de ayakta, oldukça iyi durumdadır. Kemer açıklığı 3.30 m genişliğindedir. Mekân içerisindeki iki kemerin de yükseklikleri aynıdır. Mekânın güneybatı köşesinde, kemerlerin birleşme noktasında pendentif de görülebilmektedir (**Resim 200**).

Güney cephesinde görülen yuvarlak kemerli pencerenin her iki yanında hatıl delikleri dikkati çeker. Güney cephesinde pencerenin altında kaçak kazıcılar tarafından açılmış olan bir açıklık görülmektedir (**Resim 27**). Mekânın batı cephesinde alt alta üç tane hatıl yuvası görülmektedir (**Resim 203**).

3.2.8.6.2. Onüç No.lu Yapı:

13 no.lu yapı, kiliseye paralel şekilde yerleştirilmiş, dikdörtgen planlıdır (**Resim 204**). Tromplu mekanla ortak olan doğu duvarı dıştan yaklaşık 5 m uzunluğundadır ve kalınlığı da 0.75 m'dir. Bu dikdörtgen yapının girişi kuzey duvarından sağlanmış, kilise tarafına açılmaktadır. Kapı açıklığı 1.30 m genişliğindedir. Giriş, çoğu yapıda karşılaştığımız açıklıklar gibi duvar ortasında yer almaz. Duvarın doğusuna yakın bir yerde, doğu duvarına sadece 0.60 m mesafede bulunmaktadır. Kapı açıklığının kenarları yıkık olduğundan bu kapının da diğerleri gibi kemerli olup olmadığı belli olmamaktadır.

Kapıdan içeri girince yaklaşık 3.60 x 7.00 m boyutlarında bir mekânla karşılaşılır. Kuzey duvarının kalınlığı 0.65 m'dir. Kuzey duvarında yer alan pencere, 0.50 m genişliğindedir (**Resim 205**). Batı duvarına olan uzaklığı 1.50 m'dir. Pencere açıklığının kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Pencere boyu, 0.60 m'dir. Kemerin oturduğu üzengi taşları yerinde durmaktadır. Üzengi taşının zeminden olan yüksekliği 1.20 m'dir.

Manastırın aynı zamanda çevre duvarını oluşturan güney duvarı 0.73 m kalınlığında ve yamaçtan yaklaşık olarak 6.80–7.00 m yüksekliktedir. Güney duvarında iki pencere kullanılmıştır. Batıya yakın olan pencere 0.70 m genişliğindedir. Bu pencere vadiye açıldığından dolayı daha geniş yapılmış, yuvarlak kemerli bir penceredir (**Resim 206**). Mekanın batı duvarına yakın yerde açılmıştır. Batı duvarına olan uzaklığı 1.27 m'dir. Kemerli pencerenin boyu yaklaşık 0.75 m'dir. Cepheden

bakıldığında pencerenin kemeri ve hatta kemerin iç dolgusu bile görülebilmektedir (**Resim 207**). Kemer, kiremit kırıkları ile çerçevelenmiştir. Yarım daire kemerin üzerinde bir sıra halinde kiremit kırıkları görülmektedir. Kemerin altına bir sıra taşla destk dolgusu yapılmıştır.

Güney duvarındaki doğuya yakın olan ikinci pencere ise 0.55 m genişliğindedir. Duvarın ortasında görülen payenin hemen solunda yer alan pencere, duvarın önünde yer alan moloz yığını nedeniyle mekânın içinden görülememektedir (**Resim 208**). Ancak mekânın dış cephesine bakıldığında, açıklığın tam ortasından çıkan ağacın iki yanında pencerenin düz kenarları görülebilmektedir (**Resim 29**).

Güney duvarının tam ortasında 1.30 m uzunluğunda bir paye yerleştirilmiştir. Mekânın içine yerleştirilmiş olan bu payenin kalınlığı 0.80 m, yüksekliği 2.40 m'dir. Önüne yerleştirilmiş olduğu güney duvarına dikışsiz olarak bitıştırılmıştır. Bu da payenin sonradan bu duvarın önüne yerleştirilmiş olabileceğini göstermektedir. İki kemeri taşımak üzere duvarın ortasına konulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Payenin ayakta kalmış üst sağ kısmında kemerin başlangıcı gözlemlenebilmektedir (**Resim 209**). Mekânın hem batı duvarında (**Resim 210**), hem de doğu duvarında (**Resim 211**) kemer kıvrımları çok açık bir şekilde seçilebilmektedir.

Batısındaki mekânla ortak olan batı duvarında herhangi bir açıklık görülmemektedir (**Resim 212**). Batı duvarındaki kemer kalıntısının duvarla kaynaşmadığı ve dolayısıyla sonradan bu duvarın üzerine yerleştirilmiş olduğu resimde daha net görülebilmektedir (**Resim 213**). Aynı zamanda batı duvarının güney ucuna bakıldığı zaman mekânın güney duvarı ile de kaynaşmadığı, güney duvarının sonradan batı duvarına bitıştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mekânın kuzey duvarı da batı duvarına sonradan bitıştırılmıştır. Resimde görülen kuzey duvarının soluna bakıldığında batı duvarına kaynaşmamış olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Mekânın güney cephesinin bir kısmının yıkılıp sonradan tekrar duvarla örölmüş olduğu görölmektedir (**Resim 28**). Cephe duvarının, yanındaki mekânın güney duvarıyla belli bir yüksekliğe kadar kaynaştığı, iki duvarın bu yükseklikten itibaren birbirine dikişsiz olarak sonradan bitştirildiğı seçilebilmektedir. Cephe duvarının dikişsiz olarak yükseldiğı yere kadar mekânın cephesi – diğeri bir deyişle güney sur duvarı – yıkılmış gözökmektedir.

Cephede yuvarlak kemerli pencerenin her iki yanında üstte iki tane hatıl yuvası bulunmaktadır. Bu iki hatıl yuvası da aynı seviyededirler. Cephede özellikle duvarın üst kısımlarında – batısındaki mekânın cephesine kıyasla – pencere hizasından itibaren duvar yapısında bolca kiremit kırığı kullanıldığı dikkati çekmektedir.

3.2.8.6.3. Örtü Sistemi:

Her iki mekânda da örtü sistemi olarak kubbe veya kubbesel tonoz kullanılmış olduğı anlaşılmaktadır. 12 no.lu yapıda görölen iki büyük sivri kemer ve geçiş ögesi olarak kullanılan pandantifden yola çıkarak mekânın bu iki tipten bir örtü sistemi – kubbe veya kubbesel tonoz – ile örtölmüş olabileceğı görölmektedir. 13 no.lu yapıda bu kadar somut göstergeler olmasa da, buranın da aynı şekilde benzer örtüyle kapatılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Bu mekânda kemerlerin oturduğı taşıyıcı payelerin yer aldığını ve hatta payenin ayakta kalmış sağ üst bölümünde ve mekânın batı duvarında kemer başlangıcı göröldüğünü belirtmiştik. Kemer başlangıçlarından, 12 no.lu mekândaki sivri kemerle aynı yükseklikte olduğı ve dolayısıyla aynı tipte bir kemer olduğı ortaya çıkmaktadır. Bu da bize burada, 12 no.lu mekânda olduğı gibi, paye ve kemerlerin kubbe veya kubbesel tonozları taşımak üzere yerleştirilmiş olduğunu göstermektedir.

Fakat bu örtü sistemi mekânların ilk yapılış aşamasında kullanılmamıştır. Bunun da en önemli göstergesi batıdaki mekânın güney duvarında görülen eğimli bir çatı sistemine ait olan yatay duvar izidir.

3.2.9. Tuvaletler: (No. 9a-c)

9 no.lu yapının sağ ve sol taraflarında çevre duvarının içine açılmış üç tane niş yer almaktadır (**Plan 19**). Bunlardan doğuda yer alanı kare planlı, batıda yer alan diğer iki niş ise yarım yuvarlak planlıdır. Bunlar manastır kompleksinin tuvaletleri olarak kullanılmışlardır.

9 no.lu yapının hemen batısında, 2 m uzunluğundaki duvarın içine açılmış, yan yana iki tane niş bulunmaktadır (**Resim 214**). İki niş arasındaki duvar 0.53 m uzunluğundadır. Bunlar yarım yuvarlak planlı, kemerli tuvalet nişleridir. Bu iki nişten doğudaki, daha büyük olanı oldukça kötü durumdadır (**Resim 215**). Niş büyük ölçüde yıkılmıştır. Bugün, nişin olduğu yerde 0.80 m genişliğinde bir açıklık bulunmaktadır. Bu nişin gerçek genişliği değildir, çünkü nişin sol yarısı yıkılmıştır. Nişten geriye kalanlar nişin sağ kenarı ve kemerin sağ yarısıdır (**Resim 216**). Sol kenarı yıkılmış olduğundan nişin genişliğini belirlemek zordur. Kemerli nişin tepe noktası şimdiki zeminden 1.40 m yüksekliktedir. 9 no.lu yapının yıkık bir kemer kalıntısıyla son bulan güney duvarından nişin sağ kenarına olan uzaklık 0.70 m'dir. 9 no.lu yapının güneybatı köşesinden çıkan kemer kalıntısı, kemerin açısından anlaşıldığı kadarıyla, doğudaki tuvaletin üzerini örten bir sundurma işlevi görüyor olmalıydı.

Batıdaki yarım yuvarlak niş nispeten daha iyi durumdadır. Niş olduğu gibi ayakta, fakat niş kemerinin yarısından çoğu yıkılmıştır (**Resim 217 ve Plan 23**). Nişin içi bol miktarda kiremit kırıklarıyla örülmüştür. Nişin tepe noktası yaklaşık 1. m yüksekliktedir. Genişliği ise 0.65 m'dir. Zeminin ortasında bir kubur deliği görülür.

Bu delik, meyilli yerleştirilmiş oluk şeklinde bir kiremitle çevre duvarının dışına açılır.

Bu iki tuvalet nişinin bulunduğu çevre duvarının cephesine baktığımızda, solda küçük bir delik görülür (**Resim 20**). Bu delik, küçük nişin bulunduğu yerin hemen altında dışarıya açılan tuvalet deliğidir. Tuvalet atıkları bu deliklerden manastırın dışına atılır. Bu deliğin hemen sağında da, kemerli bir açıklık gibi görülen doğudaki tuvaletin yıkık nişi ve altında da diğer delikle aynı hizada olan içi taşla dolmuş tuvaletin deliği vardır.

Geriye kalan üçüncü tuvalet nişi ise zor farkedilebilmektedir. Bu niş de 9 no.lu yapının doğusunda yer almaktadır (**Resim 218**). Moloz yığını içinde kaybolmuş, sadece duvar içindeki nişin kemeri farkedilebilmektedir (**Resim 219**). Moloz yığının içinde olsa da nişin kemeri, diğer iki nişle aynı yükseklikte olduğunu göstermektedir. Yapılan kesit rölövesi, üç nişin de yaklaşık aynı yüksekliklerde olduğunu göstermektedir (**Plan 20**). Bunlara ek olarak duvar cephesinde, üçgen payandanın sağında, nişin altına gelen yerde diğerleri gibi dışarıya açılan bir tuvalet deliği görülmektedir (**Resim 22**). Tuvalet deliğinde oluk şeklindeki üst üste duran iki kiremit in-situ halde görülmektedir.

Tuvalet olduğunu düşündüğümüz bu nişin moloz yığını altında kaybolmasından dolayı ilk bakışta fonksiyonu belirsizdir. Fakat bunun gibi çevre duvarının içine açılmış diğer iki nişin tuvalet olarak kullanılması, nişlerin aynı yüksekliklerde yapılmış olmaları ve en önemlisi nişin bulunduğu yerin altında duvardan dışarıya açılan tuvalet deliğinin olması, bu nişin de diğerlerinden farklı bir fonksiyonu olmadığını göstermektedir.

3.2.10. Su Sistemi:

Manastır yerleşiminin su sistemine ait yapılar, çevre duvarı içinde bulunan su kulesi, su haznesi, sarnıç ve bir de yerleşimin kuzeybatısından gelen bir su yolu ile manastıra bağlanan su kemerine ait kalıntılardan oluşmaktadır.

3.2.10.1. Su Kulesi ⁴: (No.15)

Su kulesi, manastır kompleksinin kuzey tarafında, manastırın üzerinde kurulu olduğu küçük tepenin yamacına inşa edilmiştir (**Plan 1 ve Resim 220**).

Su kulesi yaklaşık olarak 4.42 m yüksekliktedir (**Resim 221 ve Plan 24**). Kulenin yaklaşık duvar uzunlukları; batı duvarı 2.55 m, kuzey ve güney duvarları 1.60 m'dir. Kulenin güney duvarı, güneyinde bitişik olduğu su haznesinin doğu duvarına yaslanır.

Kulenin inşasında doğu duvarının yapıp yapılmadığı belli değildir. Fakat kuleye kuzeyden bakıldığı zaman kuzey duvarının düz bir şekilde kesilmiş olduğu farkedilmektedir (**Resim 222**). Karşı yönden, güneyden gelip kuleyi önden kapatan bir duvara ait bir iz de yoktur. Hemen güneyinde yer alan su haznesinin doğu duvarı kulenin önüne sadece 0.20 m kadar gelir ve bu duvar da kulenin önünü kapatmadan düz bir şekilde kesilir (**Plan 24 ve 3**).

Kulenin arka duvarını oluşturan batı duvarının iç kesiminde, yaklaşık 3.5 m yüksekliğinde, olasılıkla bir künk boruya ait bir kanal vardır. Duvarın tam ortasına açılmış olan bu kanal 0.25 m genişliğinde olup yukarıda yer alan niş biçimindeki hazneden, duvarın alt kısmında açılmış olan küçük nişe kadar iner (**Resim 221**). Batı

⁴ Su kulesi için verilen yükseklikler, kilise apsisindeki 0 koduna göre verilmiştir.

duvarının tepesinde yer alan niş biçimindeki kemerli hazne 0.80 m genişliğinde, 0.50 m derinliğinde ve yaklaşık 0.85 m yüksekliğindedir (**Resim 223**). Bu nişten başlayan künk yatağı, duvarın alt kısmında görülen küçük nişe kadar iner. Yukarıda yer alan haznede ve duvarın orta kısımlarında sıva izine rastlanmamaktadır. Fakat duvarın alt kısımlarına doğru bol miktarda sıva izi görülmektedir (**Resim 224**). Duvara açılmış bu künk yatağının alt ucu kireç harcıyla kapanarak künke hafif bir eğim verilmiştir (**Plan 24 / B kesiti**). Bunun hemen altında da duvara açılmış bir niş yer alır. Yaklaşık 0.35 m genişliğindeki niş, 0.50 m derinliğinde ve boyundadır.

Kulenin alt kısmının tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Yıkık tonozun izleri her iki yan duvarda – kuzey ve güney duvarlarında – görülebilmektedir (**Resim 225**). Alt kısımdaki niş, tonozun altında kalmaktaydı. Künk, nişin üzerindeki hafif eğimli ve bol harçlı alanda hafif bükülerek tonozun üzerinden alt kısma suyu taşıyordu.

Bu alt bölümün önünde, doğusunda, yıkılmış olan tonozun yüksekliğinde bir duvar kalıntısı yer almaktadır. Yaklaşık 0.40-0.50 m kadarı ayakta olan bu duvar parçası, tonozlu alt kısmın ön duvarını oluşturuyordu. Bu duvarın yukarıya devam etmediği duvar izlerinden anlaşılmaktadır. Buradan da kulenin doğu cephesinin açık olduğu, sadece alt bölümün kapalı ve tonozlu olduğu görülmektedir.

Kulenin güney duvarında da özellikle tonoz izinden yukarı kısımlarda kalın sıva tabakasına rastlanır (**Resim 226**). Yüksekliği 2.22 m olan duvar, haznenin de aynı zamanda kuzey duvarını oluşturur.

Kuzey duvarında da sıva izlerine rastlanmaktadır. Kuzey duvarında 0.20 m genişliğinde ve 0.65 m boyunda bir mazgal pencere yer alır (**Resim 222**). Kulenin batı cephesine baktığımızda çok sayıda hatıl yuvası görülür (**Resim 227 ve Plan 8**). Bunlar su kulesinin üzerine çıkabilmeyi sağlayan ahşap bir strüktüre veya inşaat

sırasında kullanılan ahşap iskeleye ya da duvarın içindeki enlemesine ahşap hatıllara ait delikler olabilir.

3.2.10.2. Su Haznesi: (No. 16)

Su haznesi, manastır kompleksinin kuzey tarafında, su kulesinin güney duvarı ile kilisenin kuzeyindeki mekân arasında yer almaktadır (**Plan 1, Plan 24 / A kesiti ve Resim 227**).

İçi sarnıç harcıyla sıvalı olan su haznesinin derinliği yaklaşık olarak 1 m'dir. Haznenin doğu duvarı, haznenin içindeki zeminden 2.20 m yükseklikte, kilise apsisinden alınan kot seviyesine göre yüksekliği 1.78 m'dir. Yaklaşık 2 m uzunluktaki duvarın ortasında bir oyuk görülmektedir. Zeminden 0.95 m yüksekliktedir. Duvardaki bu oyuk hizasında sarnıç sıvası başlamış ve aşağıya doğru inmiştir. Sadece duvarın sağ alt köşesinde, oyuk hizasında, zeminden 1 m yüksekliğe kadar çıkan kalın bir sıva tabakası bulunmaktadır. Bu oyukun biraz üzerinden itibaren duvarın üst bölümlerinde sıva izlerine rastlanmaz. Bu sıvaların korunmuş olmasının nedeni, yakın zamana kadar toprak altında kalmış olmasındandır. Haznenin sonradan kaçak olarak kazılmış olduğu duvardaki renk farkından kaynaklanmaktadır (**Resim 228**). Duvarın dokusunda manastır binalarında genel olarak rastladığımız duvar düzeni vardır. Yine aynı şekilde bir sıra iri taşlar ve bir sıra da küçük taşlardan oluşan sıra kullanılmıştır. Duvarın üst kısmında bir de hatıl yuvası dikkati çeker.

Haznenin kuzey duvarı ise 1.60 m uzunlukta olup su kulesiyle ortaktır. Duvarın zeminden yüksekliği 2.60 m'dir. Bu duvarın alt kısmında da bir blok halinde sıva tabakası yerinde durmaktadır (**Resim 229**). Doğru duvarındaki sıva tabakasıyla aynı hizadadır.

Haznenin güney duvarı kilisenin kuzeyine bitişik olan mekân ile ortaktır (**Resim 230**). Duvarın zeminden olan yüksekliği yaklaşık olarak 2.80 m'dir. Diğerlerinde görüldüğü gibi – diğerleri ile aynı hizada – duvarın alt kısmında harç tabakası yer almaktadır.

Haznenin batı duvarı ise zeminden sadece 0.60 m yüksekliktedir (**Resim 231**). Şimdiki moloz dolu zeminle aynı yükseklikte olduğu için dışardan belli olmaz. Duvarın kuzeye yakın kısmında zeminden biraz yüksekte, duvarın içine yerleştirilmiş toprak bir künk görülür (**Resim 232**). Çapı, 0.10 m olan künk, zeminden yaklaşık 0.30 m yüksekliktedir.

Haznenin nereye kadar kalın sıva tabakasıyla kaplı olduğunu belirlemek zordur. Şimdi görülen kısım defineciler tarafından kazılıp ortaya çıkarılmış olabilir.

3.2.10.3. Sarnıç: (No. 17)

Sarnıç, manastırın üzerinde bulunduğu tepenin kuzeydoğu yamacına inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan içi tamamen molozla dolmuş olan sarnıç oldukça harap durumdadır (**Plan 1 ve Resim 233**).

Yapının sadece kuzey ve doğu duvarları görülebilmekte, kuzey duvarının üzerine oturan tonoz örtüsü de ayakta kalabilmiştir. Tonoza kadar mekânın içi tamamen moloz ile dolu olduğundan kuzey duvarının yüksekliğini vermek mümkün değildir (**Resim 234**). Dolayısıyla tonozun yüksekliğini de vermek imkansızdır. Tonoz kalınlığı belirsizdir. Sarnıcın güney yarısı olduğu gibi molozla kaplıdır. Kuzey duvarının gözüken uzunluğu 4.75 m'dir. Duvarın doğu ucu görülmekle beraber batı ucunun nerede sonlandığı belli değildir, bu nedenle kesin bir uzunluk vermek imkansızdır.

Daha iyi durumda olan doğu duvarının uzunluğu 2.70 m'dir (**Resim 235**). Doğu duvarı 0.80 m yükseklikte bir basamak yapar ve bu basamak üzerinde bir açıklık yer almaktadır. Basamak genişliği 0.40 m'dir. Açıklığın kuzey duvarına olan mesafesi yaklaşık 0.70 m, boyu ise 0.65 m'dir. Bu basamak hizasında tonoz dönüşü başlar. Doğu duvarının dış yüzeyi moloz içinde olduğundan – kuzey duvarı gibi – kalınlığını belirlemek imkânsızdır.

Sarnıcın güney bölümü de moloz içersindedir. Güney duvarının sadece 2.30 m'lik bölümü ortaya çıkmıştır. Bu duvar parçasının da sadece iç yüzeyi izlenebilmektedir (**Resim 236**). Güney duvarının üzerindeki tonoz kalıntısı da seçilebilmektedir. Kuzey ve güney duvarı arasındaki genişlik yaklaşık 2.25 m'dir.

Dolayısıyla yaklaşık 2.45 m genişliğinde, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü bir sarnıç karşımıza çıkar. Batı duvarı molozdan görülemediğinden sarnıcın uzunluğunu vermek mümkün değildir. Çok kalın bir sıva tabakası kuzey ve doğu duvarlarında görölmektedir.

Kilisenin kuzeyindeki mekânın doğusunda yer alan duvarın üzerinde in-situ halde bir künk parçası bulunmaktadır (**Plan 1**). Sarnıç doğrultusunda, doğu-batı yönünde yerleştirilmiş olan künk parçası 0.40 x 0.25 m boyutlarındadır (**Resim 237**). Büyük olasılıkla avluda toplanan yağmur suyunu sarnıca aktaran bir künk sisteminin parçası olan bu tek parçanın dış yüzeyi sıvayla kaplıdır.

3.2.10.4. Su Kemerı Kalıntıları: (No.19)

Kuzeydeki tepeden suyu getiren su kemerine ait kalıntılar, yerleşimin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu kalıntılar neredeyse aynı eksen üzerinde ilerleyen duvar kalıntılarından ibarettir (**Plan 1**). Kemere ait ilk kalıntı (No. 19a), sarnıcın yaklaşık 6 m kuzeyinde yer alır (**Resim 238**). Yaklaşık 2.80 m

uzunluğundaki kemer kalıntısı doğrultusunda, kemerin ayaklarından birine ait bir duvar kalıntısı (No.19b) daha yer alır (**Resim 239**). Bu da yaklaşık olarak 3.20 m uzunluğundadır. Bunun hemen ötesinde yola çıkmadan önce, iki kemer arasındaki duvar kalıntısına (No.19c) rastlanır (**Resim 240**). Bu parçanın bazı kemer taşlarında kum taşı bloklarının kullanıldığını görüyoruz. Bu parçanın yanında kemere ait başka küçük duvar kalıntıları daha görülür. Bu doğrultuda ilerleyerek, yolu geçtikten sonra kuzeydoğudaki tepeye varmadan birkaç tane daha kemer kalıntısı bulunmaktadır. Buradaki kemer parçalarından birinin (No.19d) üzerinde suyoluna ait insitu bir künk parçası bulunmaktadır (**Resim 241 ve 242**). Son olarak da tepenin yamacında yine kemere ait ayakta kalabilmiş bir duvar parçası (No.19e) görülmektedir (**Resim 243**). Buradan itibaren su kemeri yamaca dayanarak son bulur. Yamaca dayanan bu kemer doğrultusunda devam edildiğinde (**Resim 244**), yamacın üzerinde toprak üzerinde insitu bir künk parçası bulunmuştur (**Resim 245 ve 246**). Bu künk parçası, tepedeki kaynaktan bütün yamaç boyunca gelen suyu kemere aktarıyordu.

3.2.11. Mezar Şapeli: (No.18)

Mezar şapeli, manastır sınırları dışında, manastırın yaklaşık 45 m kuzeydoğusuna inşa edilmiştir (**Plan 1**). Günümüzde kullanılan toprak yolun hemen kenarında, kuzeyindeki eğimli arazi üzerinde yer almaktadır. Kilise zemin kotundan yaklaşık 5 m daha düşük seviyededir.

L şeklinde olan yapının güneydoğuya uzanan kolunda uzunlamasına bir mezar odası, kuzeydoğuya uzanan diğer kolunda ise yine uzunlamasına dikdörtgen planlı bir şapel yer almaktadır (**Plan 25**). Arazi eğimli olduğundan teraslama yapılmış, yapı bunun üzerine oturtulmuştur (**Resim 247**). Özellikle güneydoğu duvarının alt yapısına baktığımız zaman dışarı çıkıntı yapan teras duvarının üzerine oturduğunu görürüz.

L planlı yapının kuzeydoğu duvarı 9.80 m, güneydoğu duvarı ise 11.60 m uzunluğundadır. Bu iki duvardan da yapıya giriş vardır. Güneybatıdan yapıya girişi sağlayan kapı genişliği yaklaşık olarak 2 m'dir (**Resim 248**). Kapının kemerli olarak yapılmış olduğu görülmektedir. Kapının her iki kenarında yıkılmış olan kemerin izleri, özellikle her iki kenarındaki kemer kıvrımını veren taşlar ve kemerin üzengi taşları gayet iyi durumdadır. Üzengi taşları şimdiki zeminden 1.50 m yüksekliktedir. Kuzeybatıdaki kapı açıklığı ise 2.25 m genişliğindedir (**Resim 249**). Bu kapı açıklığının üzerindeki kemer de yıkılmıştır. Burada da üzengi taşları ve kemer başlangıçları görülebilmektedir. Bu kapıya ait üzengi taşları da zeminden 1 – 1.30 m yüksekliktedir. Her iki kapıda da üzengi taşları hafif dışarı çıkıntı yapmaktadır.

Yapının bu iki farklı yöndeki kapılarından aynı kare mekâna geçilmektedir. Kubbeye örtülmüş olduğu anlaşılan bu giriş mekânı, 3.25 x 3.40 m boyutlarındadır. Örtü sisteminde kullanılmış olan pandantif kalıntıları da görülebilmektedir. Mekâna ait dört duvarın batı (**Resim 250**), kuzey (**Resim 251**) ve doğu (**Resim 252**) köşelerindeki pandantifler yerlerinde durmaktadırlar. Fakat pandantiflerin çoğunun üst kısımları yıkılmıştır. Mekânın güney köşesinde olması gereken pandantif, onu taşıyan iki duvarın yıkılmış olmasından ötürü yerinde değildir (**Resim 253**).

Kubbeye örtülmüş giriş mekânından hem kuzeydoğuda yer alan şapele, hem de güneydoğudaki mezar odasına geçilmektedir. Diğer bir deyişle, L'nin kollarını oluşturan bu uzunlamasına mekânlar tetrapylon benzeri bu kubbeli mekâna açılmaktadırlar.

Kare mekândan kuzeydoğudaki şapele 1.75 m genişliğindeki bir açıklıktan girilir (**Resim 254**). Bu açıklığın kuzey kenarı kuzeydoğu duvarından 1 m kadar ilerledikten sonra düz bir şekilde kesilir. Dolayısıyla burada bir kapı kenarı olduğu bellidir. Bunun karşısındaki açıklığın kenarı güneydoğu duvarından 0.65 m kadar ilerledikten sonra yıkılmıştır. Bu nedenle kapının genişliğini belirlemek pek mümkün değildir.

Şapel, 4.20 x 3.35 m boyutlarında dikdörtgen planlı bir mekândır. Yaklaşık 1.35 m genişliğinde dışa taşkın, yarım yuvarlak bir apsisle sonlanır. Apsisin ortası yıkılmıştır, fakat apsis yuvarlağı ve derinliği seçilebilmektedir (**Resim 255**). Apsis derinliği yaklaşık olarak 0.80 m'dir.

Şapelin apsisinin bulunduğu duvar, moloz dolu zeminden yaklaşık 1.20 m yüksekliktedir. Duvar, kuzeyden itibaren apsis yuvarlağına kadar yaklaşık 1.20 m yüksekliğindedir. Kuzey köşesinde 1.10 m yükseklikte olan duvar, 0.60 m ilerledikten sonra yıkılmıştır. Apsisin ortasındaki 0.95 m genişliğindeki kısım olduğu gibi yıkılmıştır. Apsis yuvarlağının ayakta kalabilmiş 0.75 m uzunluğundaki güney duvarı ise 0.90 m yüksekliktedir. Buradan düz bir şekilde 0.85 m güneye doğru ilerleyen duvar zeminden 1.80 m yüksekliktedir (**Resim 256**). Kuzeydoğu duvarının kalınlığı 0.70-0.75 m arasındadır.

Şapelin kuzeybatı duvarında 2.40 m genişliğinde bir arkosolium nişi yer almaktaydı (**Resim 257**). Fakat arkosolium kemerinin bir kısmı yıkılmıştır. Batı kenarında arkosoliuma ait kemer kıvrımını veren birkaç kemer taşı görülebilmektedir. Arkosolium nişinin içi de, önündeki derin çukurdan anlaşıldığı gibi, muhtemelen defineciler tarafından kazılmıştır. Kuzeybatı duvarı batıdan 2.70 m yüksekliğinde 1.60 m kadar ilerledikten sonra 1.70 m yüksekliğe iner. Bu yükseklikte yaklaşık 1.10 m ilerledikten sonra duvar yıkılmıştır. Duvarın kalınlığı 0.70 m'dir.

Güneydoğu duvarı ise zeminden yaklaşık olarak 1.55 m yüksekliktedir (**Resim 258**). Kalınlığı ise 0.70 m'dir. Duvarın doğuya yakın olan bölümünde iç cidarı dökülmüştür. Yapının plan restitüsyonunda görülebileceği gibi, burada da büyük olasılıkla bir arkosolium nişi vardı. Bu nedenle simetrik olarak karşılıklı iki arkosolium nişinin yapılmış olduğunu düşünmek yanlış olmaz (**Plan 30**). Güneydoğu duvarı, duvara bitişik vaziyette olan ağaçların sıklığından dolayı görüntülenememiştir, ancak oldukça harap durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Kubbeli giriş mekânından güneydoğuya doğru uzanan mezar odasına 1.25 m genişliğindeki kapı açıklığından geçilmektedir (**Resim 259**). Burası da uzunlamasına dikdörtgen planlı bir mekândır. Mekâna giriş kuzeybatı duvarından sağlanmıştır. Mezar odasının kuzeydoğu duvarının 8.35 m, güneybatı duvarının 6.90 m'lik kısımları ayakta. Girişin bulunduğu kuzeybatı duvarı ise 3.75 m uzunluğundadır. Güneydoğu duvarı tamamen yıkılmıştır. Mekânın uzun duvarlarında karşılıklı üçer tane arkosolium nişi yer almaktaydı. Kuzeydoğu duvarında üçü görülebilmekte, ancak güneybatı duvarında ise sadece batı tarafındaki ayakta kalabilmiştir. Mekânın ortasındaki moloz yığının altında beşik tonozlu bir alt yapı bulunmaktadır (**Plan 27**). Tonozun üstünde, özellikle kuzeydoğu duvarındaki birinci ve ikinci arkosoliumun arasında çok yoğun bir moloz yığını tepelemesine yer almaktadır. Bu moloz yığını büyük olasılıkla mekânın örtü sistemine aitti.

Kuzeydoğu duvarındaki (**Resim 260 ve Plan 26**) birinci arkosolium 2.20 m genişliğinde, 0.60 m derinliğinde ve yüksekliği de yaklaşık olarak 2 m'dir (**Resim 261**). İkinci arkosolium ise yaklaşık 2.15 m genişliğindedir. Molozla dolu zeminden kemerin yüksekliği yaklaşık olarak 1.80 m'dir. Nişin derinliği 0.60-0.65 m'dir. Duvarın sonunda yer alan üçüncü arkosolium nişi ise yaklaşık 2 m genişliğindedir. Bunun zemini moloz taşla doludur. Arkosolium kemerinin üst kısmındaki taşlar dökülmüştür. Nişin kemeri şimdiki zemin seviyesinden yaklaşık 1.70-1.80 m yüksekliktedir. Bu üçüncü nişten sonra kuzeydoğu duvarı sona ermektedir. Moloz ve sık ağaçlarla dolu olduğundan duvarın tam nerede bittiği veya duvarın daha ne kadar devam ettiği belli olmamaktadır.

Güneybatıbatı duvarında ise sadece bir tane arkosolium nişi ayakta kalabilmiştir (**Resim 262**). Ayakta olan arkosolium kuzeydoğu duvarındaki birinci nişin tam karşısında yer almaktadır. Genişliği yaklaşık 2 m, derinliği ise 0.60 m'dir. Yüksekliği şimdiki zeminden yaklaşık 1.40-1.50 m'dir. Arkosoliumun sadece üst kısmı, kemeri gözükmemektedir. Diğerlerinde kemerlerin oturduğu payeler bellidir. Fakat burada görülmemektedir. Büyük olasılıkla kuzeydoğu duvarında olduğu gibi güneybatı

duvarında da iki tane daha arkosolium nişi vardı. İki duvarda da karşılıklı üçer arkosolium nişi olmalıydı (**Plan 30**). Fakat güneybatı duvarındakiler yıkılmıştır.

Mekânın tam ortasında görünen moloz yığının altındaki tonozlu alt yapı, (**Plan 27 ve Resim 263**) kuzeydoğu duvarındaki birinci arkosolium nişinin yarısından itibaren başlar ve buradan ikinci arkosolium nişinin bitimine kadar devam eder (**Plan 20**). Alt yapının içine ikinci arkosoliumun önünden girilmektedir, burası daha önce defineciler tarafından kazılmış olduğundan tonoz olduğu gibi ortaya çıkarılmıştır. Tonozlu alt yapının uzunluğu 4 m, genişliği ise yaklaşık 2.40 m'dir. Girişin tam karşısından da tonoz seçilebilmekte, az çok beşik tonozun tepe kısmı görülebilmektedir. Mekânın güneydoğu ucundaki açıklıktan tonozlu yapının içine girildiğinde çok sayıda kemik parçasına rastlanmıştır. Tonozun ortasında bir destek kemeri inşa edilmiştir (**Resim 264**). Bu tonozlu alt yapının duvarlarında karşılıklı ahşap gergi yuvaları görülmektedir (**Resim 265 ve 266**). Bu tonozlu yapının içi moloz taşla dolu olduğundan yüksekliği belli değildir.

Mezar şapelinin kuzeydoğu ve güneydoğu mekânlarının örtü sistemi tam olarak anlayabileceğimiz verilerden yoksunuz. Ancak mekânların içinde bol miktarda moloz taş olması, bunların tonozla örtülmüş olduğunu gösterir.

Şapelin duvar tekniği, manastırın diğer yapılarından farklılık göstermez.

3.3. KÜÇÜK BULUNTULAR:

Manastır yerleşiminde yüzeyden bulunmuş küçük buluntular arasında, çok az sayıda seramik, cam, çini ve mimari plastik parçalarına rastlanmıştır.

Bulunan seramik parçaları arasında sigrafitto, slip, boyama tekniğinde yapılmış örnekler görülmektedir (**Resim 267-268**). Yalnızca dış yüzde olabildiği gibi, hem iç hem dış yüzde slip kullanıldığı görülebilmektedir. Bir örnekte içte sigrafitto tekniğinde bezeme, dışta slip görülür. Bunun benzerleri 11. ve 13. yy'lar arasında görülmektedir⁵. Bir başka örnekte – Resim 267’de sol alt köşede – ise sigrafitto bezeme yalnızca iç yüzde krem rengi sır ile kullanılmıştır. Aynı kaba ait iki parçanın dış yüzündeyse, 10.yy’dan itibaren görülmeye başlanan boyama tekniğinde bezeme söz konusudur⁶.

Yüzeyden bulunan cam parçaları bir araya getirildiğinde, bu parçaların yuvarlak delikli pencere şebekelerinde kullanılmış pencere camları oldukları anlaşılmaktadır (**Resim 269**). Bu cam parçaları, kilisenin kuzeyindeki moloz yığınları arasında bulunmuştur. Mavi renkli cam örneğinin çapı 16 cm, resimde görülen renksiz tek pencere camının çapı ise 19 cm’dir. Bunları tarihlemek mümkün değildir. Fakat yapılarda, büyük olasılıkla kilisede, nasıl tipte bir pencerenin kullanılmış olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yüzeyde bulunan diğer küçük cam parçası da, yine kiliselerde aydınlatma amaçlı polikandilionlarda kullanılan bir kandile ait çubuktur.

Küçük mimari plastik parçalardan biri korkuluk levhası parçası (**Resim 270**), diğeri de bir silme parçasıdır (**Resim 271**). Her iki parça da yerleşimin kuzeybatısında kaçakçıların yıktığı duvarın moloz yığını içinde bulunmuştur. Bunlar büyük olasılıkla duvar örgüsünde duvar örgüsünde taş dolgu olarak kullanılmıştır. Bulunan silme parçası üzerindeki palmet motifi, 11. ve 12. yy’larda orta Bizans dönemi mimari plastiğinde çok sık kullanılmıştır⁷.

⁵ Y. Ötügen, “Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısının Ortaçağ Arşatırmalarına Katkıları”, **Sanat Tarihi Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C. 9, 1998, s. 99 vd.

⁶ Bkz., E. Parman, “The Pottery from St. John’s Basilica at Ephesos”, **Bulletin de correspondance hellenique**, Vol. VIII, 1989, s. 277-289.

⁷ R. Ousterhout, E. Akyürek, “The Church of the Transfiguration on Burgazada”, **Cahiers Archeologiques**, Vol. 49, 2001, s. 12, res.14. Benzerleri için bkz., O. Hjort, “The Sculpture of the Kariye Camii”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 33, 1979, res. 36-38.

Son olarak, manastır kompleksinin kuzeybatısında, 6 no.lu yapının önündeki moloz yığınları arasında 13.yy'a, Selçuklu dönemine ait üç adet çini parçası bulunmuştur **(Resim 155)**. Bunlardan ikisi, üzerlerindeki metalik parlaktan anlaşıldığı üzere, lüster (perdah) tekniğinde yapılmış çini parçalarıdır. Genelde 8 kollu yıldız veya haç formunda görülen bu teknikteki örneklerin aksine, bu parçalar 6 kollu yıldız formunda yapılmışlardır. Bir parça, yıldızın ucunu oluşturmaktadır. İki örnekte de yeşik renk kullanılmıştır. Bu teknikteki çinilerde insan, hayvan ve bitki motifleri kullanılmıştır, fakat Kisleçukuru'nda bulunan örneklerde çini üzerindeki yeşil renkli motiflerin ne oldukları anlaşılmamaktadır. Bu teknikte yapılan çiniler aşınmaya çok müsait olduğundan iç mekânlarda kullanıldıkları düşünülmektedir. Bulunan bu teknikteki örnekler genellikle Selçuklu köşk ve saraylarında kullanılmıştır⁸.

⁸ Lüster tekniğinde Selçuklu çinileri için bkz., R. Arık, **Kubad Abad. Selçuklu Saray ve Çinileri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000; G. Öney, **Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992; Ş. Yetkin, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986.

4- DEĞERLENDİRME

4.1. MANASTIRIN MİMARİ DEĞERLENDİRMESİ

Kisleçukuru manastırı, üç tarafı dik yamaçlardan oluşan, yaklaşık 300 m yüksekliğindeki küçük bir tepenin üzerinde konumlanmış, manastır için yüksek ve korunaklı bir yer seçilmiştir. Manastırın burada kurulmasında diğer bir etken de yakınında bir su kaynağının olmasıdır. Böylelikle bir yerleşim için gerekli en önemli ihtiyaçlar, su ve korunma sağlanmış olmaktadır.

Manastırın neden burada konumlanmış olduğunu belirledikten sonra Kisleçukuru manastırında nasıl bir örgütlenmenin olduğuna bakmak gerekir. Bir Bizans manastır şemasına bakıldığında, manastır topluluğunu meydana getiren yapılar, uygulanan sistem hakkında fikir verir. Örneğin Latros Dağı'ndaki Stylos veya Kellibaron manastır yerleşim planlarına bakıldığında lavra tipi bir örgütlenmenin olduğu kolaylıkla seçilebilmektedir¹. Oldukça geniş bir alanda belli bir düzen içersinde olmayan, daha çok gelişigüzel konumlanmış manastır yapılarından oluşurlar. Yapılar birbirine uzak mesafededir. En önemlisi trapeza olarak tanımlanan yemekhane yapıları, kiliselerin yakınında değil, birbirlerine uzak inşa edilmişlerdir. Bir koinobion'a örnek ise Aynaroz'daki manastırlardan verilebilir. Büyük ölçekli olan Büyük Lavra (963) ve daha küçük ölçekli bir manastır olan Karakallou (1071) manastırlarında ise manastır ve kilise birbirine oldukça yakın yerleştirilmiş ve çevre duvarı ile sınırlanmış, belli bir düzeni olan yapılar topluluğundan oluşmaktadırlar.

Kisleçukuru manastırında da koinobitik örgütlenmenin olduğu bir manastır yerleşimi söz konusudur. Yerleşimin planına da bakılacak olunursa, bir koinobionda olması

¹ Bu manastırların mimarisi için bkz., A. Kirby, Z. Mercangöz, "The Monasteries of Mt. Latros and Their Architectural Development", **Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050–1200**, Ed. M. Mullett, A. Kirby, Belfast, 1997, s. 65-69, res. 11-12.

gereken, diğ er bir deyişle ortak bir yaşamı işaret eden mimari düzenlemeler görülmektedir:

-  evre duvarı ile sınırlanmış bir yapılar topluluğu
- Bu yapılar topluluğunun merkezinde kilise
- Yemekhane binası
- Belli bir düzende birbirini tekrarlayan ve kiliseye açılan hücre dizisi

Bir koinobionu tanımlayan unsurların başında  evre duvarı gelmektedir.  evre duvarı, bir koinobitik topluluğun varlığına işaret eden başlıca unsurlardan biridir. Kisleçukuru manastırında da yerleşimi çepeçevre saran bir duvar inşa edilmiştir. Duvarla sınırlandırılmış yerleşimin merkezini manastır kilisesi (*katholikon*) oluşturmaktadır. Kilise, erken Hıristiyanlık döneminden itibaren Bizans manastırının merkezinde yer almıştır. Kisleçukuru *katholikonu*, batısında yer alan avluya açılır. Manastır avlusu, yerleşim içinde ışık ve havalandırma sağlar. Manastır yapıları da bu avlulu kilise etrafında,  evre duvarına bitişik olarak dizilmişlerdir. Bu yapılar da, manastır topluluğunun ihtiyacına göre yapılmış binalar olmalıdır. Örneğin erzak deposu, atölyeler, yemekhane ve mutfak, sarnıç vb. Bir de son olarak  evre duvarı dışında ama yakınında konumlanmış olan mezar şapeli yer almaktadır. Bir manastır kompleksini dini bir kompleksden çok, yerleşim içinde yaşayan keşişlerin dini ve günlük yaşamına göre şekillenen küçük bir yerleşim birimi olarak düşünülebiliriz.

Sadece yüzey araştırması yapılarak incelenmiş olan Kisleçukuru manastır yerleşiminde sadece kilise, sarnıç, mezar şapeli ve 10 no.lu hücre dizisi kolaylıkla tanımlanabilmektedir. Bunların dışında kalan,  evre duvarına bitişik olarak görülen yapılar topluluğundaki mekânların ise hangi amaçla yapılmış olduklarını belirlemek oldukça zordur. Bunların işlevi neydi, işlevleri belirlenen yapıların konumları ise neye göre şekillendi? Bunlar sorulması ve üzerinde tartışılması gereken sorulardır. Bu nedenle manastır içindeki binalar tek tek ele alınarak, karşılaştırmalarla ve diğ er manastırlarda görülen benzerlikler ışığında tanımlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle mimari düzenlemelerdeki belirsizlikleri tek tek ortaya koyarak Kisleçukuru manastırını Bizans manastır şemasına oturtulmaya çalışılmıştır.

Kilisenin belirsiz olan plan tipi, mimari veriler yardımıyla belirlenerek ve benzer örneklerle de karşılaştırılarak tarihi belirlenmeye çalışılacaktır. Kiliseden sonra en önemli yapı olan yemekhane binası detaylı olarak ele alınmıştır. Burada da öncelikle yapılar topluluğu içerisinde hangi yapının bu işlev için uygun olduğu tartışılacaktır. Bunun için yapının mimari özellikleri, yanındaki mekânlarla (mutfak) olan mimari ilişkileri incelenecek ve en önemlisi diğer örneklerle karşılaştırıldıktan sonra konumları üzerinde de araştırma yapılacaktır. Daha sonra da çevre duvarı karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve çevre duvarı ile ilişkili olan mekânlar (örn. manastır girişi ve kapı görevlisine ait hücre) anlatılacaktır. Hücreler kısmında da 10 no.lu hücreler dizisine ek olarak hangi mekânların hücre olarak kullanılmış olabileceğini tartıştıktan sonra, 12 ve 13 no.lu mekânlar ele alınarak hangi döneme ait olabilecekleri ve ne olarak kullanılmış olabilecekleri belirlenmeye çalışılacaktır. Erzak deposu olarak tanımladığımız yapı da mimari özelliklerinden ve diğer mekânlarla (örn. giriş kapısı) olan mimari ilişkilerinden yola çıkılarak tanımlanacaktır. Daha sonra manastırın su sistemi nasıl işlediğine dair tartışılacaktır. Yapılar topluluğu içerisinde yer alan 6 ve 7 no.lu yapılar, ne yazık ki mimari tasvirden öteye gidememiş, bir soru işareti olarak kalmaktadır. Bunlar kazı yapılmadığı sürece de işlevleri belirlenemeyecektir. Son olarak da mezar şapeli bölümünde de mekân birimlerinin ne olarak kullanılmış olduğu diğer örneklerle karşılaştırılarak incelenecektir.

4.1.1. Çevre Duvarı:

Bir Bizans manastırının olmazsa olmaz bir parçası olan çevre duvarı, kilise ve yemekhane ile birlikte, bir manastır yerleşiminin oluşumunda olması gerekli önemli mimari özelliklerden birisidir. Diğer bir deyişle bir manastırın tanımlamasında etkili üç önemli mimari yapıdan – kilise ve yemekhane ile birlikte – birini oluşturur².

² S. Popovic, *The Architectural Iconography of the Late Byzantine Monastery*, Canadian Institute of Balkan Studies, 1997, s. 5.

Bir çevre duvarının başlıca iki işlevi vardır. Bunlardan birisi manastırın korunması ve güvenliğinin sağlanması, diğeri ise manastırın koinobitik niteliği gereğidir. Savunma özelliğinin erken Hristiyan manastırlarında pek geçerli olmadığını görmekteyiz. Duvarlı manastır yerleşimlerinin en erken örneğini Kellia (Mısır) yerleşimlerinin oluşturduğunu ikinci bölümde³ belirtmiştik. Bu duvarlar, yerleşimin güvenliğini sağlayacak kadar kalın ve yüksek inşa edilmemişlerdir. Dolayısıyla etkili bir koruyucu duvar olma işlevinden çok, yerleşim alanını sınırlamak için inşa edilmişlerdir⁴.

Çevre duvarı, koruma gibi pratik bir işlevin yanı sıra, koinobitik yaşam tarzının da bir gereğidir. Bu tipte örgütlenmiş manastır kuruluşlarında çevre duvarı bir bakıma sınırları ve kuralları olan bir yaşamın göstergesidir. Normal koşullarda, bir lavra tipi örgütlenmede çevre duvarına ihtiyaç yoktur. Keşişler kendi kurallarını belirler, burada sınırlar ve kurallar yoktur. Bu tip bir manastırda çevre duvarı varsa bu savunma amaçlı yapılmıştır. Hâlbuki bir koinobionda savunma amacının yanısıra çevre duvarı, manastır yaşamını kurallarla kontrol eden düzenin oluşumunu kolaylaştırır. Diğer bir deyişle, çevre duvarı, manastır yerleşimini sınırlayan bir mimari unsur olduğu gibi, manastır içerisindeki yaşamı da sınırlayan, keşişlerin yaşamı üzerindeki kontrolü sağlayan bir araç durumundadır.

Duvarın sembolik anlamı da, gerçekte manastırı mekân olarak sınırlayan, kutsal alanı günlük yaşamın evreninden fiziksel olarak ayırıp belirleyen bir mimari eleman olmasıdır. “Azizin evini”, “kutsal suru” sembolize eder⁵. Diğer bir deyişle bir işlevi korumaysa, diğeri de kutsal alanı dış dünyadan ayırmasıdır.

³ Bkz., s. 21.

⁴ C.C. Walters, **Monastic Archaeology in Egypt**, Warminster 1974, s. 9.

⁵ S. Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 7; S. Popovic, “The Trapeza in the Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 52, 1998, s. 282.

Savunma, bir manastır duvarının oluşumunda ve şekillenmesinde önemli rol oynar⁶. Genel olarak Bizans manastırlarında tamamen korunma amaçlı büyük çevre duvarları kullanılmıştır. Bu duvar, askeri savunma amacıyla yapılmış bir sur duvarı olmaktan çok, güvenlik amacıyla kompleksi saran bir çevre duvarı niteliğindedir. Fakat 14. yy'ın son dönemlerinden itibaren manastırlar genellikle sur duvarlarıyla çevrelenerek kale görünümünü almışlardır⁷. Sina'daki gibi bazı erken örneklerde ise çevre duvarının bir askeri tahkimat halini aldığını görmekteyiz⁸.

Kisleçukuru manastır kompleksini saran çevre duvarı da, kuleler ile kuvvetlendirilmiş kalın sur duvarından ziyade, manastır yapılarını çevreleyen bir çevre duvarı niteliğindedir. Üç tarafı çok sarp olan Kisleçukuru manastırı için kulelerle destekli kalın sur duvarı zaten gerekli değildir. Manastıra tek ulaşım kuzey taraftan mümkündür ve bu kısım da eski bir fotoğraftan anlaşıldığı üzere, bir kale burcu gibi dendanlıdır⁹. Manastır çevre duvarı, tamamen üzerinde bulunduğu tepenin topografyasına göre şekil almış ve dolayısıyla bu da manastır yerleşimini meydana getiren yapılar topluluğunu biçimlendirmiştir.

Çevre duvarının mimari tanımında da belirtildiği gibi, duvarın güney ve batı bölümleri olduğu gibi ayakta. Doğu ve kuzey bölümlerinin de büyük kısmı yıkılmış, duvar izleri bile net bir şekilde izlenememektedir. Olduğu gibi ayakta olan batı çevre duvarı düz bir şekilde devam eder. Kuzey duvarının izlerine bakıldığı takdirde, girişin olduğu yere kadar düz bir şekilde devam ettiği ve girişin olduğu kısımda kuzeye doğru açı yaparak kompleksin kuzeybatı bölümünün genişletildiği görülmektedir. Yerleşimin restitüsyonunda görülen doğu sur duvarı da burada izlenebilen duvar kalıntılarına göre oluşturulmuştur (**Plan 31 ve 35**). Doğu sur

⁶ Manastır savunma duvarları için bkz., Popovic, **a.g.e.**, s. 7-8; P. Burridge, "The Development of Monastic Architecture on Mount Athos: with special reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari", Ph. D. Thesis, York University, 1976, s. 286.

⁷ Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 9-10.

⁸ G. H. Forsyth, "The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 22, 1968, s. 4, res. 3.

⁹ Bkz., V. Viale, "Relazione sull'attività della missione archeologica di Adalia nell'anno 1922", **Annuario**, Vol. 8-9, 1925-1926, s. 387-388.

duvarı, düz bir şekilde devam ederek sarnıcı da içine alacak şekilde doğuya doğru bir genişleme yapar. Yemekhane ile sarnıç arasındaki duvar, tamamen yıkılmış ve taşları da olasılıkla dik yamaçtan aşağı kaymış olduğu için burada bir duvar izine rastlanmaz. Suyun kesilmesine karşı bir önlem olarak sarnıcın manastır sınırları içersinde olması gerektiğinden bu kısımda duvar izleri görülme bile, sarnıcı içine alacak şekilde inşa edilmiş olması düşünülmelidir. Güney duvarı da tamamen üzerinde yer aldığı dik yamacın şekline göre biçimlenmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda yayılım gösteren manastır yerleşimine giriş, kuzeybatıdan sağlanmıştır. Topografyaya da bakacak olursak, manastıra en kolay ulaşımın bu noktada olduğu görülecektir. Kapıdan girince avluya doğru yönlendiren bir açıklıkla karşılaşılır. Bir giriş mekânı niteliğindeki bu açıklığın üstünün açık veya kapalı olup olmadığı belli değildir. Fakat bu açıklığın kuzeyindeki duvarda dışarı açılan alt alta iki tane mazgal pencerenin yer alması, burada en azından üstü kapalı bir vestibülün veya bir mekânın yer alabileceğini düşündürmektedir (**Resim 4**). Çünkü aksi takdirde özellikle ikinci kat seviyesindeki pencerenin fonksiyonu kalmamaktadır. Fakat ne yazık ki, duvarların üst kısımları yıkılmış olduğundan bunu belirleyebilmek için gereken duvar izleri ortadan kalkmıştır.

Manastır girişleri, Bizans manastırlarında herşeyden önce, mekân ikonografyasının önemli bir bölümünü oluşturlardı. Burası dış dünyadan ruhani dünyaya geçişi sağlayan bir yer olduğu için önemliydi. Özel bir yere girişi sağladığı için de kapılar özel olarak tasarlanmış mekânlar olarak inşa edilmişlerdir. Bu kutsal alanı sembolik olarak korumak için girişin üzerinde genellikle, manastır hangi azize adanmışsa, onun resmi yer alırdı. Hatta giriş vestibülünde kötülüklerden korunmak için dini konulu freskolar da yer alırdı¹⁰. Benzer bir düzenlemeyi Kisle'nin yakın çevresinde

¹⁰ Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 8; S. Popovic, "Disposition of Chapels in Byzantine Monastery" (Sırpça), **Saopstenja**, 27-28 (1995-1996), s. 38.

yer alan Trebenna kentinin sur kapısında rastlarız. Kapı sövelerinin güneye bakan yüzlerine yine korunma amaçlı yapılmış birer haç motifi işlenmiştir¹¹.

Manastırların giriş yerlerinde sembolik olarak koruyucu bir özelliği olduğuna inanılan şapellerin de önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Phocis'teki Aziz Lukas veya Nea Moni Manastırları'nda girişlerin yanında yapılmış olan şapeller böyle bir uygulamanın varlığını onaylamaktadır. Fonksiyonları da tamamen sembolik olarak koruma amaçlıdır. Aynaroz'daki manastırların çoğunda girişlerin üzerinde halen şapeller yerlerini korumaktadırlar¹².

Görüldüğü üzere sembolik anlamından dolayı, manastır girişlerinde sadece kapı yer almıyor, burada kapının yanında veya üzerinde genelde içinde şapeli olan bir giriş binası veya içinde dinsel resimlerin bulunduğu bir vestibül inşa ediliyor¹³. Aynaroz manastırlarında da doğrudan manastırın içine girilmez. Genellikle birbirinden kapılarla ayrılan bir dizi avludan geçtikten sonra manastırın içine girilmektedir ve bu avlular girişte veya girişin yakınında bulunan bir kule tarafından korunuyordu¹⁴. Giriş yerinde sadece bir kapı yer almıyor. Manastır girişlerinde doğrudan içeri girilmesinin çok ender olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, yukarıda da belirtildiği gibi, Kisle'nin giriş açıklığının kuzey duvarında da alt alta iki mazgal pencerenin yer alması, girişte üstü kapalı bir mekânın olabileceği veya bir giriş mekânı olmasa bile en azından üstü kapalı veranda niteliğinde bir yerin olabileceği düşünülebilir.

Bizans manastırlarında çok sık karşımıza çıkan, *pyrgos* olarak adlandırılan savunma kuleleri, genelde Aynaroz manastırlarında görüldüğü gibi, ya arazinin en yüksek

¹¹ E. Akyürek, "Bizans Dönemi Kalıntıları", **Trebenna Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası**, Ed., N. Çevik, B. Varkıvaç, E. Akyürek, Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2005b, s. 100, res. 25-26.

¹² Popovic, **a.g.e.**, 1995-1996, s. 39. Giriş şapelleri için ayrıca bkz., Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 8-9.

¹³ Bizans manastırlarının kapı girişleri için bkz., Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 8-10, res. 7-8.

¹⁴ Burridge, **a.g.e.**, s. 286.

noktasında ya da girişi kontrol altına alacak şekilde konumlanırlardı¹⁵. Erken dönemlerden beri Bizans manastırlarında kullanılan bu kule yapılarının, Kisle'nin çevre duvarında veya girişinde kullanıldığına dair herhangi bir iz rastlanmamaktadır. Fakat 1920'lerde çekilmiş Kisleçukuru'na ait fotoğrafta manastır girişinin üzerinde dendanlı bir duvar kalıntısı dikkati çekmektedir. Girişi kontrol etmek için yapılmış olan bu dendanlı duvarın, çevre duvarının diğer kısımlarında da kullanılıp kullanılmadığı soru işaretidir. Kale duvarlarında gördüğümüz, tamamen korumaya yönelik kullanılan bu dendanlı duvar parçasının, girişin üzerinde görülmesi, savunma kulesi niteliğinde bir yapının burada yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Manastır girişinin hemen yanında, güneyinde beşik tonozlu bir mekân yer almaktadır (5 no.lu yapı). Bu mekân güneydeki hücre dizileri ile neredeyse aynı boyutlardadır. Bu hücre tipi mekânın, tek kişinin kalabileceği boyutlarda inşa edilmiş ve en önemlisi girişin yanında konumlanmış olması, 5 no.lu yapının manastır giriş ve çıkışından sorumlu keşişin kaldığı yer olabileceğini akla getirmektedir. Manastır typikonlarından Bizans manastır girişlerinden sorumlu keşişlerin girişte görevlendirildiği ve hatta kapı girişi yanında yer alan mekânlarda da kaldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Konstantinopolis'de 12.yy'a ait Mamas Manastırı typikonunda kapı görevlisi için yazılmış bir bölüm var. Bu bölümde, girişin anahtarlarını alacak ve kapı görevlisi olarak adlandırılan keşişin, başkeşiş tarafından atandığı, başkeşişin izni olmadan kesinlikle kapının açılmayacağı ve yine başkeşişin bilgisi olmadan manastıra girmek veya manastırı terketmek isteyenine izin verilmeyeceği vurgulanmıştır. Ayrıca bu göreve atanmış keşişin tecrübeli ve ileri yaşlarda olması gerektiği belirtilmiştir¹⁶. Başka bir örnek de Girit, Baionaia'da yer

¹⁵ Burridge, **a.e.**, s. 286. Savunma işlevinin yanı sıra başkeşiş veya manastır kurucusu için de bir inziva yeri olarak kullanılan bu kulelerin en üst katında buna bağlı olarak şapel, en alt katında da sarnıç yer alırdı. Pyrgoslar ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz., Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 10-13; S. Popovic, "Elevated Chapels: The Monastery Tower and its Meaning", **19th Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers**, Princeton, 1993, s. 7-8.

¹⁶ A. Bandy, "Mamas: Typikon of Athanasios Philanthropenos for the Monastery of St. Mamas in Constantinople", Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. III, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 1003.

alan 15.yy’ait Pantanassa Tanrı Anası Manastırı’dır. Bu manastıra ait typikonda da kapı görevlisinin ne yapması gerektiğine dair uzun bir pasaj vardır. Ayrıca buradan kapı görevlilerinin girişte yer alan bir hücrede, topluluktan ayrı olarak yaşadıklarını, diğer rahibelerin sorumlu oldukları ortak görevlerden muaf olduklarını da öğreniyoruz¹⁷. Typikonuna göre, yine girişte daha kıdemli ve yaşlı keşişlerin durması gerektiği, başkeşişin bilgisi olmadan manastırdan çıkmak veya manastıra girmek isteyenlere izin verilmemesi gerektiği söylenmiştir. Typikondan ana-kız iki rahibenin bu manastırın girişinde görevlendirilmiş olduğu ve kapı yakınlarında bir hücrenin inşa edilerek ikisinin burada yaşadığını da öğrenmekteyiz. Kapı görevlilerinin gün boyu kapıda durması ve biri bir ihtiyaç anında olmazsa diğerinin orada kalması gerektiği vurgulanmış ve başka işlerle – bağ veya bahçeyle – ilgilenmemeleri, sadece yanlarındaki kapıdan sorumlu oldukları belirtilmiştir¹⁸.

4.1.2. Kilise:

Bu bölümde mimari veriler yardımıyla kilisenin planı tartışılacak ve benzer örneklerle karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu karşılaştırmadan sonra yapının tarihini belirlemede yardımcı olabilecek doğu cephesi benzer örneklerle karşılaştırılarak incelenecektir. Son olarak da kilisenin narteksine değinilecek ve yan cepheleri de kısa olarak ele alınacaktır. Böylelikle plan tipi bütünüyle tanımlanarak Bizans mimarisi içindeki yeri saptanmaya çalışılacaktır.

Kilisenin naos kısmının 11.20 x 7.00 m boyutlarında dikdörtgen bir mekândan oluştuğunu yukarıda belirtmiştik. Bu genişlikteki mekânı örten çatı sistemine ait herhangi bir taşıyıcıya – sütun veya payeye – rastlanmamaktadır. Bu nedenle ilk bakışta yapının tek nefli olup beşik tonoz veya ahşap çatı ile örtülmüş olabileceği

¹⁷ A. M. Talbot, “Neilos Damilas: Testament and Typikon of Neilos Damilas for the Convent of the Mother of God *Pantanassa* at Baionaia on Crete”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 1464.

¹⁸ A.e., s.1476.

düşünülebilir. Fakat duvar kalınlığı her iki tip örtü sistemi için fazla incedir ve duvarlarda örtüyü taşımaya yardımcı mimari öğelerin (duvar payesi, payanda vb.) kullanıldığına dair herhangi bir veri yoktur. Tek nefli kilise yapılarına özellikle Orta Anadolu, Binbir Kilise bölgesinde sıkça rastlanmaktadır¹⁹. Taş tonozla örtülmüş olan mekanların yaklaşık 5-5.50 m genişliğinde oldukları görülür. Bu yapılarda taş tonozun ağırlığını karşılayan payandalar, duvar payeleri ve tonozu desteklemek için de kaburga kemerleri kullanılmıştır. Bu genişlikte tonozla örtülmüş olması pek mümkün gözüküyor. Ahşap örtülü tek nefli kiliselere ise örnek olarak Teselya Bölgesindeki Orta Bizans kiliselerini verebiliriz²⁰. Daha hafif bir örtü sistemi ile örtülmüş olduklarından bu mekânların duvarlarında duvar payesi kullanılmamıştır. Bunların da genişlikleri 6 m'den fazla değildir. Bu nedenle bu genişlikte bir mekânın tonozla veya ahşap çatı ile örtülmüş olmasını düşünemeyiz.

Duvarlara dikkatli bakıldığında çok iyi durumda olmasalar bile kemer bingilerine ait kalıntılar olduğu görülebilmektedir (**Plan 5-6, Resim 54-55, 57, 64-65**). Kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı altı kemer bingisi kullanılmıştır. Duvarın içinden çıkan kemer, mekân ortasında yer alan taşıyıcıya oturmaktadır. Bu da naos içersinde altı tane taşıyıcının (sütun veya paye) kullanılmış olduğunu göstermektedir. Yapıda ve çevresinde herhangi bir sütun parçasına rastlanmamıştır. Böyle ağır bir malzemenin de yerleşime uzak konumlanmış olan bir yerden götürülmesi zordur. Bizanslılar genellikle yakın çevrelerinde yer alan antik bir yerleşimden aldıkları hazır malzemeleri kiliselerinde kullanırlardı. Fakat manastır çevresinde böyle bir antik şehir kalıntısı yer almadığından başka bir çözüme giderek taştan örme paye kullanmış olmalıdırlar. Anadolu'da inşa edilen diğer kilise yapıları için de bu geçerlidir. Orta Bizans Dönemi kiliselerinde yapı malzemesi olarak yöreye ait taş blokları ve sütun yerine bu taşlardan örülmüş payeler tercih edilmiştir²¹. Ancak bir

¹⁹ W. M. Ramsay, G. L. Bell, **The Thousand and One Churches**, London, 1909, s. 324-339

²⁰ N. Nikonanos, **Byzantinoi naoi tis Thessalias**, Athenai, 1979, s. 42-90.

²¹ R. Krautheimer, **Early Christian and Byzantine Architecture**, Yale University Press, New Haven, London, 1986, s. 395. Anadolu'da kesme taş duvarlardan oluşan kiliselerde kural olarak kare veya dikdörtgen payeler kullanılmıştır. Orta Bizans Dönemi yapısı, Çanlı Kilise'de de kubbeyi taşıyan payeler kesme taştan örülmüştür. Bkz. R., Ousterhout, **A Byzantine Settlement in Cappadocia**, *Dumbarton Oaks Studies*, XLII, Washington D.C., 2005, s. 65, res. 35.

kazı yapılabildiği ve yapının içersindeki moloz yığını temizlendiği takdirde ne tür bir payenin kullanıldığı ortaya çıkacaktır.

Duvarlarda seçilebilen kemer bingileri hizasında taşıyıcıları yerleştirerek naosda altı payenin kullanılmış olduğunu belirttik. Bunlara ek olarak kuzey ve güney duvarların doğuya yakın kısımları daha yüksektir ve burada pencereler dikkati çeker. Kare içi haç planlı yapılarda, beşik tonozla örtülü haç kolları, aralarda kalan köşe mekânlarından daha yüksektir ve özellikle kuzey ve güney kolları dışarıya pencere ile açılırlar. Burada da kuzey ve güney duvarlarının bu kısımları haç kollarının dışarı yansımış hali olmalıdırlar (**Resim 61-62**). Böylelikle dikdörtgen mekânın içine bir hacin oturtulmuş olduğunu düşünmek doğru olacaktır.

Yukarıda belirtilen mimari veriler yardımıyla, Plan 28 ve 29’da, kilisenin tamamlanmış hali görülmektedir. Buna göre kilise, Orta Bizans Dönemi’nin yaygın plan tipi olan kapalı Yunan haçı planlı yapı tipinin değişime uğramış bir çeşitlemesidir. Kapalı Yunan haçı planının geleneksel dört destekli şemasından²² farklı olarak burada naos batıya doğru uzatılarak altı paye kullanılmıştır. Doğuya yakın dört paye üzerine kubbe oturmaktadır. Kubbeyi taşıyan bu dört taşıyıcıya ek olarak batıya bir çift paye daha eklenmiştir. Böylelikle hacin batı kolu diğerlerine nazaran daha uzun olmuş, dolayısıyla naos normalden daha uzun hale gelmiştir. Hacın doğu kolu doğrudan apsis ile birleşmektedir. Haç kollarının beşik tonozla örtülmüş oldukları tahmin edilebilir, fakat köşelerde kalan mekânlar için kesin bir şey söylemek zordur. Kisleçukuru’ndaki kilisenin restitüsyonunda bu mekânlar için de beşik tonoz önerilmiştir (**Plan 28**).

Bu plan tipi “uzunlamasına veya genişletilmiş (extended) kare içinde haç” olarak adlandırılmaktadır. Aynı plan tipi, Tirilye, Kemerli Kilise’de karşımıza

²² Kare içinde haç plan tanımı için bkz., Krautheimer, **a.g.e.**, s. 340-341.

çıkılmaktadır²³. On üçüncü yüzyılın sonlarına tarihlendirilen yapının batısına iki sütunun eklenmesiyle nefin uzatılmış olduğu görülmektedir. Mango ve Sevcenko, bu plan tipinin esas olarak kare içinde haç planı olduğunu, fakat sıradışı bir özellik olarak dört destek yerine altı sütunun kullanıldığını vurgulayarak bu plan tipinin uzatılmış bir çeşitlemesi olduğunu belirtirler²⁴. Dolayısıyla Kisleçukuru manastır kilisesi için “kare içinde uzunlamasına haç planı” ya da daha doğru olarak “uzunlamasına kapalı haç planı” tanımını kullanmak yanlış olmayacaktır. Kemerli Kilise’de, Kisleçukuru’ndan farklı olarak, kuzey ve güney duvarlarda karşılıklı pilastrlar kullanılmış ve bunların karşılıklarına da sütunlar yerleştirilmiştir. Uzunlamasına kapalı haç planı diye adlandırdığımız bu plan tipinin değişik varyasyonları örtünün taşınma sistemine göre biçimlenmiştir.

Bu tipin bilinen erken örnekleri Kıbrıs’ta iki yapıda karşımıza çıkar. Onuncu yüzyılın sonlarına ait Rizokarpasso yakınlarında yer alan Hagios Philon Kilisesi, diğeri de Sotira’da 12. yy yapısı Hagios Georgios Kilisesi’dir²⁵. Bunlar da ideal kare içi haç planının değişime uğramış, kilise nefinin uzatılmış varyasyonlarıdır. Bu örneklerde de Kisleçukuru’nda görüldüğü gibi planın uzatılmış, orta nefin uzun bırakılmış olduğu görülmektedir. Fakat burada Kisleçukuru’ndan farklı olarak, kare içi haç plan geleneğine uygun dört destek kullanılmıştır. Dolayısıyla batı kolu doğu kolu ile birlikte diğerlerinden daha uzun yapılmıştır. Her iki yapıda da kubbeyi taşımak üzere masif, taştan örme payeler kullanılmıştır²⁶.

Kisleçukuru manastır kilisesi ile aynı plan tipini gösteren yapılar Rodos’ta karşımıza çıkar. Aynı şekilde 6 destekli, batı haç kolu uzatılmış kapalı haç planlı yapılar inşa edilmiştir. Bu örneklerde Kisleçukuru’ndaki gibi, yapı içersinde – batı duvarı hariç – pilastrlar kullanılmamıştır. Köşe mekânları beşik tonozla örtülüdür. Destekler sütun

²³ C. Mango, I. Sevcenko, “Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara”, *Dumbarton Oaks Studies*, Vol. 27, 1973, s. 238–240, res.20.

²⁴ A.e., s. 273–274. Kemerli Kilise’nin bahsi geçen plan tipi için “extended cross in square” tanımı kullanılmıştır.

²⁵ S. Curcic, *Middle Byzantine Architecture on Cyprus: Provincial or Regional ?*, The Bank of Cyprus Cultural Foundation, Nicosia, 2000, s. 16, res. 10a ve 10b.

²⁶ A.e., s. 16.

değil, Orta Bizans Anadolu yapılarında gördüğümüz gibi, taş malzemeden örülmüş payelerdir. Bunlardan ilki, 13.yy'a tarihlenen Panaghia Kilisesi'dir²⁷. Altı payeli kilisenin üst yapısı geçirdiği depremlerden dolayı tekrar yapılmış, gotik tarzda inşa edilmiştir. Batı duvarı dışında, uzun duvarlarında pilastrlar kullanılmamıştır. Lindos Akropolisinde yer alan Hagios Ioannes Kilisesi²⁸ ise hem plan tipi ve mimari özellikleri, hem de doğu cephesi bakımından Kisileçukuru'na en yakın örnektir (**Resim 273**). Burada da batıya iki paye daha eklenerek batı haç kolunun daha uzun hale getirilmiş olduğu görülmektedir. Uzunlamasına kapalı haç planlı yapının batı kısmı yıkılmış, fakat batı haç kolunu taşıyan payeler ayakta olduğundan tahmini bir plan oluşturulmuştur²⁹. Kuzey ve güney duvarlarda pilastrlar kullanılmamıştır. Orlandos, bu yapının büyük olasılıkla 13.yy'da inşa edilmiş olabileceğini belirtir³⁰. Fakat Krautheimer özellikle doğu cephesinin mimari özelliklerinden Anadolu etkisini gösterdiğini belirterek yapıyı 11.yy'ın sonlarıyla, 12.yy'ın başlarına tarihlemektedir³¹. Adadaki uzunlamasına kapalı haç planlı son kilise Demirli Camii'dir³². Bu yapıda diğerlerinden farklı olarak beş taşıyıcı görülmektedir. Mekânın kuzeybatı köşesi yol yapımından dolayı kesilmiş, dolayısıyla kuzeybatı köşe mekânı kısa tutulmuştur. Orlandos, yapıyı daha geç bir tarihe, 14.yy'a tarihler³³. Fakat Krautheimer, Rodos'taki kare içinde haç planlı kiliselerin cephe özelliklerine göre tarihlendirilmediklerini ve üsluba ilişkin kanıtların da Orlandos'un önerdiği tarihleri pek karşılamadığını belirtmektedir³⁴.

Diğer Yunan Adaları'nda da bu plan tipinden kiliselere rastlanmaktadır. Midilli'de, 13.yy'ın II. yarısına ait Koimesis Kilisesi – Kisileçukuru'nda görüldüğü gibi – 6 destekli kapalı haç plana sahiptir³⁵. Destekler yine aynı şekilde taş örgü payelerdir.

²⁷ A. Orlandos, "Byzantina kai Metabyzantina Mnemeia tes Rodou" **Archeion**, Vol. 6, 1948, s. 72-74, res. 59

²⁸ **A.e.**, s. 81-83.

²⁹ **A.e.**, s. 80, res. 64.

³⁰ **A.e.**, s. 82-83.

³¹ Krautheimer, **a.g.e.**, s. 401.

³² Orlandos, **a.g.e.**, s. 77-80, res. 62.

³³ **A.e.**, s. 79.

³⁴ Krautheimer, **a.g.e.**, s. 510, dipnot 62.

³⁵ A. Orlandos "Byzantina Ekklesia Para to Kakosalesi" **Archeion**, Vol. 5, 1939-40, s. 152, res. 4.

Batı kolu ve batı köşe odaları uzunlamasına mekânlar halinde ve beşik tonozla örtülü oldukları görülmektedir. Yapı içersinde örtüyü taşımak üzere hiç duvar payesi kullanılmamıştır. Girit Adası'nda karşımıza çıkan kilise de 6 desteklidir. Ondördüncü yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen. Mikri Episkopi, Hristos Soteris Kilisesi'nde³⁶, kubbeyi taşıyan 4 destekten ikisi sütun, diğer ikisi taştan örme payelerdir. Bunların dışında batıya yine iki paye daha yerleştirilerek batı haç kolu uzatılmıştır. Kilisenin güney tarafında destekler ve köşe mekânların tonoz örtüleri ayakta olduğundan plan tipi net bir şekilde görülebilmektedir. Burada da, Kisleçukuru'nda olduğunu tahmin ettiğimiz gibi, duvarlarda duvar payeleri kullanılmamıştır. Köşe mekânların beşik tonoz örtüsü, duvardan çıkarak sütun ve payelerin üzerine binmektedir.

Şimdiye kadar görülen Adalar'daki kiliselerde – Anadolu'dan Kemerli Kilise dâhil – narteks mekânı yoktur veya orijinal değildir. Bu da yapılarıdaki Yunanistan etkisini göstermektedir.

Yukarıda da görüldüğü üzere, Palaiologoslar Dönemi'nde de bu plan tipinde kiliselere rastlanmaktadır. Adalar'ın yanı sıra Yunanistan'da da 6 destekli değil, Kıbrıs'daki gibi dört destekli uzunlamasına kapalı yunan haç planlı yapılarla karşılaşırız. Son dönemin önemli kentlerinden Mistra'da üç tane bu plan tipinde kilise bulunmaktadır: Ayasofya³⁷, Peribleptos³⁸ ve Evangelistra³⁹ Kiliseleri. Destek sayısı ve türü değişse de, kiliseler plan tipi olarak aynıdır. Bu kiliselerde de birbirine eşit kollu haç planı değil de, bir şekilde batı kolu uzatılmış haç planı tercih edilmiştir. Bu geleneksel plan tipindeki hafif değişikliğin sebebinin neden olduğu bilinmemektedir. Fakat büyük olasılıkla liturjik amaçlı böyle bir değişikliğe gidilmiş olmalıdır. Fakat yukarıda belirtilenlerin çoğu, Peribleptos Manastır kilisesi hariç, manastır kilisesi değildir. Yapıları 14.yy'ın son dönemlerine tarihleyen Krautheimer, bu plan tipinin geleneksel planın (kare içi haç plan) karakteristik bir uyarlaması olduğunu, başka bir deyişle

³⁶ M. Bourbodakis, K. Gallas, K. Wessel, **Byzantinische Kreta**, München, 1983, s. 388-390, res. 356-358.

³⁷ M. G. Sotiriou, **Mistra, Une Ville Byzantine Morte**, Athenes 1935, s. 39-43, res.23-24.

³⁸ **A.e.**, s. 43-50, res.25-26.

³⁹ **A.e.**, s. 24-27, res.14-15.

kare içi haç planının Mistra'ya özgü bir varyasyonu olduğunu belirtir⁴⁰. Üç kilisenin planı neredeyse birbirinin aynıdır. Kıbrıs'daki yapılarda kubbeyi 4 taş paye taşımaktaydı. Burada ise 2 paye ve 2 sütun kubbeyi taşır. Aynı şekilde batı haç kolu ve batı köşe odaları batıya doğru uzatılmıştır.

Yukarıda verilen örneklerle baktığımızda, Orta Bizans Dönemi'nin geleneksel plan tipi olan kapalı haç planının uzatılmış varyasyonunun özellikle Adalar'da yoğunlaşmış olduğu görülür. Batı haç kolunun uzun olduğu plan tipinin aynı olmasına rağmen bölgelere göre taşıyıcı sistemi değişmektedir. Bu bazılarında 6 destek, bazılarında 4 destek, bazılarında da paye-sütun değişimi olmaktadır. Kisleçukuru'na en yakın örnekler, Adalar'da özellikle Rodos'ta görülmektedir. Kisleçukuru'ndaki gibi 6 taş örgü paye yer almakta ve yan duvarlarda pilastrlar⁴¹ kullanılmamıştır. Bunların içinde Hagios Ioannes Kilisesi, Kisleçukuru'na dönemsel olarak en yakını olanıdır.

Bu plan tipinin Adalar'a nereden geldiği bir soru işaretidir. Genel olarak bildiğimiz, Orta Bizans kilise yapısının Anadolu'dan Adalar'a geçerek, burada karışmadan, bazen de Yunanistan'dan gelen etkilerle karışarak biçimlenmiş olduğudur⁴². Bundan yola çıkarak bu plan tipinin Anadolu'dan Adalar'a geçmiş olabileceğini düşünebiliriz. Fakat karşımıza yine aynı sorun çıkmaktadır. Bunu desteklemek için ne yeterli çalışma ne de en önemlisi Anadolu'da ayakta kalabilmiş yeterli kilise yapısı vardır. Fakat Kemerli ve Kisleçukuru'nda bu plan tipine rastlamamız ve Anadolu etkisine açık olan Adalar'da da birkaç örnekle karşılaşmamız bu plan tipinin Anadolu'da kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Bu plan tipinin belli bir yere özgü olduğunu söylemek veya bu plan tipinden yola çıkarak kesin bir tarihlendirme yapmak imkânsızdır. Çünkü yukarıda da görüldüğü üzere birkaç değişik bölgede

⁴⁰ Krautheimer, **a.g.e.**, s. 428.

⁴¹ Kare içi haç planlı kiliselerin çoğunda – bunlara Kapadokya'nın kaya kiliseleri de dâhil – yan duvarlarda pilastrlar kullanılmıştır. Orta Bizans Dönemi'ne ait Konstantinopolis kiliselerinde de bunlar standart olarak yer alırlar. Fakat Anadolu'da Çanlı Kilise, Karagedik ve İbrala Kiliselerinde pilastrlar kullanılmamıştır. Bkz., Ousterhout, **a.g.e.**, s. 65.

⁴² Krautheimer, **a.g.e.**, s. 400.

görülmekte ve tarihlendirme de 11.–14. yy'lar arasını kapsamaktadır. Curcic de, kare içi haç planının değişik varyasyonlarına birkaç bölgede rastlandığına ve belli bir yere özgü olmadığına dikkat çekmiştir⁴³.

Plan tipinin yanı sıra, Kisleçukuru manastır kilisesinin planında bazı belirsiz noktalar, yukarıda verilen örnekler yardımıyla daha kesinlik kazanmaktadır. Örneğin, taşıyıcıların paye olması veya köşe mekânlarının beşik tonozla örtülü olması gibi. Benzer örneklerle bazı tahminler yapılarak plan üzerindeki belirsiz noktalar giderilebilir. Yukarıdaki örneklerin çoğunda, özellikle Adalar'daki benzer örneklerde taşıyıcı desteklerin taştan örme payeler olduğu görülür⁴⁴. Orta Bizans dönemi Anadolu yapılarında da sütun yerine genel olarak paye tercih edildiğini yukarıda belirtmiştik. Böylelikle Kisleçukuru manastır kilisesinde de taşıyıcı destek olarak taştan örülmüş payeler kullanılmış olabileceğini düşünebiliriz. Buna ek olarak yukarıda belirttiğimiz noktalar da – antik bir yerleşime uzak olması ve sütun kalıntısı bulunmaması – bunu destekler.

Köşe mekânlarının örtüsü de soru işaretidir. Konstantinopolis kiliselerinde köşe mekânları genellikle çapraz tonoz veya kubbesel tonozla örtülüdür. Hâlbuki Yunanistan, Adalar ve Anadolu'nun da birçok yerinde bu mekânlar beşik tonozla örtülüdür⁴⁵. Kisleçukuru ile aynı plan tipini – 6 destekli – gösteren kiliselere baktığımız zaman da – Kemerli Kilise hariç⁴⁶ – yan mekânlarda beşik tonoz kullanılmış olduğunu görürüz. Bundan dolayı Kisleçukuru Manastır Kilisesi'nde de köşe mekânların beşik tonozla örtülmüş olabileceği söylenebilir.

⁴³ Curcic, **a.g.e.**, s. 16.

⁴⁴ Krautheimer, Adalar'da inşa edilen kare içi haç planlı yapılarda hiç istisnasız, sütun yerine payelerin kullanıldığını vurgular. Bkz., Krautheimer, **a.g.e.**, s. 401.

⁴⁵ P. L. Vocotopoulos, "The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period", **Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik**, Vol.31/2, 1981, s. 555.

Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., A. Papageorgiou, "Constantinopolitan Influence on the Middle Byzantine Architecture of Cyprus", **Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik**, Vol. 32/4, 1982b, s. 471

⁴⁶ Kemerli Kilise'de köşe mekânları, Konstantinopolis kiliselerinde görebileceğimiz gibi kubbesel tonozla örtülüdür. Mimarisi için bkz., Mango, Sevcenko, **a.g.e.**, s. 238–240, res.20.

Diğer belirsiz olan önemli bir nokta ise kilise apsisinde hangi tip pencerenin kullanılmış olduğudur. Öncelikle pencere veya pencerelerin – apsis cephesindeki kör nişler gibi – silmenin üzerinde, 2.15 m yüksekliğinde yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Apsis penceresinin de apsis düzenini bozmadan yapılmış olabileceğini düşünürsek aynı boyda, –1.45 m boyunda – olduğunu söylemek yanlış olmaz. Apsis penceresinin güney kenarını oluşturan yarım kalmış kemer açısına baktığımız zaman pencere tipi belirlenebilmektedir (**Resim 92**). Resimde görülen bu yarım kalmış kemer açısı, dar açıklıklı küçük bir pencereyi, daha doğrusu kör nişlerdeki kemer açıklığına sahip bir pencereyi işaret eder. Böylece bu kemer kıvrımından ve yıkılan kısmın genişliğinden yola çıkarak apsisteki kör nişlerin genişliğinde, yani dar açıklıklı, üçüz pencerenin kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz. Buna ek olarak, taş malzemenin kullanıldığı diğer Anadolu yapılarına da bakıldığında, apsis düzenlemelerinde üçüz pencerenin kullanılmış olması, Kisleçukuru kilisesi için de bu tip bir pencerenin kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir⁴⁷ (**Plan 28**). Plan 28’de pencerelerin aralarında da duvar örgü yapılmıştır. Genellikle pencere aralarında kullanılan ince bir pencere kayıtu ya da bir sütunçe parçasına kilise çevresinde rastlanmamıştır. Ayrıca Orta Anadolu yapılarında – Çanlı Kilise, Kahveasar Adası’ndaki 8 no.lu yapıda olduğu gibi – pencere aralarında duvar örgüsü kullanılmıştır.

Narteks, duvar izlerinden anlaşıldığı kadarıyla kiliseden sonra yapılmıştır (**Resim 40**). Kilisenin yapımından hemen sonra veya belli bir süre sonra yapılmış olabilir. Bunu belirlemek imkânsızdır. Fakat en azından narteksle kilisenin bir bütün olarak düşünülüp inşa edilmediği, sonradan narteksin ayrı bir mekân gibi kilisenin batısına eklendiği görülmektedir. Narteks duvarı kiliseye dikişsiz eklenmiştir. Diğer bir deyişle kilise ile tek bir yapı olarak değil de, kilisenin ek bir bölümü olarak görülmüştür. Narteksin duvar yapısının kiliseninkine kıyasla daha özensiz olması da bunu destekleyen önemli bir veridir.

⁴⁷ Bkz., Ousterhout **a.g.e.**, res. 14, 25; J. Trkulja, “Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Facades, 1204-1453”, Phd. Thesis, Princeton University, 2004, res. 201.

Genellikle Yunan kiliselerinde – özellikle Mani / Peloponnes yarımadasındaki kiliselerde – karşılaştığımız bu özellik⁴⁸, Anadolu'daki bazı yapılarda da karşımıza çıkar. Kisleçukuru ile aynı plan tipini gösteren Kemerli Kilise'de de orijinalinde narteks yoktur. Şimdi görülen narteks bölümü sonradan 19. yy'da eklenmiştir⁴⁹. Ayrıca Karadağ-Binbirkilise Bölgesi'nde bulunan kare içi haç planlı yapılar, Fisandon, Çet Dağı, Değle 35 ve İbrala Kiliseleri'nde orijinalinde narteks bölümleri yapılmamıştır⁵⁰. Ayrıca Orta Anadolu'dan önemli bir örnek olan Çanlı Kilise'de de şimdi görülen kuzey ve güney narteks bölümleri ikinci yapım aşamasında eklenmiştir⁵¹.

Kilise ile aynı planı gösteren Rodos'daki kiliselerin hiçbirinde de narteks bölümü inşa edilmemiştir. Adalar'ın diğer yerlerinde ve Kıbrıs'taki benzer örneklerle baktığımızda da narteks bölümlerinin olmadığı veya sonradan eklenmiş olduğu görülmektedir. Kıbrıs'ta Orta Bizans Dönemi'ne ait (10–12 yy'lar) yetmiştenden fazla kilise bulunmaktadır. Bunlardan sadece bir tanesinde kilise ile narteks aynı zamanda inşa edilmiştir. Birçoğunda narteks yoktur. Diğerlerinde ise narteks kilisenin yapımından hemen sonra veya inşa edilmiş olan kiliseye sonradan ayrı bir bina olarak eklenmiştir. Bunun sebebi belki de litürjideki değişikliklerden kaynaklanmaktaydı⁵². Orta Bizans Dönemi'nde ve özellikle Yunanistan'ın bazı bölgelerinde (örn., Mani) ve Adalar'da rastladığımız bu özellik, ne yazık ki, kiliseyi tarihlememizde net bir bilgi vermez.

Kilisenin restitü edilmiş planına baktığımızda doğu haç kolunun doğrudan apsisle birleştiği görülmektedir (**Plan 28**). Kisleçukuru'na benzer yukarıda verilmiş kiliselerde de aynı durum sözkonusudur. Bu mimari özellik başkent dışında ve

⁴⁸ Krautheimer, **a.g.e.**, s. 401.

⁴⁹ Mango, Sevcenko, **a.g.e.**, s. 238-239.

⁵⁰ Bu kiliselerin mimarisi için bkz., S. Eyice, **Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresindeki Arkeolojik İncelemeler**, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 178-182, res.163, 185, 213, 220.

⁵¹ Ousterhout, **a.g.e.**, s. 61.

⁵² A. Papageorgiou, "The Nartex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus", **Rayonnement Grec Hommages a Charles Delvoye**, Brussels, 1982a, s. 437-439. Ayrıca bkz., Papageorgiou, **a.g.e.**, 1982b, s. 469-470.

özellikle Yunanistan kiliselerinde görülen bir özelliktir. Yunanistan’da, 11.yy’ın sonlarından itibaren, doğu haç kolunun doğrudan apsisle birleşmesi, diğer bir deyişle doğu haç kolu ile bema bölümünün tek bir mekâna dönüşümü gözlemlenir⁵³.

Doğu haç kolunun doğrudan apsisle birleşmesi, Orta Anadolu’daki Orta Bizans’a ait kare içi haç planlı yapılarda da gözlenmektedir. Bunlar Alakilise⁵⁴, Değle’deki 35 No’lu Kilise, Çet Dağı ve Fisandon’daki kiliseler ve Çanlı Kilise’dir⁵⁵.

Bu tip bir mimari özellik de kilisenin tarihlendirmesinde belirleyici olmasa da, belki de biraz destekleyici bir bilgi sağlayabilir. Öncelikle baktığımızda, daha çok Yunan kiliselerinde gördüğümüz bu özelliğin Yunanistan’da 11.yy’ın son dönemlerinden itibaren ortaya çıktığını görüyoruz. Anadolu’da da karşımıza çıkıyor. Fakat daha önce nerede kullanıldığına dair bir veri yoktur. Bunun sebebi, Anadolu’da kalabilmiş kare içi haç planlı kiliselerin azlığı ve hatta kalanların da oldukça harap durumda olmasıdır. Yunanistan’daki kiliselere ve Anadolu’da tarihlendirmesi yapılabilecek durumda olan kiliselere – Fisandon⁵⁶ ve Çanlı Kilise⁵⁷ – bakıldığında bu mimari özelliğin Anadolu’da da 11.yy’dan itibaren kullanılmış olabileceğini belki de söyleyebiliriz.

Sadece kiliseden girişi olan ve girişi de apsisle yakın olan kilisenin kuzeyine bitişik mekân, liturjik amaçlı, büyük olasılıkla da pastophoria işlevi görmekteydi. Kisleçukuru Kilisesi’nin güney duvarında gördüğümüz nişler gibi, Fisandon’daki kilisede yan apsislerin yakınında yan duvarlarda açılmış nişler vardır. Bunlar da liturjik amaçlı kullanılan nişler olmalıdır.

⁵³ Krautheimer, **a.g.e.**, s. 390. Konstantinopolis yapılarında ise, bema, apsisin önünde ayrı bir birim olarak yer almakta ve pastoforium hücreleri de naostan ayrı bağımsız birimler olarak ortaya çıkmaktadır. Orta Dönem Konstantinopolis yapıları için bkz., Krautheimer, **a.g.e.**, s. 355-368.

⁵⁴ Alakilise’nin mimarisi için bkz., Ramsay-Bell, **a.g.e.**, s. 399-403, res. 324-327.

⁵⁵ Ousterhout, **a.g.e.**, s. 65.

⁵⁶ Eyice, Fisandon Kilisesi’nin 9.-10. yy’lara ait olabileceğini söyler. Bkz. Eyice 1971, 89. Thierry ise yapıyı 10.yy’a tarihler. Bkz., N. Thierry, “L’art Monumental Byzantin en Asie Mineure du XI siecle au XIV”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 29, 1975, s. 80. Ousterhout da 10.-11.yy’lara tarihler. Bkz., Ousterhout, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁷ Çanlı Kilise’nin ilk yapım aşaması 11.yy’a tarihlenir. Bkz. Ousterhout, **a.g.e.**, s. 61.

Resim 61 ve 76'da da görüldüğü üzere kilisenin yan cephelerinde herhangi bir süsleme kullanılmamıştır. Her iki yan cephe de düz bir duvar şeklindedir. Hâlbuki Orta Bizans Dönemi kiliselerinde, 12.yy'dan itibaren özellikle Konstantinopolis yapılarında cepheler, pilastrlar, kör kemer ve nişlerle hareketlendirilmiştir⁵⁸. Buna karşılık Yunanistan'daki taşra yapılarında bu özelliğin görülmediği bilinmekte, özellikle Orta Bizans Dönemi'nde dış cepheler genellikle düzdür⁵⁹.

Kisleçukuru Manastır Kilisesi, dıştan poligonal (beş veya yedi kenarlı) apsisli Konstantinopolis yapılarından veya genellikle dıştan üç kenarlı olan Yunanistan'daki kilise apsislerinden⁶⁰ farklı olarak, hem içten hem dıştan yarım yuvarlaktır. Diğer bölgelere baktığımızda hem içten hem dıştan yarım yuvarlak örnekler görülmektedir. Bu apsis düzenlemeleri bölgelere veya dönemlere göre belli bir biçim gösterse de, bu genellemelerin dışında örnekler vardır. Anadolu etkisinin daha çok hissedildiği Adalar'da ise böyle bir tarihlendirme yaparak apsis biçimi için genelleme yapmak mümkün değildir.

Özellikle Orta Anadolu'da – genel olarak apsisler poligonal olsa da⁶¹ - bazı kare içi haç planlı kiliselerde apsis yarım yuvarlak biçimde dışarı çıkıntı yapar. Bunlar Ala Kilise, Fisandon ve Çetdağı'ndaki kiliselerdir⁶². Kisleçukuru, yan apsis düzenlemesiyle de bu üç kiliseyle benzerlik gösterir. Kisleçukuru dâhil bu üç kilisede yan apsisler, dışardan düz, içerden duvar kalınlığı içersine açılmış nişler biçimindedir. Fakat bu Orta Anadolu kiliselerinin Kisleçukuru'ndan farkı, niş biçimindeki bu yan apsislerin dışa kapalı olmasıdır. Hâlbuki Kisleçukuru'nda dar mazgallarla dışa açılırlar. Kisleçukuru ile aynı plan tipini gösteren Rodos'taki Hagios

⁵⁸ Krautheimer, **a.g.e.**, s. 379.

⁵⁹ P. L. Vocotopoulos, "Church Architecture in Greece during the Middle Byzantine Period", **Perceptions of Byzantium and Its Neighbours**, Ed. O. Z. Pevny, The Metropolitan Museum of Art Symposia, Yale University Press, 2000, 158; Vocotopoulos, **a.g.e.**, 1981, s. 563.

⁶⁰ Yunanistan'da 8.-10. yy'lar arasında kilise apsisleri dıştan yarım yuvarlak, 11. ve 12. yy'larda ise genelde dıştan üç kenarlı olarak inşa edilmişlerdir. Bkz., Vocotopoulos, **a.g.e.**, 2000, s. 159; Vocotopoulos, **a.g.e.**, 1981, s. 563.

⁶¹ Ousterhout, **a.g.e.**, s. 72.

⁶² Çet Dağı ve Fisandon'daki kiliselerin apsisleri için bkz., Eyice, **a.g.e.**, s. 71, 88, res. 185, 220. Ala Kilise'nin apsisi için bkz., Ramsay, Bell, **a.g.e.**, s. 403, res. 324.

Ioannes Kilisesi'nde de yan apsisler aynı şekilde dışardan düz, içten yarım yuvarlaktır ve dar açıklıklı birer pencereyle dışarıya açılırlar.

Yan apsislerin dışardan düz olan duvar kalınlığı içinde küçük nişler halini alması, 11.yy'dan sonra Yunanistan'da da genel bir eğilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da – bema kısmında – belirttiğimiz gibi, 11.yy'ın sonundan itibaren doğu haç kolu ve doğu köşe odalarının tek bir birim haline dönüşmesiyle, Yunanistan'daki çoğu yapıda yan apsisler duvar içersinde küçük nişler haline dönüşmüş ya da tamamen ortadan kalkmıştır⁶³.

Bütün manastır kompleksinde, tek süslemeye sahip, kilisenin doğu cephesidir. Bu nedenle yapının tarihlendirmesinde ipucu verebilecek önemli mimari özelliklere sahiptir. Apsis cephesinde iç içe geçmiş ikişer kemerden oluşan iki kör niş ve şu an yıkık olan apsinin ortasında da büyük olasılıkla yine aynı tarzda işlenmiş üçüz pencere kullanılmıştı. Bunlar apsis cephesinin tamamını dolaşan bir silmenin üzerinde bir sıra halinde yerleştirilmişlerdir (**Resim 89**).

Apsisin kademeli nişlerle hareketlendirilmiş olması, akla Konstantinopolis'deki Komnenos yapılarının kör niş ve kemerlerle süslü apsislerini getirmektedir. Bizans yapılarında iki tür süs amaçlı niş kullanılmıştır. Bunlardan ilki düz nişlerdir. Diğeri ise yarım yuvarlak nişlerdir. Başkent yapılarında görülenler de – bazıları kademeli olmak üzere –yarım yuvarlak olanlardır. Hâlbuki Kisleçukuru'nda görülenler iki kademeli olarak inşa edilmiş düz nişlerdir. Bir sıra bu düz nişlerle çevrili yarım yuvarlak apsisler Konstantinopolis örneklerine aykırıdır⁶⁴.

Manastırın kilise apsisiyle en büyük benzerliği, Rodos'daki 11.yy sonu–12.yy başına tarihlendirilen Hagios Ioannes Kilisesi göstermektedir (**Resim 272**). Üç kenarlı apsinin ortasında yine iç içe geçmiş iki kemerden oluşan mazgal açıklıklı apsis

⁶³ Krautheimer, **a.g.e.**, s. 390-392.

⁶⁴ Trkulja, **a.g.e.**, s. 148.

penceresi yer alır. İki yan kenarında yine iki kademeli birer tane düz niş görülmektedir. Kisleçukuru'ndaki gibi yine bir sıra halinde, tamamen küçük kesme taştan yapılmışlardır, tuğla malzeme hiç yoktur. Kisleçukuru'na nazaran daha düzenli bir duvar yapısı olan Lindos'daki yapıda, kademeleri meydana getiren iç içe geçmiş kemerleri oluşturan taşların bazıları blok taş olup her iki kemer kademesinde aynı taş oyularak kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, kademelerin bazı yerlerinde tek bir taş kullanılmış, girintileri vermek için ayrı ayrı taşlar kullanılmamış, tek bir taş oyularak her iki kemerde de kullanılmıştır. Aynı şey Kisleçukuru'nda da görülmektedir **(Resim 91)**. Bazı yerlerde kademeleri vermek için tek tek taşlar kullanılmış, bazı yerlerde de tek büyük bir taş kullanılarak bu taşlar kademelendirilmiştir. Hatta Resim 91'de de görülebildiği gibi nişle pencerenin kenarlarında da ortak taş kullanılmıştır. Aynı şey Rodos'taki Ioannes'te daha düzenli bir şekilde görülür. Bunların yanı sıra doğu cephesinde, apsisin iki yanında iki kademeli ve dar açıklıklı birer tane pencere yer alır. Kisleçukuru'ndaki gibi bunlar dışardan düz, fakat içerden yarım yuvarlak planlı olan yan apsis nişlerine ait pencerelerdir. Görüldüğü gibi, Rodos'daki apsis düzeni, Kisleçukuru'ndakiyle çok büyük benzerlikler göstermekte, hatta malzeme ve iki kademeli olarak düzenlemesi bakımından neredeyse aynıdır. Krautheimer, küçük kesme taşlardan oluşan duvar yapısı, köşe mekânlarında kullanılan beşik tonoz ve özellikle pencere ve kör nişleri çevreleyen iç içe geçmiş ikişer kemer, kullanımından dolayı kiliseyi 11.yy sonu ile 12. yy başlarına tarihler⁶⁵.

Diğer benzer bir örnek Anadolu'da karşımıza çıkmaktadır. Fisandon'daki kilisenin yarım yuvarlak apsisinde yine aynı düzenlemeye rastlanmaktadır. Tek bir sıra halinde iki kademeli düz nişler kullanılmıştır. Apsisi çevreleyen bu nişler, Kisleçukuru'ndaki gibi, bir silmenin üzerinde yer almaktadır. Nişlerin aralarında sütunceler yer almaktadır. İçten niş biçiminde olan yan apsisler dışardan düz duvar şeklindedir ve bunlar da iki kademeli birer kör niş biçiminde doğu cephesinde

⁶⁵ Krautheimer, a.e., s. 400-401.

belirtilmişlerdir⁶⁶. Kare içi haç plan tipindeki bu yapı da yaklaşık olarak 10.–11.yy'lara tarihlenmektedir⁶⁷.

Başkent yapılarında kullanılmayan bu kademeli düz nişler, Orta Bizans Anadolu'sunun başka kare içi haç planlı kiliselerinde de kullanılmıştır. 11.yy'a tarihlenen Çanlı Kilise'nin apsis cephesinde⁶⁸ ve diğer Orta Bizans yapısı olan Ala Kilise'nin batı ve güney cephelerinde⁶⁹ iç içe geçmiş kemerli düz nişler kullanılmıştır. Hatta sadece tuğla malzemeden inşa edilmiş olan Orta dönem yapısı, Kırşehir'deki Üçayak Kilisesi'nde bile iki kademeli uzunlamasına nişler, neredeyse cephenin yarısını kaplayacak şekilde kullanılmıştır⁷⁰. Buradakiler Kisleçukuru'ndaki gibi dar açıklıklı, küçük boyutlu nişler değildir ve hatta Ala Kilise'deki niş kemerleri yuvarlak değil, at nalı biçimindedir.

Anadolu'nun diğer Orta Bizans yapılarında da bu kademeli düz nişlerin kullanılması, Kisleçukuru'nun doğu cephesini başkente değil, Anadolu'daki ve Adalar'daki yapılara bağlar. Dekoratif amaçlı kullanılan bu unsur, bölgeden bölgeye farklılık – malzeme, nişin boyutu ve hatta kemerin biçimi açısından – gösterse de Anadolu'nun birçok yapısında kullanılmış olması, bunun artık gelenekselleşmiş bir şekilde kullanıldığını gösterir⁷¹.

Yukarıda belirtilen örnekler arasında, Kisleçukuru'na en yakın örnek Rodos'taki Ioannes Kilisesi'dir. Plan tipi, doğu cephesi, apsis ve yan apsislerin düzeni bakımından Kisleçukuru ile büyük bir benzerlik gösterir ve aynı plan tipindedir. Doğru cephesindeki iki kademeli düz nişlerin ve pencerelerin kullanımı ve yan apsislerin nişler biçiminde dışarıya açılımı, hemen hemen aynı özellikleri gösterir.

⁶⁶ Eyice, **a.g.e.**, s. 88, res. 221-224.

⁶⁷ Ousterhout, **a.g.e.**, s. 71.

⁶⁸ Ousterhout, **a.g.e.**, res. 25.

⁶⁹ Ramsay-Bell, **a.g.e.**, res. 325-326.

⁷⁰ Ousterhout, **a.g.e.**, res. 67.

⁷¹ Örneğin, Laskarisler Devrine ait Latmos, Kahveasar Adası'ndaki kilise apsisinde de bu biçimde nişler yapılmıştır. Bkz., Trkulja, **a.g.e.**, res. 201.

Krautheimer'in yukarıda belirtilen bu özelliklerinden ötürü, Rodos'daki kiliseyi 11. yy sonu ile 12. yy başına tarihlemesi, Kisleçukuru'ndaki kilise için de aynı tarihlerin geçerli olduğunu düşünmemiz için yanlış olmaz.

4.1.3. Yemekhane:

Bir Bizans manastırı içinde trapeza (yemekhane), kiliseden sonra en önemli yapıdır. Bir koinobion tipi bir manastırın olmazsa olmaz bir parçası olan trapezanın Kisleçukuru Manastırı'nda nerede konumlanmış olduğu bizim için tartışma konusudur. Bunu belirlemek için herşeyden önce trapezaların hangi planlarda inşa edilmiş olduklarını, yanındaki mekânlarla olan mimari ilişkilerini ve manastır şeması içersindeki konumlarını çok kısa olarak gözden geçirmek gerekmektedir.

Öncelikle manastırlarda hangi plan tipinin trapezalarda uygulanmış oldukları görülecektir. Genel olarak bu yapılar, dikdörtgen planlı uzun yapılar olarak inşa edilirler. Keşişler biraraya geldiklerinde uzun masalarda yemeklerini yediklerinden, trapezalar da uzunlamasına mekânlardan oluşurlar⁷². Ayrıca özellikle yortu günlerinde keşişlerle birlikte dışardan gelen ziyaretçilerin de binaya sığabilmesi için büyük inşa edilirler⁷³. Popovic, esas olarak üç plan tipinin kullanılmış olduğunu belirtir: tek nefli uzunlamasına mekân, üç nefli klasik bazilikal plan ve son olarak da taşıyıcılarla (sütun, paye vb.) bölümlere ayrılan geniş dikdörtgen mekân. Bu uzunlamasına yapıların kısa kenarlarına genellikle apsis de eklenmiştir. Özellikle Orta Bizans Dönemi'nde, apsis yemekhane planında sık kullanılan bir mimari öge haline gelmiştir⁷⁴.

⁷² Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 15. Ayrıca manastır yemekhaneleri hakkında genel bilgi için bkz., A. Orlandos, **Monasteriake Architektonike**, Athenai, 1958, s. 43-60.

⁷³ P. M. Mylonas, "La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos", **Cahiers Archeologiques**, Vol. 35, 1987, s. 143.

⁷⁴ Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 297. Manastır yemekhane yapıları, Konstantinopolis'in büyük törensel salonlarından, dolayısıyla antik dönem *triclinium*larından büyük ölçüde etkilenmiştir. Dönemin saray mimarisi – kökeni Yunan *triclinon*larına kadar inen - Roma'nın kare planlı *triclinium* planını korumuş ve ziyafet salonlarında kullanmıştır. Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında *triclinium* daha ince, uzun ve

Balkanlar’da (Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan) özellikle Orta ve Son Bizans dönemine tarihlenen manastır örneklerinden görüldüğü üzere, çoğu yemekhanede içinde başkeşiş masasının bulunduğu apsis kısmının inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Fakat Konstantinopolis ve çevresinde, hatta Anadolu’daki manastır merkezlerinde – Kapadokya ve Latros hariç – yemekhane mimarisinde nasıl bir plan tipinin kullanılmış olduğu belli değildir. Bu da kalan örneklerin ve bu alandaki çalışmaların azlığından ve manastır typikonlarında manastırların mimarilerini aydınlatıcı herhangi bir bilgi verilmemesinden kaynaklanmaktadır.

Dikdörtgen planlı yemekhanelerin yanı sıra transeptli ve haçvari planlı örnekler de bulunmaktadır. Bunlar oldukça sıradışı örneklerdir ve Aynaroz, Latros ve Balkanlar’da karşımıza çıkar⁷⁵. Orta Bizans Dönemi’nin önemli bir manastır merkezi olan Latros’da, Kellibaron, Stylos, Mersinet ve Herakleia adasındaki manastırlarda transeptli ve apsisli yemekhane binalarıyla karşılaşılır⁷⁶. Haçvari – ve aynı şekilde apsisli – plan tipi ilk olarak Aynaroz, Büyük Lavra’da⁷⁷ karşımıza çıkar. Lavra modeli, Aynaroz’daki diğer bazı manastırlar (örn., Vatopedi, Dionysiou, Docheiariou)⁷⁸ için de örnek teşkil etmiş⁷⁹, Balkanlar’da da (örn., Sırbistan’da Prizren yakınlarındaki Kutsal Melekler Kilisesi ve Bulgaristan’da Tuzlalaka Manastırı) kullanılmıştır⁸⁰. Bağımsız bir yapı olarak inşa edilen bu yapı tipi büyük ölçekli manastırlarda kullanılmıştır. Daha küçük manastırlarda ise bu tipte büyük bir yapıya yer kalmadığından, yemekhane binası manastır duvarına bitişik olarak inşa

şeref masasına ayrılmış bir apsisle sonlanan bir şekil almıştır. Uzun duvarlar küçük nişlerle zenginleştirilmiş, bunların içinde de yarım daire masalar yerleştirilmişti. Özellikle bu plana sahip Büyük Saray ziyafet salonu *Dekaenneakoubita*’nın, mimarisinden masa biçimlerine kadar yemekhane yapılarında etkili olduğu birçok araştırmacı tarafından belirtilmektedir. Bkz., Krautheimer, **a.g.e.**, s. 347; Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 298; Mylonas, **a.g.e.**, s. 143.

⁷⁵ Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 297.

⁷⁶ Popovic **a.g.e.**, 1998, s. 289. Latros manastırları ile ilgili bilgi için bkz., Kirby, Mercangöz, **a.g.e.**, 1997, s. 51-77.

⁷⁷ Büyük Lavra’nın mimarisi ile ilgili bkz., Burridge, **a.g.e.**, s. 135-145; P. M. Mylonas, “Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genese du type du catholicon athonite”, **Cahiers Archeologiques**, Vol. 32, 1984, s. 89-112; Mylonas, **a.g.e.**, 1987, s. 143-157.

⁷⁸ Bkz., Orlandos, **a.g.e.**, 1958, res. 51-55.

⁷⁹ Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 297.

⁸⁰ Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 295.

edilmiş ve bu nedenle de plan olarak dikdörtgen mekânlar tercih edilmiştir. Bir süre sonra Büyük Lavra modeli olan bu haçvari yemekhaneler terkedilmiştir⁸¹.

Trapezanın bir manastır içerisindeki genel konumuna devam edersek, genellikle kompleksin batısında ve en önemlisi kiliseye yakın yerleştirilmiş olduğu görülür. Bu da kilisede başlayan manastır ritüelinin yemekhanede devam edip burada sonlanmasından kaynaklanmaktadır. Kilise narteksinde yapılan duadan sonra rahip, başkeşiş, keşişler ve misafirler buradan çıkarak bir seremoniyle yemekhaneye ilerlerler ve ritüel burada biter. Diğer bir deyişle, ortak yenen yemek litürjisinin son aşaması olduğundan koinobionlarda çok büyük önem taşır. Bu nedenle yemekhaneler genellikle kilisenin ana girişine yakın konumda inşa edilmişlerdir⁸².

En son olarak kilisenin yanı sıra başka yapılarla olan mimari ilişkilerine bakıldığında, trapezanın yanında genelde mutlaka bir mutfakın bulunduğu görülmektedir⁸³. Bunlar kare planlı küçük ölçekli yapılardır⁸⁴. Mekânın üzerinde kubbesel, piramidal tonoz veya kubbe bulunmaktadır. Bu örtünün tam ortasında dumanın dışarı çıkması için uzun veya bazılarında kısa baca bulunmaktadır. Mekânın tam ortasında yakılan ateşin dumanı bu bacadan veya kubbenin etrafında açılmış olan açıklıklardan çıkar. Bazı mutfaklar, 13.–14.yy'lara tarihlenen örnekler, bağımsız bir

⁸¹ Burridge, **a.g.e.**, 1976, s. 314.

⁸² Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 301; Burridge, **a.g.e.**, 1976, s. 315. Ayrıca bkz., Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 15; A. Kazhdan, M. J. Johnson, "Trapeza", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. III, New York, Oxford, 1991, s. 2109. Onbirinci yüzyıla tarihlenen Evergetis Typikonu'nda, nartekste yapılan duadan sonra bütün keşişlerin biraraya gelip burada bir süre oturarak yemekhane semantronunun çalınmasını beklerler ve semantron çalındığı zaman ayini yönetmiş olan rahiple birlikte hemen dışarıya çıkıp işitilecek bir şekilde ilahiler söyleyerek yemekhaneye ilerlerler. Yemekhaneye girdikten sonra ilahiyi söylemeyi bırakıp küçük bir duadan sonra başkeşişin belirlediği yerlere otururlar. Bunlar bir dizi kurallar şeklinde belirtilmiş ve keşişlerin yemekhanede uygulamakla yükümlü olduğu kurallar typikonda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bunun için bkz., R. Jordan (çev.), "Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis", **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. II, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000a, s. 478–480. Typikonlardan litürjinin kiliseden sonra yemekhanede de devam edip sona erdiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde 12. yy Pantokrator Typikon'nunda da benzer kurallar söz konusudur. Bkz., R. Jordan (çev.), "Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople", **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. II, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000b, s. 476-478.

⁸³ Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 16.

⁸⁴ Manastır mutfakları için bkz., Orlandos, **a.g.e.**, 1958, s. 60-68.

yapı olarak değil de, başka fonksiyonlar da içeren daha büyük bir yapı bir mekân olarak inşa edilmişlerdir⁸⁵.

Kisileçukuru manastır planına döndüğümüzde, öncelikle kilisenin batısında herhangi bir binanın yapılmamış olduğu görülür. Kilisenin batısında sadece avlu ve bunu sınırlayan çevre duvarı görülmektedir. Burada trapeza gibi büyük ölçekli bir yapı için yeterli alan yoktur. Manastırın avlu alanı için boş bırakılmış olmalıdır. Yukarıda belirtildiği üzere, manastır kompleksinde bu uzunlamasına plan tipine uygun iki yapı göze çarpmaktadır. Biri kuzeybatı ucunda, diğeri de güneydoğu ucunda yer alan iki katlı yapılarıdır. Kuzeybatıdaki yapı diğeri kıyasla kiliseye daha yakın konumdadır. Böylelikle ilk akla gelen, altyapısını erzak deposu olarak tanımladığımız mekanın trapeza olarak kullanılmış olabileceğidir. Ancak bu yapının yakınında mutfak olabilecek bir mekan bulunmamaktadır. Ayrıca, girişin hemen karşısında yer alması, yemekhane için pek uygun değildir.

Manastır içerisinde yemekhane olabilecek bir plan tipine sahip diğer yapı, güneydoğu ucundaki iki katlı binadır. Bu yapının yanında mutfak olabilecek kubbeli bir mekânın inşa edilmiş olması da, manastır trapezasının alışılan aksine, manastırın güneydoğusunda inşa edilmiş olabileceğini destekler.

Her ne kadar bunun trapeza olduğunu gösteren kesin veriler elimizde yoksa da, manastır kompleksi içerisinde plan, boyut ve konum olarak trapeza olmaya en uygun yapı güneydoğudaki iki katlı binadır. Genel Bizans manastır şemasına baktığımızda, trapezaların genellikle kilisenin batı tarafında olduğu görülür. Kompleks içerisindeki konumu tipik bir trapeza yerleşimine uygun değilse de bu yapının yanında kubbeli veya kubbesel tonozlu bir mekânın, daha doğrusu mutfak olarak kullanılabileceğini tahmin ettiğimiz bir yapının var olması bu görüşümüzü destekleyici bir özelliktir. Ayrıca yapının batı duvarında kemerli bir açıklık da bulunmaktadır. Giriş katı seviyesinde açılmış olan bu kemer, mutfak olduğuna inandığımız mekâna, 14 no.lu

⁸⁵ Popovic, a.g.e., 1997, s. 16.

yapıya açılmaktadır (**Resim 36 trapeza**). Bundan dolayı servis penceresi olarak tanımladığımız bu açıklık da, mutfak-trapeza arasındaki ilişki doğrultusunda önemli bir veri sağlamaktadır.

Mutfak olabilecek kare planlı bir yapıyla olan mimari ilişkisi önemli bir veri sağlasa da, bu da yeterli değildir. Bu nedenle yapının trapeza olarak kullanılmış olabileceğini göstermek için hem mimari özelliklerini hem de konumunu diğer örneklerle karşılaştırmak gerekmektedir. Diğer Bizans manastırlarında bu tipte ve konumda bir trapezanın inşa edilmiş olabileceğini bulabilirsek, bu yolla yapının kompleksin neden bu köşesinde yerleştirilmiş olduğuna cevap da bulabiliriz.

Öncelikle yapının tekrar mimari özelliklerine bakarsak; iki katlı ve uzunlamasına bir mekândan oluştuğu görülür. Birçok trapezanın aksine bu uzun yapının kısa kenarında apsisi yoktur. Kisleçukuru Manastırı'ndaki gibi apsisli olmayan yemekhane örnekleri de bulunmaktadır. Örneğin, Basileios'un manastır öğretisi etkisinde kalmış Filistin'de⁸⁶ erken dönem manastır yemekhanelerinde apsis kullanımı görülmemektedir⁸⁷. Anadolu'da da Binbirkilise ve Kapadokya Bölgesi'nde yer alan manastırlarda, Kisleçukuru'nda olduğu gibi, apsis kullanılmamıştır. Binbirkilise'nin Değle Bölgesi'nde 6.yy'a tarihlenen iki manastır yer almaktadır. Bunlardan biri, 32, 39 ve 43 No'lu yapılardan oluşan manastır kompleksi ve diğeri de 44 No'lu

⁸⁶ J. Patrich, **Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study of Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries**, Washington D.C., 1995, 31. Filistin manastırcılığının Basileios'un etkisinde kalması gibi, Konstantinopolis de Filistin manastır uygulamalarının etkisinde kalmış, Filistin manastır ritüeli özellikle ikonaklazma sonrası Bizans litürjisinin gelişiminde etkili olmuştur. 12.yy'a kadar Bizans'taki manastır merkezleri – Aynaroz dâhil – bazı Filistin manastır kuralları ve kanunlarını uyguluyorlardı. Bizans litürjisinin içine girmiş olan Filistin etkileri, buradan da 12 yy.'ın geç dönemlerinde Sırbistan'a geçmiştir. Manastır reformcusu olarak kabul edilen Theodore Studites, Sabas Typikonunu benimsemiş, böylelikle Stoudios Kuralları'nda hem Filistin hem de Konstantinopolis manastır uygulamaları yer almaktadır. Bkz., Patrich, **a.g.e.**, s. 358; S. Popovic, "Sabaite Influences on the Church of Medieval Serbia", Ed. J. Patrich, **The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present, Orientalia Lovaniensia Analecta**, Vol. 98, 2001, s. 387. Manastır kurallarında karşılıklı etkileşimler söz konusu olduğundan bu mimari için de geçerli olabilir.

⁸⁷ Popovic, **a.g.e.**, 1998, 298. Filistin manastır kompleksleri içersinde Khirbet de-Deir ve Martyrius Manastırları'nın yemekhaneleri apsisiz, dikdörtgen mekânlar halindedir. Bunların mimarisi için bkz., Y. Hirschfeld, **The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period**, New Haven, London 1992, s. 39-45; Y. Magen, "The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim", Ed. Y. Tsafir, **Ancient Churches Revealed**, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 181-184.

manastırdır. Bu manastır komplekslerinde yemekhaneler uzunlamasına dikdörtgen mekânlar şeklindedir⁸⁸.

Kapadokya Bölgesi'nde Kisleçukuru Manastırı'na hem plan bakımından hem de dönemsel olarak daha yakın olan manastır kompleksleri yer almaktadır⁸⁹. Rodley'nin "yemekhane manastırları"⁹⁰ olarak adlandırdığı bu yapılar topluluğu, özellikle Göreme Vadisi'nde yoğunlaşmıştır⁹¹. Bu yemekhaneler kayaya oyulmuş uzunlamasına dikdörtgen planlı mekânlardır. Bunlarda apsis yoktur. Fakat mekân içersinde hemen hemen hepsinde, kayalara oyulmuş masaların en azından bir ucunda, duvarlara oyulmuş sağır nişler bulunur. Apsisin yerini burada bir bakıma bu sağır nişler devralmıştır. Masa ucunda oturan başkeşişi belirtmek amaçlı yapılan bu sağır nişler apsisin işlevini üstleniyor olmalıydı. Genel özelliğin dışında da (yemekhanelerin apsisli olması) bölgesel özellikler gösteren yerler vardır: Kapadokya'da görüldüğü gibi. Kisleçukuru'nun merkezlerden uzak, yerel üslupta yapılmış bir manastır olduğu düşünülürse, bu tip yerlerde ritüel veya geleneksel manastır şemasından çok fonksiyonun gözönüne alınmış olduğu ve bu nedenle de apsisin gerekli olmadığı düşünülmüş olabilir.

Kisleçukuru manastır yemekhanesi birçok trapeza'nın aksine iki katlıdır. Fakat çoğu manastır yemekhanesi tek katlı olmasına rağmen iki katlı örnekleri de vardır. Bu tür yapılarda birinci kat mutfak veya erzak deposu veya her ikisi olarak da kullanılmaktaydı⁹². Filistin'de 6.yy manastırı, *Khirbet ed-Deir*'de yemekhane iki katlıdır. Uzunlamasına yemek salonu, mutfak ve servis odalarının üzerine inşa edilmiştir⁹³. Daha geç döneme tarihlenen iki katlı manastırlar Balkanlar'da karşımıza çıkar. Örneğin Aynaroz Dağı'nda yer alan Orta Bizans Dönemi'nde inşa ettirilmiş

⁸⁸ Bu komplekslerin mimarisi için bkz., Ramsay, Bell, **a.g.e.**, s. 199-229, res. 164-186.

⁸⁹ L. Rodley, **Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia**, Cambridge, 1985, s. 151-183.

⁹⁰ Popovic, bu manastır komplekslerinin *koinobion* olarak adlandırılmalarının daha uygun olduğunu belirtir. Bkz., Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 290, dipnot 64.

⁹¹ Rodley, **a.g.e.**, s. 160-183.

⁹² Popovic, **a.g.e.**, s.15.

⁹³ Hirschfeld, **a.g.e.**, s. 41.

Khilandari Manastırı'nda yemekhane binası iki katlıdır. İdiörritmik⁹⁴ bir manastır olduğundan genelde sadece önemli ziyaretler için kullanılmaktadır. Onun dışında üst kat yemek salonu önemli ziyaretçiler, alt kat ise onların hizmetçileri için tasarlanmıştı. Sıradan ziyaretçiler için ise mutfakta küçük bir masa kurulmaktadır⁹⁵. Orta Döneme tarihlenen Sırp manastırları'ndan Ravanica ve Resava manastır yemekhaneleri de iki katlı binalardır⁹⁶.

Kisleçukuru Manastırı yemekhanesinde büyük olasılıkla giriş katı yemekhane olarak kullanılıyordu. Çünkü yanındaki mutfak binasıyla bağlantılı olabileceğine inandığımız kemerli bir açıklık yer almaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu pencere giriş katı seviyesindedir ve olduğu gibi yandaki kare planlı mekâna açılmaktadır. Bundan dolayı da servis penceresi olarak kullanılmış olduğu tahmin edilebilir (**Resim 112 ve 116**). Buna ek olarak yemekhanenin giriş katında yer alması, kilisede başlayan litujinin trapezada kesintisiz devam etmesi açısından daha mantıklı görülmektedir. Üst katın ise ne olarak kullanıldığını belirtmek için yeterli veri yoktur.

Kisleçukuru manastır yemekhanesi, mimari özelliklerinin yanı sıra konumu açısından da diğer Bizans yemekhaneleri arasında biraz sıradışı bir özellik gösterir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Bizans manastır yemekhaneleri– ritüelin kiliseden sonra yemekhane sonlamasından dolayı – genellikle kompleksin batısında, kiliseye yakın olacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Ama Kisleçukuru manastır yemekhanesi kilisenin güneydoğusunda konumlanmıştır. Diğer bazı Bizans manastırlarına baktığımızda da

⁹⁴İdiörritmik sistem, manastırcılığın bireyselleştirilmiş formudur. Ondördüncü yılın sonlarına Aynazroz'da ortaya çıkan bu sistem, keşişler kendi istekleri doğrultusunda yaşıyorlardı. Bkz., A. M. Talbot, "Idiörrhythmic Monasticism", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. II, New York, Oxford, 1991d, s. 981.

⁹⁵Burridge, **a.g.e.**, s. 99, dipnot 2. Ayrıntılı mimarisi için bkz., S. Nenadovic, "Jedna hipoteza o arhitekturi hilendarske trpezarije", **Zbornik zastite spomenika kulture**, Vol. 14, 1963, s. 1-12.

⁹⁶Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 15, dipnot 51. Bizans yemekhane mimarisi, 10.yy'dan itibaren Balkanlar'a girmiş ve Bizans etkisi altında kurulan Hristiyan eyaletlerinden Sırp krallığı – Bulgar Krallığı dâhil –, kendi manastır topluluklarını Bizans manastır konteksi içerisinde kurmuştur. Sırbistan'daki ortaçağ kilisesi güçlü bir Bizans etkisi altında gelişmiş, özellikle Aynazroz manastırcılığının büyük etkisi altında kalmıştır. Bkz., Popovic, **a.g.e.**, 1998, s. 294. Sırp manastır mimarisi için bkz., S. Popovic "Secular Buildings in Medieval Serbian Monasteries. About the Medieval Standard of Living", **Zograf**, Vol. 16, 1985, s. 19–25. ; S. Mojsilovic, "Byzantine Influences in the Architecture of Monastery Sites and Buildings in Medieval Serbia", **Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik**, Vol. 32/4, 1982, s. 491-500.

esas yerinden farklı bir yerde konumlanmış yemekhane örnekleri olduğu görülür. Bu örnekler yoluyla Kisleçukuru'ndaki yemekhanenin niye yerleşimin güneydoğusuna yerleştirilmiş olduğuna dair çözümler bulabiliriz.

Örneğin, Aynaroz manastırlarında, geleneğin aksine, kompleksin batısına yerleştirilmemiş örneklerle karşılaşırız. Dionysiou (14.yy), Simonopetra (13.yy ortaları), Stavronikita (11.yy) ve Karakallou (11.yy sonları) manastırlarında yemekhane binası kompleksin güneyine inşa edilmiştir. Bu da batıda yeterli alan olmamasından kaynaklanmaktadır. Adı geçen ilk üç manastır da kayalık bir yamacın üzerine inşa edilmiş olduklarından tamamen sınırlı bir alana sahiptirler. Bu da dolayısıyla manastırların mimari açıdan biçimlenişinde birtakım sınırlamalar getirmiştir. Planlarına bakıldığında da, batıda herhangi bir yapı için yer kalmadığı kolaylıkla görülebilmektedir. Karakallou'da giriş batıdan sağlanmış olduğundan savunma kulesi⁹⁷ de batıda konumlanmıştır. Dolayısıyla kilise girişinin tam karşısına savunma kulesi yerleştirilmiştir. Bundan dolayı batıda yemekhane binasına yer kalmamış, kiliseye paralel şekilde, kompleksin neredeyse güneydoğu ucuna yakın yerleştirilmiştir⁹⁸.

Kisleçukuru manastırında da aynı topografik problemi gözlemleyebiliriz. Yeterli alan olmadığından yemekhane binası manastırın güneydoğusuna yerleştirilmiş olmalıdır. Öncelikle manastırın batısında manastırın avlusu görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi batıda yeterli alan yoktur. Kuzeyde de yapılabilme olasılığı alan yetersizliğinden dolayı yoktu. Geriye kalan kompleksin güney tarafıdır. Burada yemekhane için yeterli uygun alan vardı ve kiliseye şimdiki yerinden daha yakın olmuş olacaktı. Şu an iki sıra hücre dizisinin bulunduğu yere yemekhane inşa edilebilirdi. Böylelikle kilise-yemekhane birbirine paralel olmuş olacak ve girişler

⁹⁷ Savunma kulesi, manastırın güvenliğinde can alıcı noktayı oluşturduğundan genellikle manastırın ana girişini korumak üzere burada inşa edilmiştir. Ayrıca manastırın en yüksek yerinde veya en zayıf noktasında inşa edilen kuleler de vardır. Aynaroz'daki savunma kuleleri üzerine bkz.; Burridge, **a.g.e.**, s. 319-322; S. Kadas, **Mount Athos**, Athens, 1994, s. 144.

⁹⁸ Burridge, **a.g.e.**, s. 315; P. Burridge, "Eleventh and Twelfth Century Monasteries on Mount Athos and Their Architectural Development", **Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200**, Ed. M. Mullett, A. Kirby, Belfast, 1997, s. 82.

birbirine daha yakın olacaktı. Fakat kompleksin güney tarafının keşişlerin yaşama alanı açısından daha uygun olduğu düşünülebilir. Bu bölümün başında da belirtilen coğrafi koşullar nedeniyle tuvalet ve hücreler güneye yapılmış olmalıdır. Yemekhane de böylece şimdiki yerine, güneydoğuya yerleştirilmiştir. Aynı zamanda Kisleçukuru manastırı küçük ölçekli bir kompleks olduğundan binalar arasındaki mesafe oldukça kısadır. Dolayısıyla kilise-yemekhane arası da kısa mesafe olup liturjinin akışını geciktirecek bir uzaklıkta olmamalıdır. Kilisenin güneyindeki kapıdan buraya hemen ulaşılabilir.

Bütün bunları özetlemek gerekirse, Kisleçukuru manastır yemekhanesi, Bizans manastırlarındaki genel trapeza yerleşimine aykırı bir yerde konumlanmıştır. Fakat başka Bizans manastır şemalarında da görüldüğü gibi, geleneksel manastır şemasında rituelin yanısıra coğrafi koşulların da yapıların yerleştirilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla gerek liturjik kullanımı, gerekse de manastırın genel topografyası açısından trapeza olmaya en uygun yapı, kompleksin güneydoğusuna yerleştirilmiş olan bu 13 nolu yapıdır.

4.1.4. Erzak Deposu:

Erzak deposu olarak tanımladığımız yapı, kompleksin kuzeybatısında, manastır ana girişinin hemen karşısında yer almaktadır. Aslında bu yapının depo olduğuna dair kesin veriler yoktur. Bu nedenle bu yapının bu işlevle yapılmış olduğunu kesin olarak belirtemeyiz. Fakat kompleks içerisindeki konumu ve mimari özelliklerinden dolayı bu yapının depo olarak kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bunun nedenleri de örneklerle desteklenerek aşağıda açıklanmıştır.

Öncelikle yerleşim içerisindeki konumuna bakarsak, manastır girişinin karşısında yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Erken Bizans dönemi örneklerine bakıldığında, erzak deposu veya ahırlar gibi servis alanları servis alanlarının girişin yanında veya

yakınında yapılmış oldukları dikkati çekmektedir. Örneğin Filistin Manastırları'ndan 5.yy kompleksi olan Martyrius'un iki girişi vardır ve servis alanları da bu kapıların yanına yerleştirilmişlerdir. Servis alanlarının girişte konumlanmış olmaları, eşyaların boşaltılması veya yüklenmesi açısından kolaylık ve uygun bir alan sağlıyordu. Buna bağlı olarak meydana gelen ses ve tozu da manastırın yaşam alanından uzak tutmuş oluyorlardı⁹⁹. Başka bir örnek olarak, 6.yy'a ait Azize Katharina Manastırı verilebilir. Orijinal erzak deposu, girişin hemen sağında tasarlanmıştı. İnşasına başlanmış, fakat tamamlanmadan yarım bırakılmıştır¹⁰⁰.

Aynaroz manastırlarında ise, birkaç katlı olan yapıların en alt katları depo olarak kullanılmıştır. Bunların belirli bir konumları yoktur. Çevre duvarı boyunca uzanan hücrelerin en alt katları depo olarak kullanılmıştır. Özellikle sınırlı bir alanda kurulmuş olan manastırlarda genişleme yatay olarak değil, dikine gerçekleşmiştir. Düz bir alanda kurulu manastırlarda yeterli alan olduğundan, genişleme yatay olarak gelişir, fakat özellikle kayalıkların üzerinde, sınırlı bir alanda kurulu manastırlarda yer olmadığından başka çözümlere başvurulmuştur. Örneğin Simonopetra, Dionysiou gibi manastırlarda, ek bir mekân yapılmak istendiğinde genişleme aşağıya doğru gerçekleşmiştir. Mekânlar avlu seviyesinin altına açılmıştır¹⁰¹. Avlu seviyesinin altına açılan ve az penceresi olan mekânlar depo olarak kullanılmıştır.

Kisleçukuru Manastırı'na tekrar döndüğümüzde, bu yapının konumunun yanısıra mimari özelliklerine de bakmak gerekir. Bu yapı iki katlı olarak inşa edilmiştir. Fakat üst kat olduğu gibi yıkılmış, yapının iki katlı olduğu yukarı devam eden duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır (**Resim 142**). Üst katın nasıl olduğu ve dolayısıyla ne olarak kullanılmış olduğu bilinmemektedir. Bizim üzerinde tartıştığımız ve depo olarak tanımladığımız yapı da bu iki katlı yapının ayakta kalan tonozlu alt katıdır.

⁹⁹ Hirschfeld 1993, 44. Ayrıca bkz., Hirschfeld 1993, 153-154.

¹⁰⁰ Bkz., P. Grossmann, "Architecture", **Sinai, Treasures of the Monastery of Saint Catherine**, Ed. K.A. Manafis, Athens, 1990, s. 32, res.1.

¹⁰¹ P. Burridge, "The Architectural Development of the Athonite Monastery", **Mount Athos and Byzantine Monasticism**, Ed. A. Bryer, M. Cunningham, Hampshire, 1996, s. 179. ; Burridge, a.g.e., 1976, s. 308-309.

Avlu seviyesinden de alçakta kalan bu tonozlu alt mekânın mimari özelliklerinden dolayı burası depo olarak düşünülmektedir.

Depo olarak kullanılmış olduğuna yönelten mimari özellikleri, az açıklığın yer alması ve tonozla örtülü olmasıdır. Mekânın sadece kuzey duvarında bir tane mazgal açıklık yer almaktadır. Erzak deposu olarak kullanılan bir yerde hava ve ışık sağlayan açıklıkların az olması doğaldır. Malzemelerin iyi bir şekilde uzun korunması için az hava ve az güneş ışığının girmesi gerekmektedir. Kuzeyde yer alması da güneş ışığının az girmesine sebep olur. Depo güneyde yer alsaydı, mekân daha fazla güneş ışığına maruz kalacak. Hem bir açıklığın olması, hem de kuzeyde yer alması güneye kıyasla az güneş ışığının girmesi demektir. Ayrıca yine iklimsel koşullara bağlı olarak, kuzey rüzgârlarına da maruz kalması, burasının daha geç ısınacağına da işaret eder. Dolayısıyla buradaki bir malzemenin iyi korunması için gerekli özellikler de vardır. Bütün bunlara ek olarak avlu seviyesinin altında olan bu mekânın beşik tonozlu olması da malzemenin saklanması için uygun bir yer sağlar, doğal bir soğutucu işlevini görür.

Bu yapı için belirlenmiş en uygun işlev, manastırın erzak deposu olarak kullanılmış olabileceğidir. Erzak deposunun burada konumlanması, diğer yapıların ve genelde manastırın biçimlenmesinde etkili olmuş topografik nedenlere değil, daha çok pratik ihtiyaçlara veya fonksiyonel sebeplere ve iklimsel koşullara dayanır.

4.1.5. Keşiş Hücreleri ve Tuvaletler:

Manastırın yaşam alanı – hücreler ve helâlar – kompleksin güneyinde, vadiye bakan tarafında toplanmıştır. Hücreleri iki grup halinde toplarsak; birinci grubu kilisenin hemen güneyinde yer alan beş hücrelik mekânlar dizisi (No.10) ve bunların doğusunda yer alan iki katlı bina (No.11) oluşturmaktadır. İkinci grup hücreleri ise, sur duvarına bitişik mekânlar oluşturmaktadır. (8, 9, 12 ve 13 nolu yapılar).

Manastırın restitüsyonunda da bu mekânların birbirine yakın konumlanmış oldukları, kompleksin güney ve güneybatısında yoğunlaştıkları görülebilmektedir (**Plan 32-33, 35**).

Hücreler kuzeybatıdaki ana girişten uzakta, dolayısıyla ses ve gürültüden de uzakta konumlanmışlardı. Yükleme-taşıma ve sağlık önlemleri gibi nedenlerden ötürü genel olarak keşişlerin yaşam alanını servis alanlarından (erzak deposu, ahırlar vb.) ayırma eğilimi vardır. Kapıların yanında yer alan konumları, hem eşyaların kolayca yüklenip boşaltılmasını hem de dışardan gelen kir ve gürültüyü manastırın merkezinden uzak tutulmasını sağlıyordu. Bu nedenle servis alanları genellikle manastır girişine yakın, keşişlerin yaşam alanı da uzak yerleştirilmiştir¹⁰². Filistin manastırlarında görülen bu eğilimi genel olarak Bizans manastırlarında da görmek mümkündür. Örneğin, 6. yy'a ait Sina'daki Azize Katharina Manastırı. Yerleşimin yaşam alanı, keşiş hücreleri ve tuvaletlerin bulunduğu latrine kulesi, girişe en uzak noktada yer almaktadır¹⁰³. Orta Bizans Dönemi'ne ait Aynaroz manastırlarının birçoğunda, örneğin Karakallou'da aynı düzen görülmektedir¹⁰⁴.

Hücrelerin girişten uzak olması, güneyde konumlanmış olmalarının tek nedeni değildir. Yerleşimin içinde bulunduğu topografik ve iklimsel koşullar da, yaşam alanını kompleksin güneyinde yer almasının sebeplerinden biridir. Yerleşimin topografik özelliğinin, küçük bir tepenin üzerinde kurulmasının, sınırlı bir alan sağladığını belirtmiştik. Manastırın batı ve doğu bölümlerinde yaşama mekânlarını kaldıracak yeterli alan yoktu. Fonksiyonel nedenlerden ötürü erzak deposunun kuzeyde yer alması ve doğal olarak giriş mekânının ve su sisteminin de burada bulunmasından dolayı, hücrelerin kuzeyde yapılabilme olasılığı yoktu. Güney bölümü, kompleksin doğu ve batı bölümlerine kıyasla, hücrelerin yerleştirilebileceği daha geniş ve vadinin manzarasına açılan uygun bir alan sağlamaktadır.

¹⁰² Y. Hirschfeld "Monasteries and Churches in the Judean Desert in the Byzantine Period", Ed., Y. Tsafir, **Ancient Churches Revealed**, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 153–154; Hirschfeld, **a.g.e.**, 1992, s. 47.

¹⁰³ Bkz. Forsyth, **a.g.e.**, res. 1.

¹⁰⁴ Burridge, **a.g.e.**, 1997, res. 14.

Topografyanın ikinci önemli özelliği tepenin güneybatı kısmının çok dik olmasıdır. Güneybatı yamacının dik olmasından dolayı tuvaletler de buraya yapılmış olmalıdır. Atıklar böylelikle buradan kolaylıkla uçuruma gitmekteydi. Tuvaletlerin güney duvarında yer almasının bir nedeni de, atıkların güney tarafta her mevsimde daha çabuk kuruması olmalıdır. Çünkü kuzey veya batıda yapılmış olsaydı, daha yavaş kuruyacak ve daha uzun süre rahatsızlık verecek bir koku yayacaktı.

Topografik özelliğin yanı sıra iklimsel koşullar da hücrelerin güneyde yer almasında etkili olmuştur. Çünkü burası güneş ışığına en fazla maruz kalan kısımdır. Dolayısıyla özellikle kışın etkili bir ısınma sağlayacaktır. Ayrıca kışın etkili olan kuzey rüzgârlarından da sakınılmış olunuyordu. Kısacası, topografik özellikler – yerleşimin küçük bir tepenin üzerinde kurulması ve güneybatı yamacının dik olması – ve iklimsel koşullar - güney yamacın güneş almasından ötürü diğer bölümlere nazaran daha çok ısınması – manastır yaşam alanlarının güneyde yoğunlaşmasını sağlamış olmalıdır.

Birinci grupta kilisenin hemen güneyinde yer alan 10 no.lu mekânlar dizisi, birçok Bizans manastırında olduğu gibi, birbirini takip eden, aynı plana sahip (beşik tonozlu ve her biri nişli) hücrelerdir. Burada yaklaşık beş keşiş hücresi yer almaktadır. Bu tipte hücrelere, birbirini takip eden mekânlar dizisine, Kisleçukuru'na yakın bir yerde, Doyran'ın yaklaşık 5 km kuzeyinde yer alan Palamutdüzü'nde rastlanmaktadır. Üzeri düzlük bir sırtta konumlanmış olan Palamutdüzü'nde de büyük olasılıkla bir manastır kompleksi yer almaktaydı¹⁰⁵. Oldukça harap durumda olan kalıntıların ortasında nispeten daha iyi durumda olan kilise yapısı dikkati çeker. Kilisenin kuzey tarafında birbirini takip eden küçük odacıklar dizisi görülmektedir. Oldukça harap durumda olan bu mekânların duvarları zar zor izlenebilmektedir. Bunlar da Kisleçukuru'ndaki örnekler gibi küçük boyutludur. Bazı hücrelerin kuzey duvarlarında nişler açılmıştır.

¹⁰⁵ Palamutdüzü'ndeki manastır kalıntısı için bkz., E. Akyürek, A. Tiryaki, G. Kızılkayak, "Antalya'nın Doyran ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı", **Arkeoloji ve Sanat**, C.112, Ocak-Şubat 2003, 22-24, res. 18.

Birinci grup içersine soktuğumuz 11 no.lu yapı, diğerlerinden farklı olarak iki katlı olarak inşa edilmiştir (**Resim 188**). Fakat 10 no.lu hücreler dizisi ile aynı eksen de olması, manastırın yaşam alanında konumlanması ve bu hücrelerle aynı boyutlarda olması bu yapının da hücre olarak kullanılmış olabileceğini gösterir. Ayrıca belki de, bu hücreler dizisi de tek katlı değil, iki katlıydı. İki katlı olduğunu gösterecek bir şey olmadığı gibi, tek katlı olduğunu gösteren somut bir veri de yoktur.

İkinci grupta yer alan çevre duvarına bitişik mekânlar, hücreler dizisi şeklinde olmadıklarından ikamet edilen yerler olup olmadıkları ilk bakışta soru işaretidir. Öncelikle hücreler dizisinin batısındaki, tuvaletlerin bulunduğu çevre duvarına bitişik yerleştirilmiş beşik tonozlu mekâna bakmak gerekir (9 no.lu yapı). Bu tonozlu yapının aslında hücreler dizisindeki beşik tonozlu, nişli küçük mekânlardan bir farkı yoktur. Plan 35’de de görülebileceği gibi hücreler dizisinin batıya doğru devamı niteliğindedir. İki mekân birimine ayrılmış bu yapı, hücreler dizisi ile aynı genişliktedir. Bu nedenle bu mekânda iki keşişin kalabileceğini düşünebiliriz. Bu ikinci gruba batı çevre duvarına bitişik 8 no.lu yapıyı da ekleyebiliriz. Ne olarak kullanılmış olduğunu net olarak belirleyemesek de, öncelikle güneydeki yaşam alanına yakın konumlanması, yapının doğu duvarında dua nişi niteliğinde bir nişin açılmış olması ve 9 no.lu yapıya yakın boyutlarda olması, bu yapının da keşiş hücresi olarak kullanılmış olabileceğini gösteriyor. Dokuz no.lu ile aynı boyutlarda olunca, bu mekân da iki birime ayrıldığında hücreler ile aynı boyutlara gelmektedir. Dolayısıyla bu yapı da 9 no.lu ile birlikte keşiş hücresi olarak kullanılmış olabilir. Plan restitüsyonuna da bakıldığında 8, 9 ve 11 no.lu yapılar, 10 no.lu hücreler dizisinin devamı niteliğinde yakın konumlanmışlardır (**Plan 35**).

İki keşişin kalmış olabileceğine inandığımız bu mekânlar, akla 11. yy’a ait Evergetis Manastırı’nda uygulanmış olan sistemi akla getirmektedir. Evergetis Typikonu’na göre bir hücrede iki keşiş kalıyordu. Biri genç, diğeri daha yaşlı olacak şekilde iki

kişi olarak kalıyorlardı. Fakat bazı durumlarda *hegoumenos*'un kararına bağlı olarak, bazı keşişler hücrelerinde yalnız oluyorlardı¹⁰⁶.

10 no.lu mekânlara ek olarak, 8 ve 9 no.lu yapıları iki birimli hücreler olarak düşünürsek ve 14 no.lu iki katlı yapıyı da iki birimli olarak düşünürsek yaklaşık 11 keşiş hücresi yer almaktadır. Aynı zamanda kapının yanındaki hücre boyutlarındaki mekânın da kapı sorumlusunun kaldığı yer olarak düşünebiliriz. Eldeki mimari verilerle burada en az 14-15 keşişin yaşadığı söylenebilir. VI. Leon'un koymuş olduğu kanuna (*Novella* 14) göre bir manastırda olması gereken minimum keşiş sayısı üçtü. Sonra bu sayı II. Basileios zamanında 8-10 keşişe yükseltilmiştir¹⁰⁷. Ayrıca Charanis, Bizans manastırlarının çoğunda ortalama nüfusun 10 ila 20 olduğunu bildirmiştir¹⁰⁸.

Onbeş kişilik nüfusa sahip bir manastır için kilise ve trapezanın biraz büyük olduğu veya bu kadarlık bir nüfus için bir manastırın yapıp yapılamayacağı düşünülebilir. Diğer bir deyişle, kilise ve trapezasına bakıldığı zaman daha kalabalık bir nüfusa sahip olduğu düşünülebilir. Bundan dolayı, bu manastırda bir yatakhanein olup olmayacağı akla gelmektedir. Erken devirde özellikle Iustinianus kanunlarında keşişlerin kalması için ortak bir mekân uygulaması belirtilmiş olsa bile, orta dönem Bizans manastırlarında yatakhane olduğuna dair herhangi bir veri yoktur¹⁰⁹. Manastır reformcusu Theodoros Studites'in *hegoumenos*luğunu yaptığı Stoudios Manastırı'nın

¹⁰⁶ Jordan, **a.g.e.**, 2000a, s. 490. Evergetis Typikonu'nu alıp uygulayan 12. yy manastırı Kosmosoteira'da da bir hücrede iki keşiş kalıyordu. Yine aynı şekilde manastırın *hegoumenos*u belli bazı keşişlerin tek hücrelerde kalmasına karar veriyordu. Bkz., N. P. Sevcenko (çev.) "*Kosmosoteria: Typikon of the Sebastokrator Isaac Komnenos for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteria near Bera*", Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. II, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 822.

¹⁰⁷ A.M. Talbot, "A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women", **Greek Orthodox Theological Review**, Vol. 30/1, 1985, s. 4, dipnot 15.

¹⁰⁸ P. Charanis, "The Monastic Properties and the State in The Byzantine Empire", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 4, 1948, s. 72.; A. Bryer, "The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside", **Studies in Church History**, C. 16, 1979, s. 225.

¹⁰⁹ Özellikle Aynaroz manastırlarına bakıldığında, herbirinde bir keş için kalabileceği, birbirini takip eden mekânlar dizisi görülmektedir. Bu manastırlarda yatakhanein kullanıldığını gösteren mimari bir veri yoktur. Bkz. Burridge, **a.g.e.**, 1976, s. 288, dipnot 1. Bu nedenle Burridge, 10.yy'dan önce yatakhanelerin kaldırılmış olabileceğine dair bir soru işareti koyuyor.

typikonunda keşişlerin küçük odacıklarda (Yunanca *koitaria* olarak geçmekte) uyudukları belirtilir. Büyük olasılıkla her biri tek kişilik hücrelerde kalıyorlardı¹¹⁰. Kilise ve yemekhanenin manastır nüfusuna göre büyük olmasının nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, özellikle yortu günleri için çevrede yaşayan bazı keşişlerin ve ziyaretçilerin manastıra gelmeleridir.

Hücreler dizisinin hemen arkasında, güneyinde yer alan iki mekân (12 ve 13 no.lu yapılar) farklı planlara sahip iki ayrı mekândır. Bir keşiş hücresinde genellikle görülen küçük ve beşik tonozlu tipik plan görülmez. Bunlar kubbeli veya kubbemsi tonozla örtülmüş oldukları anlaşılan daha büyük ölçülerde mekânlardır. Her iki mekân da büyük olasılıkla en az iki yapım aşaması geçirmiştir. Özellikle 12 no.lu mekân için bunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Çünkü önce de belirtildiği gibi, mekânın güney duvarında yer alan meyilli bir çatıya ait duvar izi (**Resim 200**), mekânın önceki plan tipini belirlemektedir. Bu mekânın önce ahşap meyilli bir çatıyla örtülü bir mekân iken sonradan kubbeli veya kubbemsi tonozlu yapıya dönüştürüldüğü çok net görülebilmektedir¹¹¹. Önceki aşamasında yani meyilli bir çatıyla örtülüken de şimdiki duvarlara sahip kare planlı bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Bu da doğu duvarının üzerinde görülen kemer kalıntısının duvarla kaynaşmadığını ve bu kemerin sonradan bu duvar üzerine konulmuş olduğunu, diğer bir deyişle doğu duvarının kemerden de önce var olduğunu göstermektedir. Ayrıca güney duvarındaki çatı izi de duvar boyunca görülmektedir, bu da mekânın bu ölçülerde meyilli bir çatıyla örtülü olduğunu gösterir.

12 no.lu mekânda ise bir takım belirsizlikler vardır. Mekânın orijinalinde nasıl bir plan tipinde olduğu belli değildir. Öncelikle bu mekânın en son halinin kubbeli veya kubbemsi iki tonozla örtülü bir yapı olduğu, içine yerleştirilmiş olan paye ve yan

¹¹⁰ T. Miller (çev.), “Stoudios: Rule of the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000b, s. 119.

¹¹¹ Yapıda görülen iki yapım evresi yapının duvar dokusunda izlenememektedir. İki ayrı yapım evresi gösteren duvarlarda malzeme veya doku farklılığı yoktur. Fakat bunun yanı sıra ikinci yapım evresine ait paye ve kemerlerin üzerlerinde bol miktarda harç kullanıldığı dikkati çekmektedir.

duvarların üzerindeki kemer kalıntılarından anlaşılabilmektedir. Fakat bu mekânın bundan önce bir yapım evresi var mıydı; varsa hangi tipte bir plana sahipti ve neyle örtülüydü; bunlar belirsizdir. Kesin olan şey batıdaki mekânla aynı zamanda paye ve kemerler yerleştirilerek restitüsyonda görülen mekânlara dönüştürüldükleridir. Buna ek olarak tromplu mekânla da aynı zamanda yapıldığı duvar kalıntılarından anlaşılabilmektedir. Bu mekânın kısa duvarlarından doğu duvarına oturan kemerin kalıntısı arkasında yer alan trompun duvarıyla dikişli – birbirine geçmeli – olarak birleşmektedir.

Restitüsyonda görüldükleri biçimiyle keşiş hücrelerinden farklı bir plan gösterdiklerinden ne olarak kullanıldıkları bir soru işaretidir. Fakat hücrelerle yemekhane arasında konumlandıklarına göre yine bir ikametgâh olarak kullanıldıklarını düşünebiliriz. Daha büyük ölçekli oldukları için manastırın *hegoumenos*'unun kaldığı bir mekân ve manastır yönetimine ait birimler olabilir. Başka bir olasılık da manastırın yaşam alanlarında bulunan diğer işlevlere ait mekânlar olabilir. Örneğin keşişlerin çalışma alanlarına ait mekânlar, atölyeler olabilir. Vadiye açılan bu mekânlar, keşişlerin sessizlik içinde meditasyon yaparak sadece kendilerini işlerine verdikleri yerler için uygun mekânlar olabilir. Çünkü genelde Bizans manastırlarında keşişlerin çalışma mekânları ile kaldıkları yerler aynı bina içersindedir¹¹². Alt kat atölye, üst katların keşiş hücresi olarak kullanıldığı Aynaroz manastırlarını örnek olarak alırsak çalışma mekânlarıyla kalma yerlerinin aynı alan içerisinde olduklarını görürüz. Fakat mekânların işlevleri hakkındaki bu seçenekler de tahmini verilerden öteye geçemez. Ancak mekânlar içinde yapılacak kazı gibi detaylı araştırmalarda bulunacak veriler bu mekânların işlevlerini ortaya çıkaracaktır.

Bu mekânların Bizans dönemine ait olabileceğini düşünerek ne gibi işlevleri olabileceğini yukarıda belirttik. Fakat son yapım evresinde bu mekânların Bizans dönemi'ne ait olup olmadıkları da ayrı bir tartışma konusudur. Bu mekânların ayrı

¹¹² Popovic, a.g.e., 1997, s. 16.

bir dönemde, özellikle Selçuklu dönemi'nde kullanılmış olabileceği düşünülmesi gereken başka bir olasılıktır. Bunu söyleyebilmemizin görünürdeki ilk nedeni, Bizans'ta pek alışık olmadığımız sivri kemer kullanımının mekânlar içinde görülmesidir (**Resim 200**). Aslında sadece sivri kemerlerden dolayı Selçuklu Dönemi'ne tarihleme yanlış bir sonuç olacaktır. Bizans Dönemi'nde genellikle yarım yuvarlak veya buna yakın kemer kullanımı olsa da hafif sivri kemer kullanılmış örnekler de karşımıza çıkmaktadır¹¹³.

Aslında bunu düşünmemize yönelten şey kompleksin kuzeybatısında, 6 no.lu mekânın önündeki moloz yığınları arasında bulunmuş olan Selçuklu Dönemi'ne ait duvar çini parçalarıdır (**Resim 155**). Bu parçalardan yola çıkarak mekânlar içinde gördüğümüz hafif sivri kemerlerin Selçuklu dönemine ve dolayısıyla güneydeki mekânların geçirmiş olduğu ikinci aşamanın da bu döneme ait olabileceği tartışılması gereken önemli bir konudur. Bu çinilerin varlığı bu küçük yerleşimde bir Selçuklu inşasına işaret etmektedir. Bunlar bir sırüstü tekniği olan perdah (lüster) tekniğinde yapılmış, 13.yy duvar çinilerine ait parçalardır. Bu teknikle yapılmış çiniler, burada bir Selçuklu köşkünün bulunacağına delil olabilir¹¹⁴. Anadolu Selçuklular'da çok büyük önem taşıyan av, bahçe ve saray kültürü doğrultusunda 1250 yılından önce, Toroslar bölgesinde özellikle Alanya ve çevresinde sayısız Selçuklu saray ve köşkları inşa edilmiştir¹¹⁵. Antalya merkezinden bu kadar uzakta ve yükseklikte olan bu manastır yerleşiminin Selçuklular tarafından niçin ve ne olarak tekrar kullanıldığı sorularına cevap aradığımızda da Anadolu Selçuklular'ın avcılık geleneğinin ön plana çıktığını görüyoruz.

¹¹³ Demre, Aziz Nikolaos Kilisesi'nin batı alanında, 2003 yılında bulunmuş olan bir mezar yapısı, hafif sivri kemerli bir arkosoliumdan oluşmaktadır. Bu yapı, aynı kilisenin batı avlusunda bulunan ve 1118 tarihli başka bir arkosoliumla benzerlikler taşır. Bkz., Y. Ötüken, "2003 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım-Belgeleme Çalışmaları", **26. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C.1, Ankara 2005, s. 113-114, res.2.; Y. Ötüken, "2004 Yılı Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Belgeleme, Koruma-Onarım Çalışmaları", **27. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C.1, Ankara 2006, s. 298-299, res.1.

¹¹⁴ Ş. Yetkin, **Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986, s. 164.

¹¹⁵ T.M.P. Duggan, "The Motifs Employed on Rum Seljuk 13th Century Eight Pointed Star Tiles from Antalya Province and Elsewhere in Anatolia: An Interpretation", **Adalya**, C. 9, 2006, s. 151.

Avcılık, hükümdarın toprakları üzerindeki mutlak hâkimiyetini ifade ediyor, sultanın gücünü ve yeteneğini gösteren bir etkinlik olarak görülüyordu. Onüçüncü yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda saray yaşamının önemli bir bölümünü oluşturuyordu¹¹⁶. Sultan ve mahiyetinin sefere çıkmadığı zamanlar dışında, özellikle kış aylarında, Antalya bölgesinde düzenli olarak avlandığı kaynaklarda geçmektedir. Arazide sultanın otoritesini vurgulayan noktalar olarak görülen köşkler, genellikle avlanma alanlarının merkezlerinde inşa edilirdi¹¹⁷. Bunlar çoğunlukla bir su kaynağının yanında, bazen nehir ve dere, ama çoğunlukla kaynakların yanında yapılmışlardır. Çoğu sur duvarı ile çevrilidir ve etrafa hâkim bir manzaraya sahip dağlık veya yüksek yerler tercih edilmiştir¹¹⁸.

Yeniden inşa etmekle beraber eski kalıntılardan da faydalanıp bunları köşke dönüştürdükleri bilinmektedir¹¹⁹. Bunlara en iyi örnek, Aspendos'un 2.yy'a ait Roma tiyatrosudur. Aspendos tiyatrosunun sahne binası restore edilerek bir Selçuklu sarayına dönüştürülmüştür. Burada da yukarıda görülen özellikler; suyun yakınında olması, emniyetli yüksek bir yerde konumlanması ve ayrıca konaklama ve binek hayvanları için de geniş bir alan sunması gibi önemli özellikler görülmektedir¹²⁰.

Kisleçukuru manastır kompleksi ise Selçuklular'ın av geleneğine uygun özellikleri içinde barındırmaktaydı: dağlık bir bölge içinde, ovaya hâkim bir konumda ve en önemlisi su kaynağı yanında yer alan bir yerleşim. Ayrıca bir sur duvarı ile de kuşatılmış güvenli bir yer olarak Selçuklular'ın bu saray etkinliğine uygun bir yer sağlamış olmalıdır.

¹¹⁶ Bkz. S. Redford, **Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya, Turkey**, BAR International Series, Oxford, 2000s. 78; Duggan, **a.g.e.**, s. 155.

¹¹⁷ Duggan, **a.g.e.**, 2006, s. 159, 162.

¹¹⁸ Antalya-Alanya Bölgesi'nde inşa edilmiş olan Selçuklu köşkleri için bkz., Redford, **a.g.e.**, s. 30-51; S. Redford, "Pavilions Southeast of Alanya", **15. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.1, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, s. 71-95; S. Redford "Seljuk Pavilions and Enclosures in and around Alanya", **14. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.1, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, s. 453- 467.

¹¹⁹ Redford, **a.g.e.**, 2000, s. 52.

¹²⁰ Redford, **a.g.e.**, 2000, s. 49-50; S. Redford, "Thirteenth Century Rum Seljuk Palaces and Palace Imagery", **Ars Orientalis**, Vol. 23, 1993a, s. 222, res. 192; S. Redford, "The Seljuks of Rum and the Antique", **Muqarnas**, Vol. 10, 1993b, s. 151, res. 5-6.

Çini parçalarından yola çıkarak bu yerleşimin Selçuklular tarafından ikinci defa kullanılmış olabileceğini belirtiyoruz, fakat kompleks içersinde hangi yapıların Selçuklular tarafından tekrar ele alınıp kullanıldığı veya bu çinilerin nerede ve nasıl kullanıldığına dair kesin bir şey söylemek imkânsızdır. Büyük olasılıkla kompleksin güney kısmını kullanmış olmalıdırlar. Çünkü buradan kompleks vadiye açılmaktadır. Selçuklular'ın aradığı özelliklere uygun olarak burası manzaraya hâkim bir konumdadır. Ayrıca hafif sivri kemer de burada görülmektedir.

Çinilere ek olarak, Selçuklular'a işaret eden başka bir belirti olarak duvar sıvaları üzerinde fresko izleri bulmak amacıyla yerleşim içersindeki yapıların duvar yüzeyleri incelenmiş, özellikle çinilerin içinde bulunduğu moloz yığınlarının yanındaki kuzeybatı mekânlarının duvarlarına, hem de sivri kemerden dolayı Selçuklu olabileceği düşünülen güneydeki mekânlara da bakılmıştır. Fakat genellikle Selçuklu köşk veya sarayların duvar yüzeylerinde görülen duvar resimleri cinsinden herhangi bir süsleme buralarda görülememiştir¹²¹.

Sonuç olarak, bizim için belirsiz olan güneydeki iki mekânın Bizans Döneminde ne olarak kullanıldığını bilmiyoruz. Ayrıca bu iki mekânın geçirmiş olduğu iki yapım evresinin de hangi dönemlere ait olduğunu belirlemek zordur. Bundan üç sonuç çıkarılabilir:

– Bizans döneminde kullanılan bu mekânlar, Selçuklu döneminde başka plan tipinde mekânlara dönüştürüldüler.

– Bütün yapım evreleri Bizans döneminde gerçekleşti ve Selçuklular zamanında bu mekânlar tekrar kullanıldı.

¹²¹ Sıvalı duvar yüzeylerinde kırmızı ve beyaz boyayla zikzag, dama tahtası motifleri veya sıvalı yüzeye kesme taş izlenimini vermek amacıyla kırmızı boyayla taşların üzerlerinin çizilmesi Türkiye'nin güney sahilindeki çoğu Selçuklu köşk ve saraylarında karşımıza çıkmaktadır. Bkz., Redford, a.g.e., 1993a; Redford, a.g.e., 1993b; Redford, a.g.e., 1998.

– Kisleçukuru Manastırı, Selçuklu döneminde de manastır olarak kullanılmaya devam etti. Bu da olasılıklardan biridir. Manastır içinde bir yapıyı onarmak istediklerinde doğal olarak o dönem içersinde kullanılmış olan malzemeleri – örn. Selçuklu çinilerini – kullanmış olabilirler. Selçuklu döneminde Kapadokya’da işlevine devam eden Bizans kiliselerinin olduğunu, duvar resimlerinden biliyoruz¹²².

Yukarıda belirtildiği gibi, sadece hafif sivri kemerden yola çıkarak son yapım evresinin Selçuklu olduğunu söylemek yanlış olur. Ayrıca bulunan çini parçalarının da kompleksin kuzeybatı bölümünden çıkması güneyde yer alan bu mekânlar için söylenecek kesin bir şey vermiyor. Mekânların duvar yapıları da bu konuda bize yardımcı olmuyor. İki mekânın cephe duvarlarından birinde, kiremit kırığının diğerine kıyasla fazla olması farklı bir yapı evresini işaret edebilir. Ama bundan yola çıkarak bu son yapım evresini Selçuklular’a tarihlemek yanlış olacaktır. Ayrıca özellikle duvar yapısı moloz olan bir yapıda buna bağlı olarak farklı duvar evreleri olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Fakat büyük olasılıkla söylenebilecek şey, bulunan çini parçalarından yola çıkarak kompleksin Selçuklular zamanında ikinci defa kullanılması veya manastır olarak işlevine devam etmesidir. Bu kısım da büyük olasılıkla kompleksin güney kısmıdır. Çünkü burası manzaralı bir yerdir, burdan mekânlar vadiye açılır. Kompleksin bütünü veya bir kısmı kullanılmış olabilir, bunu bilemiyoruz. Kısacası bu konudaki birçok soru kazılar ışığında bulunacak veriler ve buluntularla belki de kesinlik kazanacaktır.

4.1.6. Su Sistemi:

Manastırın batısı boyunca halen akmakta olan küçük bir akarsu manastırın su kaynağını oluşturmaktaydı. Suyu bu noktadan alıp manastıra yönlendirmek için,

¹²² İhlara-Belisırma’daki Kırkdamaltı Kilisesi’nde (Hagios Georgios) görülen fresko, yapıya ait resim dekorasyonunun Selçuklu egemenliği döneminde yapılmış olduğunu gösterir. Freskonun kitabesi 1283-1295 yıllarına tarihlenir. Detaylı bilgi için bkz., E. Akyürek, “MS IV.–XI Yüzyıllar: Kapadokya’daki Bizans”, **Kapadokya**, Ed., M. Sözen, Ayhan Şahenk Vakfı, İstanbul 1998, s. 392-394.

manastırın üzerinde yer aldığı küçük tepeden daha yüksek bir seviyede suyu alıp manastıra kadar künklerle taşımış olmalıdırlar.

Yüksekten suyun taşınabilmesi için arazinin eğimi boyunca kapalı bir su yolu kullanılmıştır. Belli bir mesafe ilerledikten sonra arazi suyun akışını sağlamak için gerekli olan seviyenin altına inmiştir. Bu nedenle bu yüksekliğin altına inmemek ve su yolunu desteklemek amacıyla su kemeri inşa edilmiştir. Su kemeri ile taşınan su, manastıra ulaştıktan sonra su terazisi ve sonrasında da su haznesinde sona erer.

Manastırın kuzeybatı tarafında kaynaktan alınan su, kuzeydeki tepe boyunca su kemerine kadar künk borulardan oluşan kapalı bir su yolu tarafından taşınmaktaydı. Manastırın kuzeydoğusundaki yamacın üzerinde bazı künk boru parçalarına rastlamaktayız. In-situ halde görülen bu künk parçası, su kemeri doğrultusundadır (**Resim 245**). 19d no.lu kemer kalıntısının üzerinde de su yoluna ait künk parçası görülmektedir (**Resim 242**). Yamaçta suyu taşıyan künk boru sistemi, su kemerinin içinden devam ederek manastıra ulaşıyordu. Bu yamaçla manastır arasında arazinin seviyesi alçaldığından yaklaşık 50 m'lik alan su kemeri ile geçilmiştir (**Resim 274**). Bu resimde kayalık yamaç ve manastır arasında, şu an ağaçlarla kaplı bugünkü yolun geçtiği alan görülmektedir. Planda da aynı eksen üzerinde birbirini takip eden su kemeri kalıntıları görülmektedir. Su kemeri çevre duvarına bitişiyordu.

Künk boru sistemi ile taşınan suyun su kemeri ile manastıra ulaştığını kesin olarak söyleyebilirsek de manastır içersinde su sisteminin nasıl işlediğine dair kesin veriler yoktur. Diğer bir deyişle, manastır dışından suyun nasıl geldiğini biliyoruz, fakat manastır içinde suyun dağıtım şebekesini bilemiyoruz, bu da ancak yapılacak kazılarla kesinlik kazanacaktır. Ancak içerideki su dağıtımı ile ilgili olabilecek bir in-situ künk yer almaktadır (**Resim 237**). Bu künk parçasından en azından manastır içinde künklerden oluşan bir sistemin kullanılmış olduğu belli olmaktadır. Aşağıda verilen bilgiler kısıtlı verilerle belirtilen tahminlerdir.

Manastır duvarları içerisinde su sistemine ait üç yapı var: su terazisi (No.15), çökeltme havuzu (No.16) ve sarnıç (No.17). Manastır içerisinde sistemin nasıl işlediğini belirlemek için öncelikle su kulelerine bakmak gerekir.

Su kuleleri, eğimi fazla veya çok yüksek yerlerden gelen suyun basıncını dengelemek için inşa edilmişlerdir. Bu nedenle denge bacası da denilen bu kule şeklindeki yapılar aynı zamanda suyun havalanmasına da yardım eder. Yüksek basınçla gelen sular, kulenin tepesinde bulunan ufak su deposuna dökülür. Basıncı azalmış ve havalanmış su, buradan yine künk borularla tekrar aşağıya inerek istenilen yerlere gönderilir. Bu yapıların yapılış şekilleri daima dört yüzlü olup yükseklikleri suyun kaynak noktası ile akacağı yer arasındaki yükseklik seviyesine göre değişir¹²³.

Günümüze kadar gelmiş oldukça iyi durumda olan su kuleleri Pompeii’de karşımıza çıkmaktadır. Kapalı bir sistem içerisinde akan suyun basıncını azaltmak için kentin çeşitli yerlerinde konumlanmıştır. Suyun basıncını azaltma gibi esas fonksiyonunun yanı sıra kuleler aynı zamanda suyun dağıtılması görevi de görür. Pompeii’deki kulelerin üzerindeki küçük hazneler kurşun malzemeden yapılmıştır. Kulelerin duvarlarında künk borular için boylamasına açılmış kanallar yer alır. İki kulede Kisleçukuru’ndaki gibi bir tane kanal duvarlarına açılmıştır. Diğerlerinde ise 2-3 tane kanal vardır ve bunların genişlikleri de değişkendir¹²⁴.

Kisleçukuru’ndaki su kulesi, Pompeii’deki örneklerle benzerdir. Kulenin batı duvarına açılmış bir tane kanal vardır (**Resim 221**). Kulenin tepesinde de içinde küçük bir haznenin kullanılmış olabileceğini tahmin ettiğimiz yarım yuvarlak bir niş bulunmaktadır. Fakat Kisleçukuru’nda Pompeii kulelerinde görmediğimiz farklı özellikler vardır. Örneğin kulenin alt bölümünde batı duvarına açılmış düz atkılı

¹²³ Su terazileri hakkında genel bilgi için bkz., S. Pekuğur, “İstanbul’da Su Maksemeleri ve Su Terazileri”, İ.Ü. Edebiyat Fak., Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, 1972. s. 28-30.

¹²⁴ J.D., Larsen, “The Water Towers in Pompeii”, **Analecta Romana Instituti Danici**, Vol.11, 1982, s. 411-467.

küçük bir niş ve hemen üzerinde de bir tonoz kalıntısı dikkati çeker (**Resim 225**). Batı duvarına açılan kanal ile bu küçük nişin hiçbir bağlantısı yoktur. Ayrıca tonozun tamamen kulenin alt bölümünü kapattığı ön duvar kalıntısından anlaşılmaktadır. Bunların ne için yapıldığı bilinmemektedir. Su kulelerinde genellikle böyle bir mimari ögeye rastlamamaktayız. Bu da bize kulenin farklı bir sistemde çalıştığını göstermektedir.

Su kulesinin kendi içersinde nasıl işlediği belirsiz olsa da, bir şekilde yüksekten gelen suyun basıncını azaltmak için yapılmış olmalıdır. Kaynaktan yamaç boyunca suyu taşıyan suyunun seviyesini tam olarak bilemiyoruz, ancak birleşik kaplar teorisine göre, su kulesinin tepe noktasının bu yolun başlangıç noktası ile aynı seviyede olduğu düşünülebilir. Böylelikle basıncı dengelenmiş su, kulenin güneyine bitişik çökeltme havuzuna akıtılıyor olmalıydı.

Planda 16 no.lu yapı olarak gördüğümüz bu çökeltme havuzunda su temizlenmiş ve havalandırılmış oluyordu. Haznenin alçak batı duvarında görülen su künkü, haznenin zeminine göre daha yukarıdadır (**Resim 232**). Böylelikle gelen suyun içersindeki tortular çöküyor ve yukarı kısımda temiz su kalıyordu. Son olarak da çökelmiş ve daha temiz suyun buradan manastırın çeşitli yerlerine dağıldığını düşünebiliriz¹²⁵.

Sarnıcın kompleks içersindeki yüksekliğine bakarsak, su kulesinden yaklaşık olarak 3 m kadar daha alçakta konumlanmıştır. Bu sarnıçtan manastırın diğer yapılarına su dağıtımı yapılması mümkün olmadığından bunun bir ihtiyat rezervi olarak planlandığını öne sürebiliriz. Bir biçimde sürekli olan su kaynağı kesilirse, sarnıçtaki su kullanılabilir, ancak bu kaplarla taşınarak mümkündür¹²⁶. Ayrıca kilisenin kuzeyine bitişik mekânın önünde görülen in-situ künk parçasının sarnıca doğru

¹²⁵ Aynı sisteme yani suyun basıncının alındıktan sonra çökertme tankına aktarılıp buradan da dağıtımına Laodikeia Kenti'nde rastlanmaktadır. Bunun için bkz., C. Şimşek, M. Büyükkolancı, "Laodikeia Antik Kenti Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi", **Adalya**, C. 9, 2006, s. 83-103.

¹²⁶ Buradaki su kaynağı sürekli dir. Bugün bile en kurak mevsim olan temmuz ve ağustos aylarında bu suyun aktığını tespit ettik.

olması, bunun sarnıçla bağlantılı olduğunu, bir olasılıkla yağmur suyunun toplanması için yapılmış olabilir.

4.1.7. Mezar Şapeli:

Kisleçukuru manastırı sınırları dışında görülen L planlı yapı, içinde arkosoliumları bulunan mezar odası ve doğuya yönelmiş şapel kısmıyla manastırın mezar şapelini oluşturmaktadır.

Bütün Bizans manastırlarında yer alan ve *koimeterion*¹²⁷ olarak adlandırılan bu mezar şapelleri, genel olarak manastır duvarları dışında ama yakın çevresinde yer almaktadır¹²⁸. Örneğin, 11.yy Batchkovo Manastırı (Bulgaristan) veya Aynaroz Manastırlarından Hilandari ve Büyük Lavra Manastırlarında mezar şapelleri manastır duvarları dışında ve manastıra yakın yerleştirilmişlerdir¹²⁹. On birinci yüzyıla tarihlenen Nea Moni Manastırı'na ait Aziz Loukas Şapeli de manastır sınırları dışında inşa edilmiştir¹³⁰.

Büyük manastırlarda mezar şapelleri iki katlıdır. Üst kat cenaze ve anma törenleri için kullanılır, alt katta yer alan kript a bölümü de başkeşişlerin gömü yerleri ve keşiş kemiklerinin mezardan çıkarıldıktan sonra saklanması için kullanılır¹³¹. Örneğin, Büyük Lavra ve Hilandari Manastırlarına ait şapellerin altında kemiklerin – Hilandari'de – belli bir sırayla veya – Büyük Lavra'da olduğu gibi – rastgele

¹²⁷ *Koimeterion* terimi, Batchkovo Manastırı'nın kurucusu olan Grigorios Pakourian'ın mezar şapeli ve Aziz Euthymios'un içinde gömülü olduğu şapel için kullanılmıştır. En iyi korunmuş Bizans mezar şapellerinden biri olan Batchkovo Manastır Mezar Şapeli, 11.yy'da kurucusu Grigorios Pakourianus tarafından inşa ettirilmiştir. Manastır typikonunda da, Pakourianus'un mezarların yerleştirilmesi için bir *koimeterion* inşa ettirdiğini söylemektedir. Bunlardan yola çıkarak, Popovic, mezar şapelleri için bu terimin kullanıldığını belirtmektedir. Bkz., Popovic, **a.g.e.**, 1995-96, s. 38-39.

¹²⁸ Popovic, **a.g.e.**, 1995-96, s. 39. Ayrıca bkz., S. Popovic, "The Chapel in the Late Byzantine Monastic Context", **21th Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers.**, New York, 1995, s. 26.

¹²⁹ Popovic, **a.g.e.**, 1997, s. 7.

¹³⁰ C. Bouras, **Nea Moni on Chios**, Athens, 1992, s. 190.

¹³¹ **A.e.**, s. 192.

yerleştirildiği kriptâ bölümleri yer almaktadır¹³². Kemiklerin muhafaza edildiği kriptâ bölümü *ossuary* olarak adlandırılmaktadır. Birçok Ortodoks Yunan manastırında zamanla benimsenen bu ortak gömü biçiminin erken Bizans döneminden itibaren yer aldığını görüyoruz. Bu gelenek Azize Katharina Manastırı'nda da uygulanmıştır. Buna göre ölmüş keşiş geçici bir mezara yerleştiriliyor ve belli bir süre geçtikten, ölünün çürümesinden sonra iskeletin kemikleri parçalara ayrılıyor ve daha sonra *ossuary* bölümündeki kemik yığınları arasına yerleştiriliyorlardı. Bu gelenek, büyük olasılıkla gömü yerleri için yeterli alanın olmamasından kaynaklanmaktadır¹³³.

Kisleçukuru Manastırı mezar şapelinde güneydoğu yönündeki arkosoliumların olduğu mekânda zemin seviyesinin altında beşik tonozlu bölüm yer almaktadır. Şapelin gömü yerinde kriptâ niteliğinde böyle bir mekânın bulunması, bize burasının *ossuary* olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Arkosoliumlar ise manastırın üst düzey keşişlerine ait mezarlar olabilir. Şapelin kilise kısmında ise cenaze ve anma törenleri yapılıyor olmalıydı. Burada yer alan arkosoliumlar da manastırın *hegoumenosuna* ait olabilir.

¹³² P. M. Mylonas, **Bildlexikon des Heiligen Berges Athos, Atlas der Zwangig Souveranen Klöster**, Wasmuth, 2000, s. 80.

¹³³ Y. Tsafrir, "Monk and Monasteries in Southern Sinai", **Ancient Churches Revealed**, Ed. Y. Tsafrir, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 324. Her manastır bu geleneği sürdürmemiştir. Örneğin, Medikionlu Niketas, diğer toplulukların aksine, kendi manastırında her keşişin ayrı ayrı toprağa gömüldüğünü anlatır. Bkz., D. Abrahamse, "Rituals of Death in the Middle Byzantine Period", **Greek Orthodox Theological Review**, Vol. 29/2, summer 1984, s. 131.

SONUÇ

Antalya'nın Doyran Beldesi'nde, Beydağları'nın Kisleçukuru olarak adlandırılan mevkiinde konumlanmış olan manastır kompleksi, Orta Bizans döneminde inşa edilmiş yapılar topluluğundan oluşmaktadır. Bizans döneminde hangi azize ithafen yapılmış olduğu bilinmeyen bu yapılar topluluğu, mimari düzenlemesi ışığında koinobitik bir manastır yerleşimi sergilemektedir.

Kisleçukuru manastırı, ilk bakışta tipik bir Bizans koinobion şeması çizmektedir: merkezinde manastır kilisesi ve bir duvar ile çevrilmiş olan bir yapılar topluluğu. Bu şema Bizans manastırlarının genellikle kullanmış olduğu bir mimari düzenlemedir. Fakat Kisleçukuru manastırının yapı programı, diğer bir deyişle kompleksin yapıları tek tek incelendiği zaman, aslında manastırın geleneksel koinobitik şemanın biraz dışına çıktığı görülmektedir. Bunu da manastır yerleşimi içerisindeki yemekhanenin konumundan anlıyoruz. Yemekhane, manastır liturjisine uygun olarak genellikle kilisenin batısına veya güneybatısına inşa edilmiştir. Fakat Kisleçukuru manastırında yemekhane alışlagelen yerine değil, kompleksin güneydoğu ucuna yerleştirilmiştir. Bunun başlıca nedeni, manastırın üzerine konumlandığı tepenin topografik koşulları olmuştur.

Geleneksel şemaya uymayan çeşitli koinobion örnekleri vardır. Bunların başında, Iustinianus tarafından inşa ettirilen 6. yy koinobionu, Sina'daki Azize Katharina manastırır (527–565). Manastır, Sina Dağı'nın yamacındaki Yanan Çalı'nın bulunduğu kutsal alana yapılmıştır ve tamamen Yanan Çalı'nın konumuna göre şekillenmiştir. Kutsal Çalı, çok derin bir nehir yatağının yakınında büyümüştür ve burada Kutsal Çalı'yı da içine alan bir kilise inşa edilmiştir. Nehir yatağına yakın konumda olduğundan kilise manastırın merkezine oturtulamamıştır. Eğer kiliseyi manastır kompleksinin ortasına inşa etmiş olsalardı, duvarları nehir yatağını bloke edecek ve böylece sel suları manastır duvarlarını yıkmış olacaktı. Bundan dolayı inşaatçılar, duvarı mümkün olduğu kadar güneye, akıntıya yani vadi tabanına paralel,

kuzeydoğu-güneybatı istikametinde yapmışlardır¹. Genel koinobion plan şemasında görülenin aksine – tamamen topografik ve Yanan Çalı’nın konumundan kaynaklanan nedenlerden dolayı – kilise, manastır merkezinde yer almaz.

Geleneksel şemadaki mekân programının biraz dışına çıkan bir başka örnek de, Aynaroz’dan 11.yy’a tarihlenen Karakallou Manastırı’dır. Bu manastır da tipik bir koinobion şeması gösterse de – duvarla çevrili bir yapılar topluluğunun merkezinde kilise şeması – bazı binalar (yemekhane) liturjik olarak belirlenmiş geleneksel yerinden farklı bir yerde konumlanmıştır. Oldukça kısıtlı bir alana kurulu manastırın yemekhanesi olması gerektiği yerde, batıda yapılmamış, yeterli alan olmadığından, farklı bir yere inşa edilerek başka bir çözüme gidilmiştir². Her iki örnekten anlaşıldığı üzere, coğrafi koşullar mekân programında değişikliklere sebep olabiliyor ve dolayısıyla bu da manastır şemasına yansımaktadır.

Kisleçukuru Manastırı’nda da aynı koşulların manastır şemasında etkili olduğu çok açıktır. Manastır, küçük bir tepe üzerine kuruludur ve bunun da sağlamış olduğu sınırlı bir alan vardır. Manastırın bkuzey tarafı dışında üç tarafı da dik yamaçlar üzerinde yükseliyor. Dolayısıyla giriş ve manastırın su sistemi kuzeyde konumlanmış, yaşam mekânları da yerleşimin güneşe bakan tarafında güneye yerleştirilmiştir. Topografik ve coğrafi koşullar elverdiğince, geleneksel manastır şemasından uzaklaşmayıp bu sınırlı alanı kullanmışlardır. Sonuç olarak, Kisleçukuru manastırının özellikle topografik ve iklimsel özelliklerin biçimlendirdiği manastır kuruluşlarından biri olduğunu, manastır kuralları ve litürjinin yanı sıra topografik ve coğrafi koşulların da geleneksel manastır şemasında şekillendirici bir özelliği olduğunu söyleyebiliriz.

¹ G. H. Forsyth, “The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 22, 1968, s. 3–19; P. Grossmann, “Architecture”, **Sinai, Treasures of the Monastery of Saint Catherine**, Ed. K.A. Manafis, Athens, 1990, s. 29-39.

² P. Burridge, “The Development of Monastic Architecture on Mount Athos: with special reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari”, Ph.D. Thesis, York University, 1976, s. 315; P. Burridge, “Eleventh and Twelfth Century Monasteries on Mount Athos and Their Architectural Development”, **Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200**, Ed. M. Mullett, A. Kirby, Belfast, 1997, s. 82.

Kisleçukuru manastırı, Orta Bizans dönemine tarihlenen, Komnenoslar Dönemi'nde inşa edilmiş bir manastır kompleksidir. Bu döneme işaret eden kilisenin doğu cephesi bezemesidir. Bunun dışında bu tarihlemeyi destekleyecek başka bir mimari veri yoksa da, yüzeyde bulunan çok az sayıdaki seramikler 11. – 13. yüzyıllara tarihlendirilebilmektedir. Komnenoslar Dönemi'ne işaret eden mimari bulgular, kilisenin doğu cephe düzeni ve en önemlisi cephede kullanılan çift kademeli düz nişlerdir. Bu tipte niş kullanımına 10 yy'dan itibaren Anadolu'da ve Yunan Adaları'nda rastlamaktayız. Kisleçukuru kilisesine en yakın örnek ise Adalar'da karşımıza çıkmaktadır. Rodos'ta bulunan bu örnek, 11. yy sonu ile 12. yy başlarına tarihlenmektedir. Ayrıca aynı plan tipi gösteren bu kilise örneğinden yola çıkarak Kisleçukuru kilisesinin de aynı tarihlerde yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Dolayısıyla manastır kompleksi de 11. yy sonu ile 12. yy başlarında inşa edilmiş olmalıdır.

Çevre tarihine baktığımızda, manastır için düşündüğümüz tarihlemeyi destekleyici önemli veriler karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Attaleia, Bizans için önemli liman kentiydi, imparatorlar kenti ve hinterlandını ellerinde tutmak için büyük çaba harcamışlardır. Komnenoslar dönemiyle birlikte Pamphylia bölgesi özellikle kıyı bölgeler refah dönemine girmiş, bölgede Bizans otoritesinin yeniden sağlandığı bir dönem olmuştur. Onikinci yüzyılın başlarında, Aleksios Komnenos (1081-1118) otuz yıllık süren savaşın yol açtığı yıkımı onarmak için Anadolu'ya yönelmiş, Adramyttion ve Attalia kentleri restore edilmiş ve Türkler iç bölgelere sürülmüştür. II. Ioannes Komnenos (1118-1143) döneminde güneyde önemli başarılar kazanılmıştır. 1119 ve 1120 yıllarında iki önemli askeri sefere çıkar. Önce bölgede önemli bir kent olan Laodikeia (Denizli)'yi ele geçirir. 1120 yılında çıktığı seferde de İstanbul-Antalya ulaşım yolunu kontrol eden ana kavşaklardan biri olan Sozopolis (Uluborlu)'i alır. Böylece Antalya'ya karadan ulaşım kontrol altına alınmış, kentin çevresi de güvence altına alınmış olur. İmparator 1143 yılında öldüğünde Anadolu'da güçlü ve geniş topraklara sahip bir Bizans bırakır. Bu dönemde güçlü kaleler inşa ettirilerek bölgedeki Bizans egemenliği güvence altına alınmıştır. Manuel Komnenos (1143-1180) dönemi, Ioannes Komnenos'unki gibi başarılı bir

dönem değildir. Kaynaklardan Komnenoslar Dönemi'nde Anadolu'da çok sayıda kalenin inşa ettirildiği ve harap durumda olanların da onarıldıkları yazmaktadır³. Sonuç olarak, manastırın tarihlemeye yönelik mimari verileri ile Antalya bölgesinin tarihi verileri bir arada değerlendirildiğinde, Kisleçukuru manastırının II. Ioannes Komnenos döneminde yapılmış olması daha olası görülmektedir. Çünkü bu imparatorun yürüttüğü askeri kampanya ile Antalya ve özellikle kırsal hinterlandı da kontrol altına alınmıştır. Surlarla tahkim edilmiş Attaleia kentinin koruma alanı dışında, dağlık bir alanda kurulmuş olan Kisleçukuru manastırının, Attaleia hinterlandının güvenli olmadığı bir dönemde yapılmış olduğunu düşünmek zordur. Kırsal kesimin de güvence altına alındığı 1120 yılından sonra inşa edilmiş olması daha mümkün gözükmemektedir.

³ Bkz. C. Foss, "The Defences of Asia Minor against the Turks", **The Greek Orthodox Theological Review**, Vol. 27, 1982, s. 149-151.

BİBLİYOGRAFYA

- Abrahamse, D.: “Rituals of Death in the Middle Byzantine Period”, **Greek Orthodox Theological Review**, Vol. 29/2, summer 1984, s. 125-134.
- Ahunbay, M.: “Manastır”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C.2, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 1159-1164.
- Akyürek, E.: “Bizans Tarihi”, **Trebenna Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası**, Ed., N. Çevik, B. Varkıvaç, E. Akyürek, Suna-İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2005a, s. 21-26.
- “Bizans Dönemi Kalıntıları”, **Trebenna Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası**, Ed., N. Çevik, B. Varkıvaç, E. Akyürek, Suna-İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2005b, s. 99-130.
- “Antalya’nın Doyran Beldesi’nde Bir Bizans Manastırı”, **V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu**, H. Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, 2001a, s. 13-27.
- “A Middle Byzantine Monastery Near Doyran Village (Antalya, Turkey)”, **Twenty-Seventh Annual Byzantine Studies Conference:**

Abstracts of Papers, November 9-11, University of Notre Dame, Indiana, U.S.A., 2001b, s. 37.

“MS IV.–XI Yüzyıllar: Kapadokya’daki Bizans”, **Kapadokya**, Ed., M. Sözen, Ayhan Şahenk Vakfı, İstanbul 1998, s. 229-395.

Akyürek, E., A. Tiryaki,
G. Kızılkayak:

“Antalya’nın Doyran ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı”, **Arkeoloji ve Sanat**, C.112, Ocak-Şubat 2003, s. 13-26.

Angold, M.:

Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081–1261, Cambridge University Press, 1995.

Arık, R.:

Kubad Abad. Selçuklu Saray ve Çinileri, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

Atiya, A. S.:

A History of Eastern Christianity, Milwood, N.Y., Kraus Reprint, 1980.

Baldwin, B.:

“Jerome”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. II, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991a, s. 1033.

“Dorotheos of Gaza”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. I, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991b, s. 654.

- Baldwin, B., A. Kazhdan,
N. P. Sevcenko: “Athanasios”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. I, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991, s. 217–218.
- Bandy, A.(çev.): “Mamas: Typikon of Athanasios Philanthropenos for the Monastery of St. Mamas in Constantinople”, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. III, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 973-1041.
- Bell, G. L.: **The Churches and Monasteries of the Tur‘Abdin**, Ed. Marlia M. Mango, London 1982.
- Binns, J. E.: “The Distinctiveness of Palestinian Monasticism 450-550 AD”, **Monastic Studies: The Continuity of Tradition**, Ed. J. Loades, Bangor, 1990, s. 11-20.
- Borboudakis, M., K. Gallas,
K. Wessel: **Byzantinische Kreta**, München, 1983.
- Bouras, C.: **Nea Moni on Chios**, Athens, 1992.
- Bryer, A.: “The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside”, **Studies in Church History**, Vol. 16, 1979, s. 219-241.
- Burridge, P.: “Eleventh and Twelfth Century Monasteries on Mount Athos and Their Architectural Development”, **Work and Worship at the**

Theotokos Evergetis 1050-1200, Ed. M. Mullett, A. Kirby, Belfast, 1997, s. 78-89.

“The Architectural Development of the Athonite Monastery”, **Mount Athos and Byzantine Monasticism**, Ed. A. Bryer, M. Cunningham, Hampshire, 1996, s. 171-188.

“The Development of Monastic Architecture on Mount Athos: with special reference to the Monasteries of Pantocrator and Chilandari”, Ph.D. Thesis, York University, 1976.

Butler, H.C.:

Early Churches in Syria, Fourth to Seventh Centuries, Princeton 1929.

Chadwick, H.:

“Pachomios and the Idea of Sanctity”, **History and Thought of the Early Church**, Variorum Reprints, London, 1982, s. 11-24.

Charanis, P.:

“The Monk as an Element of Byzantine Society”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 25, 1971, s. 63-84.

“The Monastic Properties and the State in The Byzantine Empire”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 4, 1948, s. 53-118.

Chitty, D. J.:

The Desert a City: An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire, Oxford, 1966.

- Clarke, W.K.L.: **St. Basil the Great: A Study in Monasticism**, Cambridge 1913.
- Curcic, S.: **Middle Byzantine Architecture on Cyprus: Provincial or Regional ?**, The Bank of Cyprus Cultural Foundation, Nicosia, 2000.
- Dahari, U.: **Monastic Settlements in South Sinai in the Byzantine Period. The Archaeological Remains**, Israel Antiquities Authority, Jerusalem, 2000.
- “Remote Monasteries in Southern Sinai and Their Economic Base”, **Ancient Churches Revealed**, Ed., Y. Tsafir, Israel Exploration Society, Jerusalem 1993, s. 341-350.
- Delehay, H.: “Byzantine Monasticism”, **Byzantium**, Ed. H.N. Baynes, H. Moss, Oxford, 1948, s. 136-165.
- Duggan, T.M.P.: “The Motifs Employed on Rum Seljuk 13th Century Eight Pointed Star Tiles from Antalya Province and Elsewhere in Anatolia: An Interpretation”, **Adalya**, C. 9, 2006, s. 149-208.
- Eyice, S.: **Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresindeki Arkeolojik İncelemeler**, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.
- Farag, F. R.: **Sociological and Moral Studies in the Field of Coptic Monasticism**, Leiden, 1964.

- Fiaccadori, G.(çev.): “Latros: Testament of Paul the Younger for the Monastery of the Mother of God *tou Stylou* on Mount Latros”, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 135-142.
- Finkelstein, I.: “Byzantine Monastic Remains in the Southern Sinai”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 39, 1985, s. 39-75.
- Forsyth, G. H.: “The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 22, 1968, s. 3–19.
- Foss, C.: “The Lycian Coast in the Byzantine Age”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 48, 1994, s. 1-52.
- “The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age”, Ed., C. Foss, **Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor**, Variorum, 1996, 1-62.
- “The Defences of Asia Minor against the Turks”, **The Greek Orthodox Theological Review**, Vol. 27, 1982, s. 145-206.
- Byzantine and Turkish Sardis**, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976.

- Frazer, C. A.: “St. Theodore of Stoudios and Ninth Century Monasticism in Constantinople”, **Studia Monastica**, Vol. 23, 1981, s. 27–58.
- “Late Roman and Byzantine Legislation on the Monastic Life from the Fourth to the Eighth Centuries”, **Church History**, Vol. 51, 1982, s. 263-79.
- Galatariotou, C.: “Byzantine Ktitorika Typika: A Comparative Study”, **Revue des Etudes Byzantines**, Vol. 45, 1987, s. 77-138.
- Goehring, J.E.: **Ascetics, Society and the Desert. Studies in Early Egyptian Monasticism**, Trinity Press International, Harrisburg, 1999.
- Greenfield, R.P.H.: **The Life of Lazaros of Mt. Galesion: An Eleventh-Century Pillar Saint**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2000.
- Grossmann, P.: “Architecture”, **Sinai, Treasures of the Monastery of Saint Catherine**, Ed. K.A. Manafis, Athens, 1990, s. 29-39.
- Günol, N.: **Türkiye’de Başlıca Ağaç Türlerinin Coğrafi Yayılışları, Ekolojik ve Floristik Özellikleri**, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1997.

- Jordan, R.(çev.): “Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. II, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000a, s. 454-506.
- “Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. II, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000b, s. 725-781.
- Judge, E.A.: “The Earliest Use of Monachos for ‘Monk’ and the Origins of Monasticism”, **Jahrbuch für Antike und Christentum**, Vol. 20, 1977, s. 72-89.
- Hellenkemper, H., F. Hild: *Tabula Imperii Byzantini, Lykien und Pamphylien*, Wien 2004.
- Hirschfeld, Y.: “Life of Chariton in Light of Archaeological Research”, **Ascetic Behavior in Greco-Roman Antiquity**, Ed., V.L. Wimbush, Minneapolis, 1990a, s. 425–447.
- “List of the Byzantine Monasteries in the Judean Desert”, Ed., G.C. Bottini, L. Di Segni, E. Alliata, **Christian Archaeology in the Holy**

Land: New Discoveries. Essays in Honor of Virgilio C. Corbo, Jerusalem, 1990b, s. 1–90.

The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period, New Haven, London, 1992.

“Monasteries and Churches in the Judean Desert in the Byzantine Period”, Ed., Y. Tsafir, **Ancient Churches Revealed**, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 149-154.

Hjort, O.:

“The Sculpture of the Kariye Camii, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 33, 1979, s. 201-289.

Hussey, J.M.:

“Byzantine Monasticism”, **Cambridge Medieval History: The Byzantine Empire**, Vol. IV, pt. 2, Cambridge 1967, s. 161–184.

Kadas, S.:

Mount Athos, Athens, 1994.

Karlin-Hayter, P.(çev.):

“Galesios: Testament of Lazarus of Mount Galesios”, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 148-166.

Kayan, İ.:

“Tarih Öncesi Yerleşme Yerleri Olarak Antalya Mağaralarının Jeomorfolojik Özellikleri”, **Ege Coğrafya Dergisi**, C. V, İzmir, 1990, s. 10-27.

- Kazhdan, A.: “Alexander The Akoimetos”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991a, s. 59.
- “Theodore of Stoudios”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. III, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991b, s. 2044-2045.
- “Paul of Latros”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. III, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991c, s. 1608.
- Kazhdan, A., A. W. Epstein: **Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries**, Berkeley, Los Angeles, London, 1985.
- Kazhdan, A., N. P. Sevcenko: “Athanasius of Athos”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991, s. 219.
- Kazhdan, A., M. J. Johnson: “Trapeza”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. III, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991, s. 2109.
- Ketin, İ.: **Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış**, İstanbul 1983.
- Khoniates: **Niketas Khoniates Historia**, Çev. F. Işıltan, 1995.

- Kirby, A., Z. Mercangöz: "The Monasteries of Mt. Latros and Their Architectural Development", **Work and Worship at the Theotokos Evergetis, 1050–1200**, Ed. M. Mullett, A. Kirby, Belfast, 1997, s. 51–77.
- Krautheimer, R.: **Early Christian and Byzantine Architecture**, Yale University Press, New Haven, London 1986.
- Larsen, J.D.: "The Water Towers in Pompeii", **Analecta Romana Instituti Danici**, Vol.11, 1982, s. 411–467.
- Magen, Y.: "The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim", Ed., Y. Tsafrir, **Ancient Churches Revealed**, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 170–196.
- Mango, C.: **Byzantium, The Empire of New Rome**, London, 1980.
- Mango, C., I. Sevckenko: "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara", **Dumbarton Oaks Studies**, Vol. 27, 1973, s. 235–277.
- Meinardus, O.: **Monk and Monasteries of the Egyptian Deserts**, Cairo, 1989.
- "Notes on the Laurae and Monasteries of the Wilderness of Judaea", **Liber Annuus Studii**

Biblici Franciscani, Vol. 15, 1964-65, s. 220-250.

Miller, T.(çev.):

“Theodore Studites: Testament of Theodore the Studite for the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000a, s. 67-83.

“Stoudios: Rule of the Monastery of St. John Stoudios in Constantinople”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000b, s. 84–119.

Mojsilovic, S.:

“Byzantine Influences in the Architecture of Monastery Sites and Buildings in Medieval Serbia”, **Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik**, Vol. 32/4, 1982, s. 491-500.

Morris, R.:

Monks and Laymen in Byzantium, 843-1118, Cambridge University Press, 1995.

“Monasteries and Their Patrons in the Tenth and Eleventh Centuries”, **Byzantinische Forschungen**, Vol. 10, 1985, s. 185-231.

Murray, R.:

“The Characteristics of the Earliest Syriac Christianity”, **East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period**, Ed. N. G.

- Garsoian, T.F. Mathews, R.W. Thomson, Washington, 1982, s. 3-16.
- Mylonas, P. M.: “La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos”, **Cahiers Archeologiques**, Vol. 35, 1987, s. 143-157.
- “Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont Athos et la genese du type du catholicon athonite”, **Cahiers Archeologiques**, Vol. 32, 1984, s. 89-112.
- Bildlexikon des Heiligen Berges Athos, Atlas der Zwangig Souveranen Klöster**, Wasmuth, 2000.
- Nenadovic, S.: “Jedna hipoteza o arhitekturi hilendarske trpezarije”, **Zbornik zastite spomenika kulture**, Vol. 14, 1963, s.1-12.
- Nicol, D. M.: **Meteor, The Rock Monasteries of Thessaly**, London, 1963.
- Nikonanos, N.: **Byzantinoi naoi tis Thessalias**, Athenai, 1979.
- Orlandos, A.: **Monasteriake Architektonike**, Athenai, 1958.
- “Byzantina kai Metabyzantina Mnemeia tes Rodou” **Archeion**, Vol. 6, 1948, s. 55 – 215
- “Byzantina Ekklesia Para to Kakosalesi” **Archeion**, Vol. 5, 1939-40, s. 148-152.

- Ostrogorsky, G.: **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Ousterhout, R.: **A Byzantine Settlement in Cappadocia**, Dumbarton Oaks Studies, XLII, Washington D.C., 2005.
- Ousterhout, R., E. Akyürek: “The Church of the Transfiguration on Burgazada”, **Cahiers Archeologiques**, Vol. 49, 2001, s. 5-14.
- Ötüken, S.Y.: “2004 Yılı Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Belgeleme, Koruma-Onarım Çalışmaları”, **27. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C.1, Ankara 2006, s. 297-312.
- “2003 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimlerini Koruma-Onarım-Belgeleme Çalışmaları”, **26. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C.1, Ankara 2005, s. 111-126.
- “Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısının Ortaçağ Araştırmalarına Katkıları”, **Sanat Tarihi Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C. 9, 1998, s. 99 vd.
- Papageorgiou, A.: “The Nartex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus”, **Rayonnement Grec Hommages a Charles Delvoye**, Brussels 1982a, s. 437-448.

- “Constantinopolitan Influence on the Middle Byzantine Architecture of Cyprus”, **Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik**, Vol. 32/4, 1982b, s. 469–478.
- Parman, E.: “The Pottery from St. John’s Basilica at Ephesos”, **Bulletin de correspondance hellenique**, Vol. VIII, 1989, s. 277-289.
- Patrich, J.: **Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study of Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries**, Washington D.C., 1995.
- Pekuğur, S.: “İstanbul’da Su Maksemli ve Su Terazileri”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, 1972.
- Pena, I.: **Les stylites Syriens**, Jerusalem, 1975.
- Popovic, S.: “Sabaite Influences on the Church of Medieval Serbia”, Ed., J. Patrich, **The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present, Orientalia Lovaniensia Analecta**, Vol. 98, 2001, s. 385-407.
- “The Trapeza in the Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 52, 1998, s. 281-303.

The Architectural Iconography of the Late Byzantine Monastery, Canadian Institute of Balkan Studies, 1997, s. 3-21.

“Disposition of Chapels in Byzantine Monastery” (Sirpça), **Saopstenja**, Vol. 27-28, 1995-1996, s. 23-39.

“The Chapel in the Late Byzantine Monastic Context”, **21th Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers**, New York, 1995, s. 26.

“Elevated Chapels: The Monastery Tower and its Meaning”, **19th Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers**, Princeton, 1993, s. 7-8.

“Secular Buildings in Medieval Serbian Monasteries. About the Medieval Standard of Living”, **Zograf**, Vol. 16, 1985, s. 19–25.

Ramsay, W. M., G. L. Bell:

The Thousand and One Churches, London 1909.

Redford, S.:

Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya, Turkey, BAR International Series, Oxford, 2000.

“Pavilions Southeast of Alanya”, **15. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.1, Kültür

Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, s. 71-95.

“Seljuk Pavilions and Enclosures in and around Alanya”, **14. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.1, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1997, s. 453- 467.

“Thirteenth Century Rum Seljuk Palaces and Palace Imagery”, **Ars Orientalis**, Vol. 23, 1993a, s. 219-236.

“The Seljuks of Rum and the Antique”, **Muqarnas**, Vol. 10, 1993b, s. 148-156.

Rodley, L.:

Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia, Cambridge, 1985.

Roilidis, J.:

“Eastern Monasticism: From Desert to the Ultimate North. An Architectural Appraisal”, **Acta Byzantina Fennica**, Vol. 9, 1997-1998, s. 153-191.

Rousseau, P.:

Pachomius: The Making of a Community in Fourth-Century Egypt, University of California Press, Berkeley, 1999.

Sevcenko, N. P.(çev.):

“*Kosmosoteria*: Typikon of the Sebastokrator Isaac Komnenos for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteria near Bera”, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. II, Dumbarton

Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 782-858.

Sotiriou, M.G. :

Mistra, Une Ville Byzantine Morte, Athenes 1935.

Şimşek, C., M. Büyükkolancı:

“Laodikeia Antik Kenti Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi“, **Adalya**, C. 9, 2006, s. 83-103.

Talbot, A. M.:

“Neilos Damilas: Testament and Typikon of Neilos Damilas for the Convent of the Mother of God *Pantanassa* at Baionaia on Crete”, **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I, Ed. J. Thomas, A.C. Hero, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington D.C., 2000, s. 1462-1482.

“Bizans Manastır Sistemine Giriş”, **Cogito**, C.17, 1999, s. 161–176.

“Kellia”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. II, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991a, s. 1119–1120.

“Typikon, Monastic”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. III, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991b, s. 2132.

“Olympos, Mount”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. III, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford 1991c, s. 1525.

- “Idiorrhhythmic Monasticism”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. II, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991d, s. 981.
- “A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women”, **Greek Orthodox Theological Review**, Vol. 30/1, 1985, s. 1-20.
- Talbot, A. M., R.F. Taft: “Akoimatoi, Monastery of”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991, s. 46.
- Talbot, A. M., A. Kazhdan: “Lavra”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. II, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford 1991, s. 1190.
- Talbot, A. M., A. J. Wharton: “Latros”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. II, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford 1991, s. 1188–1189.
- Thierry, N.: “L’art Monumental Byzantin en Asie Mineure du XI siècle au XIV“, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 29, 1975, s. 73-111.
- Thomas, J.: **Private Religious Foundations in the Byzantine Empire**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1987.
- Thomas, J., A.C. Hero, (ed.): **Byzantine Monastic Foundation Documents**, Vol. I-V, Dumbarton Oaks Studies, XXXV, Washington, D.C., 2000.

- Timbie, J.A.: “Makarios the Great”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. II, New York-Oxford, 1991, s. 1271.
- Timbie, J. A., A. Cutler: “Desert”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, V. I, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991, s. 613.
- Timbie, J.A., A. Kazhdan: “Antony the Great”, **The Oxford Dictionary of Byzantium**, Vol. I, Ed. A. Kazhdan et al, New York-Oxford, 1991, s. 125-126.
- Trkulja, J.: “Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Facades, 1204-1453”, Phd. Thesis, Princeton University, 2004.
- Tsafrir, Y.: “Monk and Monasteries in Southern Sinai”, **Ancient Churches Revealed**, Ed. Y. Tsafrir, Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, s. 315-333.
- Tuncel, M.: **Göllerimiz**, Redhouse Yaymevi, İstanbul 1975,
- Viale, V.: “Relazione sull’attività della missione archeologica di Adalia nell’anno 1922”, **Annuario**, Vol. 8-9, 1925-1926, 357-392.
- Vocotopoulos, P. L.: “Church Architecture in Greece during the Middle Byzantine Period”, **Perceptions of Byzantium and Its Neighbours**, Ed. O.Z.

- Pevny, The Metropolitan Museum of Art Symposia, Yale University Press, 2000 s. 154-167.
- “The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period”, **Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik**, Vol.31/2 (1981), s. 551-573.
- Vööbus, A.: “The Origin of Monasticism in Mesopotamia”, **Church History**, Vol. 20, 1951, s. 27-37.
- Walters, C.C.: **Monastic Archaeology in Egypt**, Warminster 1974.
- Watterson, B.: **Coptic Egypt**, Scottish Academic Press, Edinburgh 1988.
- White, H.G.E.: **The Monasteries of The Wadi’n Natrun. The History of Nitria and of Scetis**, Vol. II, New York, 1932a.
- The Monasteries of The Wadi’n Natrun. The Architecture and Archaeology**, Vol. III, New York, 1932b.
- Wiegand, T.: **Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, III / I: Der Latmos**, Berlin 1913.

Yetkin, Ş.:

Anadolu’da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Yayınları, İstanbul, 1986.

ÖZGEÇMİŞ

- 2003-2004 Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TÜBA) verdiği Doktora Yurtdışı bursu ile 1 sene Johns Hopkins Üniversitesi'nde çalışma.
- 2000 İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora başladı.
- 1999 İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans programından mezun oldu. Yrd.Doç.Dr. Engin AKYÜREK danışmanlığında tamamladığı tezinin konusu, "Dağlık Kilikia'da Karakabaklı Bizans Yerleşiminin Ev Mimarisi" dir.
- 1996 İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'ndan mezun oldu.
- 2004 –2006 Prof. Dr. Elif Tül Tulunay başkanlığında gerçekleştirilen İzmir, Nif Dağı yüzey araştırmasına katıldı.
- 2002 – Prof.Dr. Nevzat Çevik başkanlığındaki Antalya ili, Trebenna ve Çevresi yüzey araştırmasına katılmaktadır.
- 2001 – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) Projesi'nde Bizans çalışmalarına katılmaktadır.
- 2001 Prof.Dr. Yıldız Ötügen'in başkanlığındaki Antalya, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi kazısına katıldı.
- 2000-1999 Yrd.Doç.Dr. Engin AKYÜREK'in başkanlığında Antalya, Doyran ve Aşağı Karaman Köylerinde Bizans Mimarlığı ile ilgili yüzey araştırmasına katıldı.
- 1995 Prof.Dr. Ara ALTUN başkanlığında yapılan İznik Çini Fırınları Kazısına katıldı.
- 1994 Yrd.Doç.Dr. M. İhsan Tunay'ın başkanlığında yapılmış olan Enez, Kral Kızı Kilisesi kazısı ve Enez ve çevresi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmasına katıldı.

Halen İ.Ü. Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.